

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Tandori Dezső (1938–2019)

FENYVESI OTTÓ verse 369

MARNO JÁNOS – RADICS VIKTÓRIA: Elment a Samu Afrikába?
(*Levélbeszélgetés, 2019. február 13–16.*) 373

*

BERTÓK LÁSZLÓ versei 384

TÉREY JÁNOS versei 386

LÖVÉTEI LÁZÁR LÁSZLÓ versei 388

JOHN MILTON: Elveszett Paradicsom (*részlet a II. könyvből*) 391

HORVÁTH VIKTOR: A magyarok *Elveszett Paradicsoma* (*Munkatérkép a Paradise Lost fordítása közben*) 394

HALASI ZOLTÁN: Muppetek az arany vécén (*Elfriede Jelinek A királyi úton című darabjának részlete elé*) 398

ELFRIEDE JELINEK: A királyi úton (*színdarabrészlet*) 400

DARVASI LÁSZLÓ: Egy műfogsor története (*novella*) 413

SZANISZLÓ JUDIT: Merőben más életforma (*regényrészlet*) 417

DEMÉNY PÉTER versei 425

TÁBOR ÁDÁM versei 426

IMRE ÁBRIS versei 428

*

HÉVIZI OTTÓ: Az igazságról, amely „nincs és igaz” (*Tűnődés József Attila egyik gondolatán*) 431

TAKÁTS JÓZSEF: Az eldönthetetlen kérdés (*tanulmány*) 445

NAGY IMRE: Fülep Lajos, a művészet filozófusa (*tanulmány*) 455

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS: Nemes Nagy Ágnes francia nyelvű ujjgyakorlata (*tanulmány*) 484

LENGYEL ANDRÁS: Válasz Veres András cikkére 489

*

ZSEMBERY BORBÁLA: Az ellopott emlékek könyve (*Greccsó Krisztián: Vera*) 492

HARASZTOS ÁGNES: Modern barbarizmus (*Dragomán György: Rendszerújra*) 496

SZÁNTAI MÁRK: Hattyúdal (*Tar Sándor: Vén Ede*) 500

2019

APRILIS

JELENKOR

LXII. ÉVFOLYAM

4. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, MOHÁCSI BALÁZS, PÁLFY ESZTER

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

CSUHAI ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
NAGY BOGLÁRKA, PARTI NAGY LAJOS, PINCZEHELYI SÁNDOR,
SZOLLÁTH DÁVID, TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ,
VÁRKONYI GYÖRGY

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére.
Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelte válaszböjtékben vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 5940,- Ft, egy évre belföldre: 10 890,- Ft;
a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.

Számlaszámunk: Dél Takarékszövetkezet 50800111-11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

IZSÓ ZITA *Éjszakai földet érés* című verseskötetét mutatták be február 27-én a pécsi Művészetek és Irodalom Házában. A szerzőt *Fekete Richárd* költő, kritikus kérdezte.

*

RÓKÁK ESKÜVŐJE. *Simon Márton* verseskötetét március 20-án mutatták be a pécsi Trafik étteremben. A szerzővel *Kiss Georgina* kritikus beszélgetett.

*

VIDOVSZKY 75. A Pannon Filharmonikusok ünnepi koncerttel köszöntötte a zeneszerzőt február 23-án a pécsi Kodály Központban. Az esten *Vidovszky László* életművének számos darabja elhangzott. A zenekart *Dobszay-Meskó Ilona* vezényelte.

*

EÖTVÖS 75. A Pannon Filharmonikusok koncerttel ünnepelte a zeneszerző szü-

letésnapját március 7-én a Kodály Központban. Az esten három Eötvös-mű hangzott el, a *The Gliding of the Eagle in the Skies*, az *Alle vittime senza nome* és a *Halleluja – Oratorium balbulum*. A koncerten Eötvös Péter vezényelt, az énekes szólista *Eric Stoklossa* és *Iris Vermillion*, a narrátor *Mácsai Pál*, a műsorvezető *Fazekas Gergely* volt. Közreműködött a Magyar Rádió Énekkara. Az eseményről *Szatmári Áron* tudósított honlapunkon (www.jelenkor.net).

*

KÁVÉHÁZI ESTÉK. A Janus Pannonius Múzeum rendezvénysorozatának keretében *Martyn Ferenc* *Az éjszaka hangján* című festményét állították ki március 6-án a pécsi Nappali kávézóban. A képről *Nagy András* főmuzeológus és *Pintér Tibor* esztéta beszélgetett.

Szerzőink

Fenyvesi Ottó (1954) – költő, író, szerkesztő, Lovason él.

Marno János (1949) – költő, műfordító, Budapesten él.

Radics Viktória (1960) – kritikus, műfordító, Budapesten él.

Bertók László (1935) – költő, Pécsen él.

Térey János (1970) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Lőveí László László (1972) – költő, a csíkszeredai *Székelyföld* szerkesztője, Csíkszentdomokoson él.

John Milton (1608–1674) – angol költő.

Horváth Viktor (1962) – író, műfordító, Pécsen él.

Péti Miklós (1975) – irodalomtörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója, Budapesten él.

Halasi Zoltán (1954) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Elfriede Jelinek (1946) – osztrák író, Bécsben és Münchenben él.

Darvasi László (1962) – író, Budapesten él.

Szaniszló Judit (1977) – író, Budapesten él.

Demény Péter (1972) – író, költő, Marosvásárhelyen él.

Tábor Ádám (1947) – költő, esszéista, kritikus, Budapesten él.

Imre Ábris (1998) – költő, Budapesten él.

Hévízi Ottó (1959) – filozófiatörténész, Budapesten él.

Takáts József (1962) – eszmetörténész, kritikus, Pécsen él.

Nagy Imre (1940) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.

Bíró-Balogh Tamás (1975) – író, irodalomtörténész, Szegeden él.

Dunajcsik Mátyás (1983) – író, költő, műfordító, kritikus, Drezdában él.

Lengyel András (1950) – irodalomtörténész, Szegeden él.

Zsembery Borbála (1987) – kritikus, Budapesten él.

Harasztos Ágnes (1984) – az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola PhD-hallgatója, Budakalászon él.

Szántai Márk (1993) – az SZTE BTK mesterszakos hallgatója, Szegeden él.

KÉPEK

Képek Fülep Lajosról és műveiről 456, 458, 462, 467, 468, 471, 473, 478, 481
Nemes Nagy Ágnes rajza és kézirata 486, 488

---

*Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Város Önkormányzata támogatásával jelenik meg.
Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7–8. – Líra Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. –
Filter Kultúrkávéház, Színház tér 2.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, 1061 Bp., Andrassy
út 45. – Ludwig Múzeum, 1095 Bp., Komor Mar-
cell u. 1. – Magvető Café, 1074 Bp., Dohány u.13.

A LIBRI alábbi budapesti és vidéki könyvesbolt-
jaiban:

Allee Könyvesbolt
Árkád Könyvesbolt, 1. emelet
Campona Könyvesbolt
Csepel Plaza Könyvesbolt
Duna Plaza Könyvesbolt, 1. emelet
Könyvpalota

Mammut Könyvesbolt
Oktogon Könyvesbolt
Stop.Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

www.jelenkor.net

990,- Ft

JELENKOR

FENYVESI OTTÓ

Ahogy Tandori

*Az ember az égre tekint,
homlokát ráncolja,
töpreng, bámul ki az ablakon.
Lehalkítja a muzsikát,
bekap egy-két csemegeuborkát.
Nyerés nélkül telnek napjai.
Ahogy Tandori, kószál a Tabánban,
figyeli a fákat, a verebeket.
A kocsmá pultja felett nézi
a sok szeszeseüveget,
nézi, amit Tandori láthatott.
Nézzük a rajzokat, amiket Dezső.
Harminc fok árnyékban.
Na, még egy uborkát?
Akadnak egybefonódások.*

*

*Lovak futnak, tajtékozó paripák a Saint-Cloudban.
Tandori sodródik a londoni utcán,
megy a British Museum előtt,
sokan várnak valami kiállítás megnyitására,
sodródik Tandori az egyik színházi utcán,
Oscar Wilde-ot adták,
amott a Pókasszonyt, máshol valami mást,
és minden a legjobb a maga műfajában, úgy hirdetik,
csupa szenzáció közepette megy a londoni esőben,
azon a lucskos vasárnap reggelen.*

Mondja a magátét Sanyo magnójának kazettájára.
Meséli a versenyeket, az egy poundos fogadásait,
az alkonyatvégeket, a kiflicsücsköket.
Ódát zeng az üres kólásdobozról.
A 4 Non Blondes lányzenekart hallgatja:
What's Up? – egy popsláger 1992-ből
(majdnem 688 millió megtekintés a YouTube-on).
Sorolja emlékeit: a londoni vasárnapokat,
a kenyérdarabokat. Ahogy ment a St. James's Parkba,
verebeket etetni. Esik az eső. Meghúzza az üveget.
Szed pár fűszálat, Szpéro fotótokjába teszi.
Tandori ül a parkban, egy padon.
A dió láttán széncinege repült a kezére,
vörösbegyek gyülekeztek a lábánál.
Az óriási fák között mintha
egy égbolt madár közeledne,
jutott eszébe Pilinszky.
Megy a Christie's árverési csarnokot megnézni,
Közben Bryan Ferry zenéje cseng a fejében.
Közben más részletek, más kicsiségek is,
amikbe minden belefér;
véletlenül elsodródott, eltévedt,
a Hammersmith Bridge-nél,
a Lánchíd rokonánál, kötött ki.
Nem akart harmadszor is odamenni,
és mégis.
Orkánszerű szél sepert a hídon,
kötött rablósapkáját orráig lehúzta,
zöld sálját nyakán megigazította.
Nézte az edzésüket teljesítő evezősöket
a folyó fodrozódó vizén, a Temzén,
aztán busszal visszament,
a Hyde Park előtt leszállt,
megnézte Beckett Murphyjének tavát,
a Round Pond bódéját.
Kicsit süppedezett,
kicsit tocsogott a sárban,
hetedik órája paskolódott
és nézelődött Londonban,
majd a Cork Streeten,
betért a Serpentine Gallerybe
Patrick Caulfield kiállítására
(Tandori kedvenc pop-art művésze);
öröm volt a művekkel találkozni,
tocsogni a katarziszban.
Vasárnap volt, és odakinn esett,
áztak a londoni lópályák,

elmaradtak a versenyek, mind.
A tévében viszont futottak paripák,
Dél-Afrikából ment a közvetítés.
Ám az egy másik kontextus.

*

Most, hogy ezt írom,
a tetőket előnti a ködsárga neonfény.
Álltam ott egy kicsit én is,
a Temze partján és a környékén,
autóstoppal érkeztünk Kalapátival,
a Hyde Parkban aludtunk, hálósákokban.
Tombolt bennünk az élet;
„egy plusz, nem okvetlenül egyenlő egy mínusszal”,
olvastuk Tandorinál, meg azt is, hogy:
Széchenyi a polgárosodás elemének tekintette a lóversenyt.
Magyar költő a londoni lópályákon,
a gyerekek tétjeivel. Mint Aljosa.
Vagy úgy sem. Sehogy.
Viszont jó a szövegdzsungelben elveszni.
Látni a vizesárok felett repülő lovakat,
és a visszapillantó tükröben: Tandorit.
És hallgatni az Alice in Chainst,
Bryan Ferryt, az Ace of Base-t,
a Prodigyt, a Cure-t, a Madnesst,
a Dinosaur Jr.-t. A 4 Non Blondes-t.
Végtelenített zenék. Amíg áram lesz.
És úgy tovább.

*

Zenélő nyugalomban csatangolt
Párizsban is, főképp a Latin negyedben.
Mások társaskodtak, italt szürcsöltek.
Tandori se társaskodni, se szürcsölni nem vágyott.
megette sovány sült krumpliját.
Az Abdallah Maccabi nem nyert neki hús frankot.
Eljutott a Hotel Palace Trianon elé,
persze erről is ló ugrott be neki:
Trjanon. Anyja neve Jano.
A Boul' Mich' elitbolt kirakatában
észrevett egy zakót, egy pepitát,
leszállított áron.
Elbűvölve állt, kicsit hosszan toporgott.
A bolt kirakatában valami
történt a fényviszonyokkal,

*felhő tévedt a párizsi égboltra?
Nem, kihunytt a fény, éppen bezárt a bolt.
A zakó maradt a kirakatban.
A Lánchíd utcai lakás szekrényében
viszont volt két Derrick-ballon,
„azokban majd szépen el lehet temetni engem”,
írta, meg azt, hogy:
„És ha majd jön a halál, egyik hajnalban,
Györe polgári társam lenne hivatott hamvaimat
szétszórni a Tabánban, ahol apám még lakott,
ahol madaraim porladnak.”*

*

*Toldalék. Terjedelmen túl,
hosszabbítás, mint a meccseken.
Kullogunk a nagyok után,
mind messze mögöttük,
mondunk ilyeneket:
Ca Plane Pour Moi, Honky Tonk.
Már nincs kafkai elem,
a nevenincs jelenbe érkeztünk,
minden cseppfolyós, folyékony;
a vágy tárgya rögvést elavul.
Belül derékul cselekszünk,
örülünk, hogy mindez van,
a tömérdek vázlat, a szokásos zajok,
de kicsit remegünk, mint a franciakrémés.
A régi muzsikák már máshogy szólnak,
és nem értjük, „miért van az,
hogy utáljuk a mai popzenét”?
Életben maradni élőink holta után,
ez az, ami minden kérdésen túl van.
Egyebek maradnak.*

ELMENT A SAMU AFRIKÁBA?

Levélbeszélgetés, 2019. február 13–16.

RV: Meghalt Tandori Dezső. Ért váratlanul a szörnyű hír. Én pont a te A halál, a tészta, és a lányka című versedet gépeltem be és elmélkedtem róla, a Schubert-koartettet mellé hallgatva, és Borges volt kikészítve előttem, a DÉL, ennél a mondatnál felütve: „Úgy érezte, hogy ha akkor megválaszthatta vagy megálmodhatta volna a halálát, ezt a halált választotta vagy álmodta volna magának”. Az első gondolatom persze te voltál és Miklós: Dezső egykori osztálytársa.¹ Találkoztak a fivérek? Teljesen irreális. Tudom, hogy megrázott a halálhír, ezért kérlek, hogy írd le, mit gondolsz ezekben az órákban.

MJ: Itt vagyok. Tudod, mennyire félek a haláltól, ráadásul nemrég beszéltünk ugye Csabi, a gyerekkori barátom adventi haláláról, és most Dezső, valószínűleg nem csak az én abszolút támaszom, az egyetlen, az elévülhetetlen gyerek. Bán Zolitól kaptam a hírt, hogy meghalt, azonnal a gyereket láttam meg magamban, noha soha nem láttam fényképet a gyerek TD-ről. És ahogy sírva fakadtam, megjelent előttem az első kötet első versének a záró két sora, remélem, helyesen idézem: „*hogy zokogás kockázzon koponyádban, / kopogjon tört szemük dióverése*”. Bánnak már megírtam, most csak elisméltam, mindaz, ami számomra Rilke költészetében és Pilinszky néhány versében zseniális, de be is fülledt, az Tandori első kötetében, például a fenti két sorban, lucidus tisztaságában, elementáris frissességében szólal meg. Míg melegítettem a teát, meghallgattam a Klubrádió híradását, abban elhangzott egy ilyesféle mondat: „Többek szerint Tandori Dezső első verseskötetei, a *Töredék* és a *Talált tárgy* fordulópontot jelentettek a magyar költészetben”. Ebben a „többek”-ben biztosan benne vagyok. Két hete kaptam kézbe az utolsó kötetét, a *Nincs beszédülést*, amiben alig szerepel egy keveske kézírása, illetve a temérdek portrérajzát zárja egy idézőjelbe tett című verssel, íme a cím: „*A BÜCSŰ UTCAI BEJÁRAT*”. És a vers avval kezdődik, hogy „*Madárkánk mind meghaltak*”. Nem tudom, Ria, mennyit idézlek tőle, megdöbbenek a verstől és a másik oldalon szereplő rajzától, amit pedig nem először látok, csak épp az ábra elhelyezése lélegzetakasztó. Mit mutat ez az ábra? Egy függőleges vonalat, amelynek a felső pontján egy kisebb fekvő nyolcas, azaz a végtelen jele, hogy ne mondjam, billeg, míg az alsó vége ugyanennek a végtelen-jelnek a felfúvódott változatába áll bele, csak épp nem a nyolcas metszéspontjába, hanem a bal oldali felszálló görbéjébe bökődik. Szándékosan-e? TD-nél annyiszor eldönthetetlen ez. Talán Tóth Ákos, aki megszerkesztette a könyvet, aki lassan két évtizede gondolozza Tandori írásait, rajzait, ötleteit stb., talán ő tudja, jusson eszembe megkérdezni őt. Az ábra emlékeztet még arra a kis felhúzó szárnyas kulcsra is, amivel még a mi gyerekkorunkban a játékautókat húzhattuk fel, és ha ezt a funkcióját figyelembe veszem, akkor nem okvetlenül hülyeség úgy értelmezni az ábrát, hogy a felfúvódott nagy végtelent a kis végtelennel húzhatjuk fel. Hogy kifuthassa, kipöröggesse magát. És még valamit a kulcs melletti versről. Tördeletlenül idézem a teljes szöveget: „*MADÁRKÁINK MIND MEGHALTAK*. Ezek a rajzok mintegy helyettük voltak. Beszédültek mintegy az életünk-

¹ Fogarassy Miklós (1939–2013), a *Tandori-kalauz* (Balassi, 1996) és számos Tandori-tanulmány szerzője. Radics Viktória néhai férje.

be, és... NINCS BESZÉDÜLÉS”. Tudod, mire jöttem most rá, míg másoltam? Hogy TD örök-sége éppenséggel abból ered, abból a keverékéből a szándéknak és a véletlennek, amely minden toll- vagy ceruzavonását, minden betűleütését végtelen bőségű lelőhelyé varázsolja, lelőhelyévé a jelentéseknek. Nehogy patetikusnak érződjek ez az állításom, hiszen a versike is higgadt és színjózan, a transzparens nyelvjáték a *beszédülés* hangalak-
kal is Dezső szédüléséből származik, sok-sok hónapja állt le ezért a közlekedéssel, annyira szédült. Mégis, úgy tudom, a szíve állt meg hajnalban. Míg Csabit egy hatalmas szél-
ütés vitte el ádvent utolsó napjaiban.

RV: Én meg nem vagyok itt, bánatba süppedtem. (Nézd meg az Index oldalán azt a régi filmet róla, nagyszerűen van megcsinálva.) Azzal, hogy gyerek tudott maradni, megővta az irodalomhoz való viszonyának ártatlanságát is, és ezt semmi, még a fordítói profizmusa sem csorbította, de ebbe is belevette az ellentétét is, tudod: „Romlani kell, kijavulni”. Ebben a gyerekfönntartásban („lenőtt”, mondja egy helyütt a felnőtt helyett) Ágnesnek is szerepe volt, aki mindenben a játszótársa tudott lenni. Ráadásul hiperreflektált is volt Dezső, és feltaláló. Ez a végtelen-nyolcas is az ő találmánya, meg még millió. Emlékszem azokra a felhúzó-kulcsokra, igen... És a transzcendens szerencsejátékos-sága, vagyis a véletlenekkel való játéka, a ráhibázás játéka... Látom magam előtt azt a perdiületet, amit leírtál, kizárt, hogy véletlen, mondom majdnem, pedig épp erről van szó, hogy a tudatosság és az öntudatlanság nem különbözik nála, ez pedig a gyermeki tudat kincse. Amibe beleszervesült a műveltség, ami példátlan. Nála a műveltség sose üres, hanem mindig tele van érzéssel, hordozója a mélyebb-elemibb dolgoknak. De milyen borzasztó ez, hogy alig hal meg valaki, máris elkezdünk róla múlt időben beszélni, a nyelv szemfülessége ez, nem fogom fel, hogy mi történt, de a nyelv azonnal reagál és mindent elvégez, máris temet az élők száján. Micsoda szer a nyelv TD kezén! A magyar nyelv, hisz ő jószereivel fordíthatatlan, mert még a léggöyökerei is a magyar nyelvben indáznak, látva (Szpéro), láthatatlanul (Pipi néni). Egyébként ma hajnali öt körül – ami nem szokott előfordulni velem – fölébredtem, föl is keltem – az ágyam feje fölött egy egész polcnyi Tandori roskadozik Miklós örökségeként. De bizony TD opusa nélkül a te költészeted is elképzelhetetlen. Durván fogalmazva azt mondanám, hogy a tiéd egy stációval kétségbeesettebb, bizalmatlanabb és védtelenebb, a madarak, a kártyajáték, a mackók, a lóversenyek, a nyelvtudás és a napi fordításanyag védőburkaival te nem rendelkezel, csupaszabb vagy. Na de ez is, hogy amint meghalt, és értesülünk róla, elkezd gomyogni az a gazdagság, amit teremtet. A naplózós, napi versírást, tehát az életnek a szinte közvetlen, ámbár nem tudni, miféle áttételeken keresztül történő lefordítását (transzcendálását?), ezt a nagyon esendő költést, ezt tőle eredeztethejtük, nem? Az sem véletlen, hogy Miklós, Tandori mindennapi olvasója és első értője, téged hirtelen fölfedez, az írás, a poétika nyomvonalán.

De ez is mennyire torz, hogy meghal egy alkotó, és nyomban mindenki mindjárt újrahasznosítani akarja. Ez az élők gögje, ez épp rá nem volt jellemző, mindig is olyan tünnékenynek fogta fel magát, ezért is örökített meg minden részletet, s hogy ezekből kitűnő minőségű irodalom lett, hát hogy van ez? – mintha ő maga is csodálkozott volna ezen.

MJ: Késő estig tartott a sírás, az oldotta a fájdalmat, jólesett szinte, és akkor egyszerre elvágódott ez a trip – elkezdődött a pánik. Még benne vagyok, vérnyomáscsökkentők túladagolásával, megnéztem a filmet, ennek egy másképp vágott változatát láttam már sokszor, bevallom, nekem a film maga sok helyen nagyon nem tetszik, nem tetszenek az artistikus vizuális betétek, annál szívbemarkolóbb Dezső kamasz alakja, a gyönyörű szeme, tekintete, és a jól ismert közösség-filozófiái. Tehát akkor többes szám: szívbemarkolóbbak. József Attila versei mellett még Dezső rikatott meg régen is, talán emlékszel a *Holmiban* megjelent *Szakadj ki* tercináira,² azt a Lukács uszoda teraszán olvastam, olvasás közben kitört a sírás belőlem. Ennek 28 éve már. És most váltakozik a sírás a pánikkal. De hagyjuk azt, hogy a

² *Holmi*, 1993. június

túlélő mindig gyanús, meg haszonleső, spekuláns, hazug stb., mindannyian meghalunk, és ha így tekintünk magunkra, ilyen gyanakvóan, akkor miért nem sürgetjük a végünket? Vagy miért nem örülünk előre a halálunknak? Mint a várva várt megtszitulásnak. Ugyan én elég sokszor vágyom eltűnni innen, ám a rohamok közepette megkapaszkodom, el ne vi-
gyen a semmi sodra. Dezső most megharagudna, amiért József Attilát idézem megint? Mellesleg a riportfilmben kópészkodott, mert amikor meglátta a falfirkák közt az „Ami el-
dőlt, az nem áll” poénját, nem közölte Orsóssal, hogy az ötlet Szabó Lőrincről származott, akinek az egyik versében ez szerepel: „Ami eldőlt, az áll”. Dezső fonákjára vette Szabó Lőrinc szerelmi bravúrját – ezt azért elárulhatta volna a stábnak. Lehetséges volna, hogy a látványától túlságosan meghatódtam, és az hozta a pánikrohamot? Nem jövök rá, miért annyira megható az egész ember. Esetében azt látom, hogy a kivételesen gyönyörű tekintet, az egész arc folytatódik a testével, a testében, a testmozgásában, a sutaság és a kecsesség együttjárásában, amit talán még soha senki másnál nem észleltem. Vagy nem figyeltem föl rá – mert Dezsőt koncentráltan néztem, ezért is halványodhatott el mellette Orsós. Még egy érdekesség. Tudod, hogy nem rajongok Rilkéért, az angyalokért kivált nem, sőt, nagyon sok mindenért nem, ami Dezsőnek létfontosságú volt; és ehhez képest több napja itt fekszik az asztalon jobbra tőlem a *Rilke és angyalai* kötet, amit a Kortárs adott ki az ezredfordulón, ami-
ben egy halom Rilke-vers fordítása váltakozik a saját versekkel, kommentárokkal, és evi-
densen belerongál sok elégiába, mintha a Rilke-pántokat lazítaná ki, hadd dőljenek meg az
ajtók, ablakok (a nyílászárók) – és végül gyönyörűségérzés gyűlik össze az olvasás során.
Mi erre a magyarázat? Nagyszerű elégia-fordításokat olvastam már, Nemes Nagytól,
Rónaytól, másoktól, mesterművek, Dezső mégis zseniálisan rongálja meg a verseket.
Elevenebbé válnak tőle, sérült elevenekké. Ezt a rongálást a saját verseiben is gyakorolta,
csak azokban nem számolsz az épséges változattal. Kivétel az életemben a *Koppar Köldüs*,
amit valaki, mellettem, türelmesen kislabizált, kifésülte a csomókat a hajfüggönyből.

Amikor meghaltak a hozzátartozóim, majd nemrégiben a legrégebbi, tehát legfontosabb
barátom, Csabi, őket, mint saját halottjaimat, zavartalanul sirathattam el, zavartalanul szen-
vedtem és szenvedem a hiányukat, gyakran álmodom velük – Dezső viszont az első olyan
halottam, akit úgy mond „nem tudok elengedni”, jöllehet nagyjából tudhatom, hogy sok-
sok ezren ugyanígy érznek. Temérdek olyan ember fájlalhatja a halálát, akihez semmilyen
érzelem nem fűz engem, sőt, akivel akár ellenszenvezhetek is, így aztán tényleg aktualizá-
lódhat a rossz lelkiismeret diktálta gúnykép: Dezső tetemét megszálljuk mi, dögmadarak.
Az ő testét, aki fiatalon a verebekhez menekült az emberek elől. Megvoltak a gyerekkorból
még a medvék, és hozzájuk zárkózhattak fel a madarak. Korai lehet ilyesmit kimondani: TD
mackókkal és verebekkel gyógyította a mizantrópiáját. Talán nem az erkölcsi, talán egysze-
rűen az autista mizantrópiáját. Amit a félelem generál az emberben, félelem akár a saját
idegenségétől is, amit kénytelen kivetíteni majdnem mindenki másra. Ám elmondja a film-
ben nagyon tisztán, hogy őneki élmény ráállni a másik ember frekvenciájára – ha ezt magá-
ban, zavartalanul teheti. Ha a másik nem vegzálja közben. És nekem kamaszkorom óta ez a
domináns Tandori-élményem: ha őt olvasom, azonnal bensőséges viszony támad köztünk,
jöllehet azt sem tudja rólam, hogy élek. Vagyis Dezsőnek sosem volt szüksége arra, hogy
embereket, közösségeket tanulmányozzon, azt megtették kielégítően a kedvenc ifjúkori ol-
vasmányok szerzői, élő modellnek pedig ő maga megfelelt, ezáltal szólalhatott meg azon a
frekvenciasávon, amin végtelenül sokan otthonosan lóghattunk.

*RV: Nem fogod elhinni, de van bizonyíték. Tegnap, amikor öt körül váratlanul fölébredtem és nem
tudtam visszaaludni, azt írtam föl a füzetembe, hogy „az utolsó jel”, zárójelbe alá: „tudod, mire gon-
dolok”. Hát nem tudom, mire gondoltam, ez az álom titka marad; valami nagy elbaszásra, tévedés-
re vagy tán épp „beszédülésre” gondoltam, amiből végső ideje felocsúdni, „kijavulni”, ilyesmi, de
kénytelen vagyok megállapítani, hogy a „semmi kéz” adta ezt a jelet távoztában, vagy hogy Miklós*

meg Dezső valóban találkoztak valahol. Valahol, igen, ez a szó a Négysorosodból van,³ a verslátomás tíka. Aztán ilyen „jelet” éreztem azzal, hogy elkezdjük írni 13-án ezt a beszélgetőkönnyvet,⁴ gong. Aminek a verseid körül kellene forognia. Mint a bogaraknak nyáron a lámpafény-udvarban. És most megint föltámadt bennem egy kétsorosod. Írod, hogy ha ennyire gyanakszunk saját magunkra (mint dögmadarakra), akkor mért nem repülünk be a halál tisztítóüüzébe, illetve, hogy most bezzeg kapaszkodsz a karfákba, pedig amikor egészséges voltál, akkor az elmenetelen járt az eszed, és sürgtetted volna, hogy kivégezzenek. Ez a kettősség egyébként, csak finoman, a leheletfinomságával – nem mint-ha neki ne lettek volna brutális gesztusai, például a köpködés – végig megvolt Dezsőnél is, és ezt látom szépen kirajzolódni az égre ebben a kétsorosodban: „Mikor épp delelőjén áll a napod, / dermedten nézed az alkonyatot” (Paramimézis). Töprengtem ezen, a versike látható, hiszen elég három szó, a dél, a nap és az alkonyat, hogy lássuk a nap ívét, és még a színeket is. Ez is egy kiazmus. A para egyébként mint előtag épp a kiazmatikus kötéseket jelenti a kémiában, a molekulákban. De hát ez kereszt-kötés! A molekulában, az egzisztenciában, a természetben, ahova ez a „nézed”, az emberi tekintet viszi bele a csavart, mert e nélkül szépen alkonyodna, és cirkuláris lenne a szerkezet, a Nap fölkelne ismét, azonban az ember erre nem számíthat. No és amikor benne vagy az alkonyatban, mint egy szobafogság-karosszékekben, ahonnet nem nézed dermedten az alkonyatot, mert te magad vagy az? Erről ez a kétsoros már nem szól, hogy akkor mi van. Dezső is ült, olvasom, a foteljében, és rajzolt meg firkált, és biztos gondolt Heine matracsírjára is, meg mindenkire – ő napi változékonyssággal, ugye?, hol szeretett élni, hol meg nem. És tényleg, jól mondod, volt benne egy finom mizantropia (autizmusba áthajló), ezt ellensúlyozta a szellemi, madár-, medve-kapcsolatokkal. Ez a hol szeretiünk élni, hol nem, ez lehet, hogy még rövidebb frekvencián mozgott nála, hiszen ő nagyon tudott undorodni, sőt valósággal élvezte (gyakorolta) az undorát is. Azt hiszem, azért tudunk olyan sokan rajta lógni, a frekenciáján, mert Dezső valóban minden órában az életét írta, nem is annyira a Léteket, ami máris patetikus, hanem az életét úgy, ahogy adatott, és ahogy ő kitalálta magának, és a kreativitásával telis-tele írta. Az üres lapokat. Hah, rá nézve aztán jó az ősi metafora, hogy az élet vagy a természet olyan, mint egy könyv, ő ezt teleírta, -rajzolta, -firkálta. És azért is szeretiük, mert ingadozott aközött, hogy kövér–sovány, iszik–nem iszik, dohányzik–nem dohányzik, beszélget–nem beszélget, letapad–utazik, tehát mindig ilyen ellentétek között mozgott, mint az inga – vagy az atomok? Folyton rezgett. És még hőstettek, igazi heroizmusra is vetemedett, mint az évtizedeken át tartó madárárpólás, örült vastag könyvek lefordítása, löverseny pályák bejárása Európa-szerte, lóhalálában. Amibe a létfenntartása miatt nem mehetett bele, azok a társadalmi, politikai konfliktusok. De mekkora Budapest-szerető, tehát hazaszerető volt mégis! Hatalmas otthonosságban volt része neki, a clochard-nak, megcsinálta az otthonát, így, innét volt rálátása a kozmikus idegenségre. A mizantropia is együtt járt nála a könnyező (majdnem: környező) emberszeretettel, és úgy, ahogy köpött, sírt is. (Írt is.)

Egyébiránt tegnap a bánatomba úgy belealudtam, minden szer nélkül, hogy életem leghosszabb alvása volt, 11-kor ébredtem föl! Így dőlt el bennem az eldőlt/áll kérdése magától, és így nyugosztaltattam Dezsőt és Miklóst. Miklósnak is nagyon szép tekintete volt, amikor nem volt betépvé (vagy berágvá). Mindketten megható emberek, annyira kiszolgáltattak voltak. És vajon véletlen-e, hogy Dezső a 80 éves kori halálával a két jelét, a 8-ast (végtelent) és a 0-t realizálta, ráadásul 13-a az én születésem napja, és az is szerda volt, babonás szám. Persze ezek a jelkeresések, jeladások a legesendőbbek, tán hazugságok, és mindenki magára vonatkozott mindent. Ez az én-abszolútum, ami össze van törve és le van nullázva, a magánélet-abszolútum Dezsőnél is fölfúvódott, te használtad ezt a szót a végtelen hurokra. Ja, és a tekintetünk az, amit mi magunk sose láthatunk! Hisz amikor a tükkörbe nézünk, azt már odaszögezzük, így az csak egy herbárium-lepke, de a saját tekintetünk nem elkapható, soha, és ezért érzed élményszerűnek, amikor elkapod valaki más tekintetét, ahogy most te Dezsőt gyönyörűnek találad.

Még egy nehéz pillanat erejéig visszatérve A halál és a lánykára, ez hihetetlen zene, mert oly

³ Jelenkor, 2017. szeptember

⁴ Megfordult a fejünkben, hogy a sokéves levelezésünkben és (remélhetőleg) eljövendő levélváltásainkból összeálltunk egy beszélgetőkönnyvet (M. J. – R. V.)

szépségesen nyikorog, igazából nagyon nehéz hallgatni, fájdalmas húrokat tép, nem szép a hangzása, bántó, fülsértő, és mégis. Schubert alighanem februárban írta, az utolsó műve, ha jól tudom, és úgy láttam, hogy egy magyarnak ajánlotta... Eszembe villant egy filmrészlet, amelyen egy lányka a kis falovacskáját, játékszerét nyikorgatja-csikorgatja a hajópadlón ide-oda, nem tudom, hol láttam.

MJ: A matracsír elsőre megakasztott, aztán asszociáltam a matracsírba dugott (rejtett) tehetős vagyona, ami ebben a sírban tehetetlenségre kárhozthatik, hála a verebes égboltnak. Hogy kik és mik, hol találkoznak az „álmom után”, az természetesen talány marad nekem, Miklósnak egy TD-émlékezése viszont élénken él a képzeletemben: ahogy a kis Dezsőt viszi az édesanyja az iskolába, és a kisfiú keze fehér kesztyűben. Egy osztályba jártak, egészen '51-ig, azt hiszem, addig, akkor telepítették ki Miklósekat Budapestről, ezt onnan veszem, hogy bennünket abban az évben ebrudaltak ki a Várból, az apám örökölt lakásából. TD, tudomásom szerint, ugyanott halt meg, ahol a sportkórházi születése után kevésel cseperedni kezdett a Lánchíd utcai lakásban, ami elég ritka szokás lehet a költők életvitelében. A házban jártam néha, hozzá azonban soha nem mertem becsöngetni, telefonon is félttem felhívni, hátha alkalmatlan neki, ezért a telefonálásokat mindig ő kezdeményezte. Most került a kezembe a *Tiszatáj* decemberi száma, amiben többen ünneplik a 80. születésnapján, köztük Babarczy Eszter, csak beleolvastam a dolgozatába, és másodsorú is megcsodáltam Eszter végtelenül határozott gondolatmenetű, s szintén végtelenül tapintatos Költő-portréját, diszkrét vitáját azokkal az irodalmárokkal, akik nehezményezték vagy még mindig nehezményezik TD szakadatlan túltermelését. Te azt mondod, az életét dokumentálta szinte percről percre, költőként és írnok jegyzőként egyaránt, ami persze képtelenség, ha így tett volna, csak arról ír, hogy ír. Még a kilencvenes években ment neki TD-nek Farkas Zsolt, mondván, hogy csekélyke az az arany, amit a tengernyi szövegiszapból kinyerhet a Tandori-olvasó. Talán mindenki jó okkal mondja, amit mond, magamat Tandori-függőnek érzem vagy ötvennyolc éve, a halálába tegnap csaknem belepusztultam, de olvasni én sem olvastam el az életműve tetemesebb részét. A számtalan telefonbeszélgetés során egyszer sem vont emiatt kérdőre, pedig sokszor emlegette föl az ilyen vádaskodásokat, és sokszor ismételte el, hogy ő a dolgát végzi. Amikor a *TD frekvenciája* metafora eszembe jutott, arra gondolhattam, hogy számára az egész világ egyszerre végtelen külsőségesség és végtelen bensőségesség, és a kettő egyáltalán nem feltétlenül léphet nászra egymással, bár ha ezt eleve elmulasztja megkísérelni, akkor mindkettőnek annyi. Ha igaz, amit Dezső maga állított magáról, hogy ő autista, mégpedig azon kevés autisták közül az egyik, akik abnormálisan (!) zseniálisak, és ez az adottság mint defektus kényszerítőleg vezérli minden pillanatában, akkor hogyan bírta volna minden tollvonása, billentyűütése, rajza stb. jelentéssel, illetve referenciatemtő jelentőséggel. Aminek nem mond ellent, hogy újra meg újra fölöslegesnek ítélte a ténykedését. Azért is, hogy másoktól kapjon megerősítést. Egy autista azonban nem bírja elviselni a másik ember érintését. Miközben talán örülten sóvárog utána. TD egyike a legreflexívebb íróknak, ez a humorából szívít, finomabb, elementárisabb humorral még soha nem találkoztam, és gyengédebbel sem, gondolom, a verebek ezért is domesztikálódhattak nála. Pontosabban náluk, Ágnesnél és nála (belegondolnom is pokol, mit szenvedhet most Ágnes). És még valamit, ami az óvatosságát illeti társadalmi, politikai dolgokban. TD elefánt a saját porcelánboltjában. Ergo ösztönösen tudta, azaz biztosan tudta, hogy neki a saját boltjára és önmagára kell szüntelenül összpontosítania, elég egy trehány mozdulat, úgymond a köz kívánságára, és törlik a bolt(ozat)ja. Ha megfigyelted az *Indexre* föltett filmben a mozgását, a gesztusait, a mimikáját, harsányságát és rebbenéseit, biztosan neked is feltűnt, hogy Dezső teste, testmozgása leképezi a mindenkori tekintetét. Sok embernél érzektem ennek pont a fordítottját, őket *testfejűeknek* neveztem el magamban. Nem pejoráló szándékkal, természetileg. Ám az arc, a lélek törekenysége a testbe érkezve életveszélyessé válhat. Talán projektálok, talán nem.

Ahogy lépdelték egymás mellett Orsóssal, majdnem egyforma termetűek, úgy éreztem, az Orsósnak kell vigyáznia Dezső testi épségére, nem csupán a lelki, önrzetre. Ezért hajto-gathatom a halálhíre óta, hogy de hiszen egy gyerek halt meg.

RV: Az autizmus divatfogalom, friss szó, nem is olyan rég még magányosnak, félkegyelműnek, kü-löncnek, remetének nevezték az illet; Nádas is autistának mondja magát az utóbbi időben. Nos, hogy az autizmus termi-e a művészetet, vagy fordítva, az kérdés. Biztos, hogy valamilyen fokú „önvilágjárás” a művészettel együtt jár. Persze a félkegyelműség nem mindig fejleszt ki művészetet, amihez feltétlenül szükséges nagyfokú luciditás is, meg munkaképesség, egyebek. Talán mondhatjuk úgy is, hogy minden százezredik bolondból lesz művész? A világ mint végtelen külsőségesség és végtelen belsőségesség egymásba-törése szerintem nagyon jó megközelítése annak a határáttörésnek, amikor a „félkegyelmű” alkotóvá válik. (Ezt írta le egyébként Dosztojevszkij A félkegyelműben, ezeket a töréseket, amiket te „násznak” nevezel.) Dehát a gyerek-bolond-művész régi fogalomgyű-rűzés. Dezső ráadásul még éleseszű is, ragyogó a memóriája – bizony védte és ápolta a jó képessége-it és levédte a személyiségét, copyrightnál jobban. Talán mégis valamelyest öngyógyítás is a művé-szet? Az érintkezései meg teljesen szeszélyesek voltak. Ő nem nagyon dialogizált, bár nem mondanám, hogy érzéketlen volt arra, amit a másik mond, csak – mint te – bizonyos motívumokra volt vevő, amelyek épp igaztják.

Ami az opus vegyes terjedelmességét illeti, szerintem ez nála poétika. Úgy, ahogy Nádas csak részletezve tud írni, vagy te csak tömören, velősen (sőt passzírozva), úgy az ő stílusa a terjengős-ség, a szétszórása a lapoknak, a bőbeszédűség, a sokat-írás. Tolnai Ottó ilyen még. És aztán olvasó-ja válogatja, van, aki a gombfocikönyvek, van, aki a medvék rajongója.

Nem tudom, hogy Ágnes túléli-e, ők nagyon szimbiotikusan éltek, és sok jel utal arra, hogy Ágnes intellektuálisan is remek partnere volt, és poénolni is tudott vele. Semmit sem tudunk erről a nőről, a feministák azt mondanák, hogy el volt nyomva. Ő volt a méhlepény. És a foglalkoztató. Művész társ. „Östörésnek” vagy angolul „alaphibának” (Basic Fault) nevezi Bálint Mihály azt a pszichés defektust, ami gyógyíthatatlan, mert nagyon korai volt a törés, és a töréssel együtt forr be a seb. Alighanem minden művésznek van ilyenje.

Én fel tudom idézni, hogy mikor távoztam el a gyakorlati világból az imaginációba, abba a másik világba. Amikor egyéves korom előtt még kikerültem a nagyszüleimhez falura, mert anyám-nak dolgoznia kellett. Egyszerre megváltozott minden, és bár nagyon szerettem azt a falusi környe-zetet és a nagyanyámat, anyámmal és apámmal örökre megtört a jóviszony. Akkor kezdtem el „bambulni”, amit azóta is folytatok. A falut is azóta részesítem előnyben a várossal szemben. És akkor lettem gerontofil is.

Neked meg az „östörésed” a nagyanyád távozása volt.

De amúgy alkatilag ti ketten különböztök, már nagyon korán TD nyelkezelésre figyeltél fel, hisz előtte senki nem bánt úgy a szóval. Szómadarakkal.

MJ: Nem csak az autizmus „divatfogalom”, ahogy minősíted, a pánikbetegség talán még újabb keletű, ezt pontosan tudom, mivel '81-ben kerültem kórházi kivizsgálásokra súlyos pániktünetekkel, és akkor még nem nevezték ilyen frappánsan el a gyereket. Szomatizáló, illetve az egyik szakorvos ezt mondta: „Maga tényleg beteg, maga súlyos hypochonder”. Én pedig megkönnyebbültem vettem tudomásul, hogy ez a betegségem, aztán pánikoltam to-vább, illetve pszichoanalízisbe jártam egy belgyógyászhoz, akit nagyon érdekelt a freudi pszichoanalízis, de akkor még hivatalosan nem legalizálták az ilyen terápiát. Az autizmus hazai megszületésének is tanúja lehettem, körülbelül öt évvel később, akkor jött össze egy kisebb gyógypedagógus társaság, akik már nagyjából meg tudták különböztetni az autista fogyatékos a másféle mentális fogyatékoságtól, és ha jól emlékszem, '87-ben vagy '88-ban mutatták be a budapesti moziban az *Esőembert*, a Dustin Hoffman főszereplésével, ő ját-szotta az autista matekzenit. Aki képtelen eligazodni a szociális térben, megjíed minden

érintéstől, viszont fejben végzi el a legbonyolultabb számtani feladványokat, miközben nem tud gondoskodni magáról. Az autista alapítvány vetítésén láttam a filmet, amit később a mozikban játszottak, imádták a nézők, és senkit sem zavart a tipikusan amerikai szeretetszűrűbe mártogatott ismeretterjesztő és nevelő célzatú szájbarágós stílus. Magam is találkoztam valóban autista gyerekekkel, inkább olyanokkal, akikben a szocializációs blokk nem társult különleges képességgel, az egyik kisfiú például órán keresztül állt egy billegő csatornafedélen, azt billegtetve jaktált, úgy, hogy a két keze ujjacskáival rácsot formált a szeme elé, és ezáltal elfödte a tekintetét, de ő maga mégiscsak átlátott a rácson. Az ujjából font rács megegyezett a gyóntatószékekből ismerős faráccsal, ami kvázi fölismerhetetlenné teszi a gyóntató pap számára a bűneit bevalló hívó személyét. Biztosan tudsz róla, hogy van ennek az autizmusnak egy enyhébb változata is, az Asperger-szindróma, ami nemigen társul egyéb fogyatékossgal, csak az aspergeres személy alkalmatlan az interperszonális érintkezésre. Nem tudom, hogy aspergeres zseniket is számon tart-e a pszichológia.

TD a kilencvenes években kezdte autistának vallani magát, csakhogy nála semmiféle fogyatékossgot nem észlelt tudtommal senki, továbbá a kórképnek ellentmond a rá mindig jellemző szélsőséges önreflexivitás – ennek egyik „tünete” a már szóba került, szerintem szinte emberfeletti humora. Kíméletlen olykor, és mindig gyengéd, angyali humor. A sárga könyv tele ilyen versekkel, nyelvjátékokkal, emlékszem, '70-ben vagy '71-ben az Egyetemi Színpadon két színész mondta egymást váltogatva a kötet darabjait, méghozzá nagyon jól mondták, eksztatikus mámorban úszott a közönség. Hallomásból idézem (tehát tévedhetek is) két akciós tárgyát, amit egy Erdély Miklós által szervezett underground rendezvényen mutatott be: egy szék láncsal körbetekerve, és rajta egy felirat: A LELÁNCOLT SZÜKSZÉKSZERŰSÉG. A másik egy jól ismert, a mindennapokban használt táblácska, ezzel a felirattal: SZABADSÁG MIATT ZÁRVA. Két olyan példa, ami szikrázik a humortól és attól a friss levegőtől, amit '68-ként jegyzett meg a világ. És ami olyan csúnyán-hamar kivért, és zavaros (rém)álommá züllött. Kivéve például TD-nél. Éppen tőle viszont soha nem is hallottam ezekről az eseményekről, '68-ról semmit, elég sokszor beszélgettünk telefonon, de '68 egyszer sem került szóba. Duchamp annál gyakrabban. Milyen érdekes evidenciátörténet éppen a sárga könyv kalandja is, bár ő nem tarthatta annak, ő makacsul ragaszkodott az eredeti kötetcímhez: *Rimbaud a sívatagban forgat*, holott ha visszatévedt volna a figyelme a kiadó által forszírozott címhez, *Egy talált tárgy megtisztítása*, akkor a József Attilára alludáló címben felfedezhette volna a duchamp-i ready made-et is, a minden művészettől mentes, közönséges tárgyat, aminek a megtisztítása, vagyis a művészeti térbe helyezése provokálja a jelentésváltozást. Emlékszel a képverseire? A versreszelőre például? Kimondhatatlan öröm volt annak idején ezeket megpillantani, látni a konyhai reszelő formát, amelynek a reszelőnyílásai versmetrumokat formáznak. Azt írod, tisztán emlékezett mindenre. Biztos vagy benne? Én az ellenkezőjében sem. Lapozgatva a *Nincs beszédülés* című utolsó könyvét inkább olyasmit érzek, hogy valamiért elmehetett a kedve a FÉNYKORÁTÓL, az írástól is, és visszatért a legelső emlékeihez, tevékenység-emlékekhez, illetve az első olvasmányélményekhez. Erről már tegnap, vagy ma délelőtt írtam neked. Én is minduntalan visszatérek, akárha labirintusban, valami perifériális centrumba, hátha akkor sikerül kijutnom az útvesztőbe, vagy betalálok a valódi középpontba. Ha van ilyen – középpont és kijárat.

RV: Ezek most fantasztikus visszaemlékezéseid – miért mondok fantasztikusokat, azért, mert belevetítve abba a korba, a kor szürkéjébe – ami a mai cifrasághoz képest egy sokkal jobb szín volt, így érzem, visszatérintve –, nagyon kiűtnek ezek a neoavantgárd momentumok, és már bánom is, hogy a te kezdeteidről tűnődve a dolgozatomban,⁵ nem jutott eszembe a neoavantgárdnak ez a humoros, poénos

⁵ Megjelent a *Tiszatáj* márciusi számában (RV).

szegmense, ami mekkora villanás abban a korban! Sajnos Újvidékre a neoavantgárdnak inkább a politikai, agresszívabb vonala jutott el, vagy az fakadt abból a közegből, mintha a viszonylagos szabadság a direkter támadásoknak is kedvezett volna, de Tolnai agya sem járt az ilyen poénokra, ő érzelmesebb ennél. Nem tudom nem sajnálni, hogy megtörtént, ami megtörtént Újvidéken – a politikai összecsapás –, pedig lett volna – alighanem – esély ravaszabb, leleményesebb művészi cselekvésre is. El tudom képzelni, milyen jóféle agytornát és felszabadulásokat jelentettek a korabeli Budapestben az ilyen művészi gesztusok, mint a Tandoriéi, és látod, neked meg ez jelentette a hagyományt, amin meg tudtad vetni a lábaid mint költő. Ez a hagyomány: ha nincs Tandori, te sem vagy, mert azt a nagy szaltót megcsinálta ő a maga újholdas platformjáról, és te tovább tornázhattál, vagy elkaphattad azt a trapézt, amit dobott. Egyre-másra azt gondolom, hogy a költészet rendkívüli folyamatosságot képvisel, úgy, mint a filozófia, csak virgoccabban. A '68-as szellem mihozzánk Jugóba a politikai szelet hozta, neomarkszal, engem már csak '68 utósele ért, de messzeható volt, az utolsó utópia. A klasszikus és nyárspolgári Ivo Andrić illusztrálta ezt számomra szépen, amikor egy jegyzetében leírta, hogy jé, vetkőznek az emberek, milyen laza öltözetekben járnak, kiteszik a testüket a napnak, a szélnek, hányják le magukról a ruhadarabokat, és – jegyezte meg – ez milyen klassz dolog. A farmerkorszak. Nagyon sok minden meg is maradt '68-ból. Na de a költői nyelvben TD valódi forradalmár volt. (Nálunk a szintén hiperproduktív Tolnai volt az, meg a rimbaud-i sorsú – ámbár még élő – Domonkos.) Igen, emlékszem a „versszelőre”, ezeket nevezem – számszámra vannak – a találmányainak. Vajon Nemes Nagy mit szólt hozzá? Jut eszembe: nem '68 szellemének kellett volna feltámadnia '89-ben? De semmi sem érződött belőle. Komolyabb szelek fújnak, mondhatni, sajna.

Dezső humora valóban mindig angyali volt és maradt, ami persze nem azt jelenti, hogy életlen. Ezt neveztem a megóvott ártatlanságnak. (Jaj, képzeld, most, hogy írtam ezt a sok szelet, egy pillanatra elszédült a fejem, azt hittem, hogy megüt a szél! Van rá példa a családban.) Elszégyeltem magam ilyenkor, hogy én mennyire brutális tudok lenni, egy paraszt. (Aki hálás neked a lírai dísznaidért.) Azt hiszem, hogy sehol, sehol a világirodalomban nincs példa erre – és ilyen tartósan!: a lélekjelenlét mint szelíd humor. Lehet erre mondani, hogy boldog élete volt? Igen, az „égiekkel”, neked is kedves könyvem a Rilke és angyalai, alighanem ez a legszebb magyar könyv, Hafner Zoltán szerkesztette kitűnően.

A „rontás” technikája is a neoavantgárdból jön, és a képzőművészetben is fontos. Ez az, amit az irodalmi hagyomány láncszerkezetéről mondtam, hogy TD Nemes Nagyék tanításától és gyakorlatától lépett, ugrott egy nagyot tovább, és a képzőművészet volt az ugródeszkája. Na de '89-cel az irodalomban nem efelé fordult a széljárás, hanem talán inkább a klasszicizálódás és az elpolgárosodás mutatkozott vonzónak. Te mind a kettőt viszed, az avantgárd szellemiséget is (a poénos versekben) és a klasszikusat is, a szonettekben meg némely hosszabb versben, de ez utóbbit polgári allűrök nélkül. (A „polgáriságot” legkitartóbban Nádas reprezentálja – tudatos is ebben –, pedig ő is volt '68-as.)

Szóval megpróbálom utánanézni, milyen reveláció lehetett a találkozás a nyolcvanas években a Tandori-féle verseléssel, nyelvjátékokkal, tényleg a megújulással, a felszabadultság lehetőségével kecsegtetett. Dezső könnyedsége (kecsessége) lelkesítő, és a művészet szele innen fúj, mert hogy elszántan, nekiveselkedve nem lehet jó művet írni, ez az irodalmárok szövegein nagyon látszik, amikor nekikönyökölnék. (És nem kikönyökölnék a csillagokra.) A mindenáron való erőszakos írás a fiataloknak is baja. Dezső tényleg magától írt, a (széles) természetéből fakadón. Most például, hogy véletlenül eszembe jutott ez a Pilinszky-sor, azonnal tudtam egy szempillantásra, hogy mi a művészet lényege...

Miklósban már csak felemásan volt meg ez a Dezső-féle szabadság (de rajta keresztül még kaptam belőle én is egy hörpintésnyit). Nálad pedig jóval több a fájdalom, mint a Dezsőnél, át is hupantál ebbe a szocialistánál sokkal pokolibb világba, ahol nemsokára valamennyien meg fogunk fulladni (de már korábban is megfojthatnak), és tényleg súlyosan hipochondriás vagy, hozzáátve azt, amit a paranóiasokra szoktak mondani, hogy azonban ez megfelel a valóságnak. Ez nálad a hiper(ön)reflexivitásból fakad, hangszer a tested, organon az orgánomod, és nem pihenteted, és hát anyád Kossuth, Terv és Munkás cigarettáinak füstje a tüdődben... Ez is egyfajta „hagyományo-

zási folyamat”, teszem azt, Miklós meg te a kitelepítés csapását akaratlanul tovább adjátok, pl. nekem, én meg az én sérüléseimet, az újvidéki csapást, Fannynak... Na milyen csapkodós lett ennek a levélnek a vége, pedig az elején még más szelek csapkodtak.

Ma kiültem a függőfolyosóra az első primulákat. Ahogy a földet túrtam és örültem a virágoknak, egy pillanatra fölmeredt bennem a kérdőjel, hogy az ilyen életes kis gyakorlatokhoz képest most mindjárt visszamegyek a szikkadt könyvekbe, és hogy miért is fordult így? Nem lett volna-e jobb szódáskocsisnak menni, mint ami a nagyapám volt egy időben? Dezsónél teljesen szépen összekapcsolódott az élés-írás-olvasás, lefordítódott, nála ez – gondolom – nem volt probléma, megvoltak a finom enjambement-ok ezek között. Hogy a vége felé elment a kedve – milyen jól írtad – a fénykorától? Ebbe talán az „irodalmi világ” beomlása is belejátszott, hogy régebben evidensebb volt benne élni az irodalomban, társakkal, jó szerkesztőkkel... De most nem kellene szénbányák, szélnek eresztik a bányászokat. Bár ennél sokkal több rejlik ebben a jó ideje nyomom követhető elkedvetlene-dési processzusban.

MJ: Ezt a nyilvánosság előtt elkérem tőled, ezt a mondatot: „Szélnek eresztik a bányászokat”. Fel fogom tüntetni természetesen a forrást, csak érjen már meg bennem a folytatása, az unalomig használt kifejezés: szövegkörnyezet. Annak kell sürgősen kitenyésződnie. A megfelelő talajba beültetni a (fél)mondatodat, és nekivágni a szélrózsa minden irányának. Posztmodern szocreál. Biztos, ami ördög tudja, biztos-e, elvágattam délben a Maros utcai sebészetre, mutogatni a jobb vádlimat, mert arra keltem, hogy mégiscsak mélyvénás trombózisom lehet. Éva elkísért, illetve ő is hozta a mutogatnivalóját, a csuklóját, amit két-három éve eltört. Egyikünk sem lett okosabb vagy gyógyultabb a Marosban, viszont hazafelé a Vérmezőn sétáltunk keresztül, igazi, neked való csodafákra bukkanva, mintha először láttam volna őket, olyan pozitúrákat öltő fákra, akiknek éppen a torkára forrasztotta valami a szót. Vajon látta-e őket Dezsó? Mint Nemes Nagy-tanítvány is, Nemes Nagy szemével valamelyest, aki emlékem szerint a Kékgolyó utcában lakott, közel a Vérmezőhöz. Veled is pár évvel ezelőtt, vagy sok évvel ezelőtt órákon át sétáltunk összevissza a Vérmezőn, de este és éjszaka, amikor nem annyira szembeötlők ezek a fák, meg nem is rájuk figyeltünk akkor, belemerültünk szakmánk visszásságainak taglalásába. Én hülyék. (Te vadlibák, te vadlibák! Szép Ernő) Dezsó persze a fák között is zakatolt a fejemben, lüktetett, mintha élne – ja igen, azért a kardiológia-kontrollt megsürgette a sebész. Amit Dezsó sok évvel ezelőtt szabotált, csináltatott egy EKG-t, ami alapján visszarendelték ultrahangos és terheléses vizsgálatra is, amikre nem ment el. Most már bánom, hogy nem hördültem fel, amikor ezt mesélte, hiszen ha elmegy, nem biztos, hogy most szívelégtelenségben meghal. Elment a Samu Afrikába. Hazaérkezve behúztam a tréleret az asztali gép elé, hogy munkára serkentsem a keringésemet, és kerestem a YouTube-on valami jó zenét. Igen ám, de az a pizsok jó zene, az három percig tartott (Joy Division), három perc sötét depressziós gyönyörűség, és akkor találtam egy dezsós – egy órányi – anyagot, nem videót, csak hanganyagot, ’94-ben vették fel a rádióban, gondoltam, ez még jobb is így, nem kell szemüveget használnom pedálozás közben. Nem tudom visszaadni az élményt. Pedig először zavart egy kicsit a hadarás, mintha türelmetlenül tempózna a varázstóban, de megszoktam hamar, és többé semmi fennakadás, semmi bökkenő. Azazhogy egyszer egy igen. Amikor névsort mondott, a kedvenceit, és József Attilát a *nagy amatőrnek* nevezte. Akkor egy pillanatra rávetődött a fejképe az arcára, ismét meg kellett értenem, hogy József Attila neki antagonistája volt és maradt örökre, az egyetlen, akitől muszáj idegenkednie, máskülönben mi lesz Kosztolányi, Szép Ernő, Mándy, Ottlik, Karinthy s a többiek rózsafüzérével. Elszakadt volna a cérna, vagy még a damil is, és akkor szertegurul az egész kompánia. Még sincs semmi hazugság ebben a stratégiájában. Ha József Attilánál az ellágyulás percében galambok ültek a verebekhez, akkor mi sem természetesebb, mint hogy a Lánchíd utcai örökyerekszobában verebeknek kellett életre kelteniük a medvéket. Minden mennyi-

ségben, mint mondotta. Ja igen, nyitányul a *Magányos éjszakai csavargás* kezdő sorait mondta könnyfakasztó tisztsággal, és bólogatnom kellett, remekmű az a vers, a szív zenéje, és olyan meghökkenítő humorral fűszerezve, hogy ítéletnapig nyalogathatná a szája szélét Beckett. Szép Ernő fantasztikus költő, nem túlozta el TD ezt sem. Semmit sem túlzott el. Kosztolányit is úgy mondta, hogy nem kekeckedhettem. Ria, ez az ember, akit rendre gyereknek mondok, örült izlésbiztossággal, anyagérzékkel, kísérletpontossággal mérte egybe az idézeteket a spontán élőbeszédével, élménybeszámolóival, igen, a lóival, a lovaival is, a Nessun Dorma nevű lóval is, akire fogadott és nyert vele, és akinek az apját, a fedező mént (az angol nevét elfelejtettem) Éjszakai Portásnak nevezték. Ria, mindezeket folyékonyan mondta, mondta, még csak el sem nevette magát, csak én vinnyogtam a tréleren, hogy tényleg ilyen vicceket ont magából az élet? Ha Tandori kel útra benne?

Szokás mitológiát emlegetni, magánmitológiát, a *cselekmény, isten ha egyszer...* kötetem rádiókritikájában én is ezt kaptam meg, ezt az egyáltalán nem rosszindulatból származó meghatározást, TD-nél pedig többszörösen állhat ez, még hozzá oda-vissza jelleggel. Fenti példámot használva, a verebek megszállják a medvéket, de csak azért, hogy valódi életre keltsék őket, és vice versa, a verebek se maradjanak olyan kitettek a nem egészen jó életnek, a jó életbe, szóval Dezső emberfeletti munkát végzett azért, hogy a gyermekvédelmi önhatóságát fenntarhassa, most már kimondhatom, az idők végezetéig. A szóban forgó beszélgetést 54 évesen készítették vele a rádióban, fiatal ember volt még akkor, vehemens, s egy tollvonással sem kevésbé rebbenékeny a verebeinél. Szpéro akkor már nem élt. A Szép Ernő-verset hallva ráébredtem, hogy nemcsak Apollinaire visszhangzik a *Szakadj ki* című verscsodájában, hanem ez a Szép Ernő-vers is, a *Magányos éjszakai csavargás*, még hozzá olyan leplezetlen érzelmességgel, hogy nem úszhatod meg száraz szemmel. Írod a leveledben, hogy TD jelenléte nálam a nyolcvanas években... Ez is igaz, de a hetveneseket se hagyjuk ki. A hatvanasok két utolsó évét se. A poén az én '68-as meghatottságomban épp az, hogy egyidejűleg éltem meg a beat-rockkal beérett világforradalmat és a Tandori-univerzum születését, ne fékezzem magam, a magyar költészet huszadik századi Big Bangjét. A másodikat, mert az első 1905-ben született. És épp 33 évvel később a második.

RV: És még egy korrekció: a gyermekségét emlegetjük, pedig a (kora)érettségét is említhetnénk, hiszen ő a szép magyar szóval elmúlásnak nevezett processzussal a leghajthatatlanabban – vagy épp faként ide-oda hajolva – számolt mindig is, kezdettől-végig (vagy tán a végtelen-ségig). A halál is szépen hangzik magyarul, nem? A gyermek erre természetesen képtelen, nem tudja tartósan észben tartani, ahogy TD tette. És hát mennyit temetett, madarakat, akik a kis mindenei voltak, teljesen valóságos metaforái. És még valami kontráz a gyerekeséggel: az, hogy ő realista volt, erre most jöttem rá, hogy olvastam Bán Zoli sajnálkozását a magyar realizmus ványadságán. Dezsőnek olvasható versét, prózáját, tele van a legnagyobb realizmussal kicsiben, és plasztikus is tud lenni – ezt is hiányolja Bán a magyar irodalomból –, hiszen mintha ott lettünk volna a lóversenytereken – pedig nem is konyítunk hozzá – vagy a madáretetésnél, vagy Bécsben, a „puncsos tömegben”, vagy a Szajna partján, ahol sose voltam. Leszek se. Amit pedig a magánmitológiáról írsz, ő is elviszi mesebe vagy imagináriumba, ami távol áll attól a mitologizálástól, amit mondjuk Juhász Ferenc művelt. Szerintem a te Náracsod nem mitológiai alak, hanem filozófiai képlet. Dezső madarai sem mítikus lények, hanem egy csöpp hús, egy csöpp vér + egy beszédes név és a mindennapi törődés. A mackók is egészen konkrét bábuk. Megmutatott egyet a filmben, de az olvasó bármilyennek képzelheti őket. (Tényleg, most mi lesz velük? Ezt kérdezte mindig, és jó kérdés volt.)

Igazad van, hogy József Attilát igazán nem firmálhatta, mert az kiszakítást jelentett volna a láncból (igen, volt rózsafüzére!), és olyan kiemelést, amivel ő csínján bánt, hiszen léptette a hierarchiákat. És mert azt a komorságot, ami JA-nál jelen van – mi szeretjük nagyon –, ő nem akarta ilyen erősen, elhárította, más színeket használt. Nem volt tragikus alkat, ő nem volt meredek. És az osztálykorlátai (budai gyerek) is megakadályozhatták, mégiscsak kordában tartották. (Épp a Szakadj kibem

van egy ilyen kép.) A nagy egek embere volt – ezt azért merem így leírni, mert Bácskában ez olyan átható, az égkupola a síkra borulva –, és nem a feneketlenséget kísértette. Szóval bölcs gyerek, kommunikatív autista és több mint művelt, okos clochard. Aki már fiatalon búcsúzott, és sok fazont eljátszott, alteregóinak se szeri, se száma. Szereposztás–szereposztás, a te szavaiddal, ez nála frekventáltan és folyamatosan ment. Amikor leírja egy-egy napját, az olyan hosszú tud lenni, mint az élet, aminek az elmúlását viszont még a szárnycsapásokba is belelátta. Megrendítő a kiszakadásának az órájára gondolni, arra a - - - -re (erre nincs szavam, hisz az is ki van szakadva), amire ő ezerszer gondolt, röpében. Na de hogy valaki más gondolatára gondolok, úgy értem, arra, hogy ő hogyan gondolja a gondolatot, és az hogyan tükrözi az enyémet? Ez a költészeti dimenzió.

MJ: Hadd kanyarodjak vissza még egyszer a *Nincs beszédülés*hez, ehhez a majdnem posztumusz könyvhöz. Arról már szóltam, ugye, hogy az utolsó két lap milyen szívszorítóan puritán, áttetsző – és legalább annyira enigmatikus. Hogyne volna az, ahol a kis végtelen forgatja meg a láthatatlan zárban a felfúvódott, végtelen (kulcs)ollát. Nem idéztem fel a korábbi rádióbeszélgetésből azt a menetet, amiben a kedvenc irodalmi figuráit nevezte meg, így *A három testőr* D'Artagnanját is, aminek különösen megörültem, hiszen épp Miklóstól tudtam meg, hogy a debütáló kötetének a legelhíresültebb versét, az *Hommage*-t ez az ifjúsági regény ihlette, Dumas három + egy testőre, ők vágtnak Párizsból Londonba, váltott lovakkal, visszaszerezni a királynő nyakékszerét Buckingham hercegtől, hogy az ékszer ott ékeskedhessen időben a királynő nyakában a bálon. Kik is tehát ennek a remekműnek, az *Hommage*-nak a külső forrásai? Dumas, Pilinszky és Rilke. És ettől nemhogy sterillé válna a Tandori-vers, ellenkezőleg, az állaga, szövete, húsa, gondolata csupa-csupa frissesség, tavasz, akkor is, ha „tört szemük dióverésé”-vel végződik a vers. Szokás a Hamlet-kötetet a komoly, metafizikus versek könyvének mondani, szemben a sárga könyv provokatívan humoros, avantgárd darabjaival. Márpedig figyelmesebb olvasással csereszabatosává válik a két kötet, az első megtelik humorral, bájjal, derűvel, a sárga könyv pedig vészjósló metafizikákkal. Felvetődik ezért újra bennem az autista jelző kérdésessége. Hogy TD már a második kötetének a megjelenésekor, úgy tudom, elérhetetlenné vált, elzárkózott az emberektől, nem szerepelt sehol nyilvánosan – vajon miért nem? Gógból? A fehér kesztyűs kisiskolás sugalmazta neki, hogy rejtőzködjék a pórnép elől? Vagy az autista félelme, és azé is, aki fékezhetetlenné válna az emberi érintkezésekben. Mohóvá. Bulémiás volt ebben is, azt hiszem. És veszettül félszeg. Fogjam rövidebbre. Rendre szabotálta a társasági találkozásokat, amiért sokan megorroltak rá a szakmából, az írásaiban egyre ritkábban jelentek meg emberi figurák, azokat penetráns realizmussal jelenítette meg a fordításaiban, a versfordításokban is, nem emlékszem olyan Sylvia Plath-fordításra, ami vetekedhetett volna erejében a Tandori-átültetéssel. Szövegeiben, rajzaiban elszaporodtak a verebek, a gondolatábrák (mint a versreszelő), olykor lovakat is rajzolt, emberről nemigen beszélt, és nem is ábrázolta a fajtánkat.

És most itt a búcsúkötet, benne csupa-csupa portré. Mintha végül beszállt volna az időliftbe, liftkabinba, és megnyomta volna a földszint alatti gombot, irány a mélygyerekkor és a még-gyerekkor, és a betűk helyett telerajzolt egy könyvet *ad hoc* kedvencként fölmerült olvasmányainak a szereplőivel: dosztojevszkiji portrékat, csehoviákat, Mándy alakjait s így tovább, mintha csak közējük óhajta visszaköltözni, a közvetlen valóságban soha nem megérinthető alakok, arcok közé, önmagát mintegy fiktív személlyé változtatva. Halhatatlanná – aki soha nem is hitte el egészen, hogy valóságos szereplője, tanúja az életnek. És számomra itt kap erősebb jelentést az utóbbi évek két legizgalmasabb Tandori-fogalma: a *tematizálatlan* és az *elérítő*. Ez a két fogalom lehet a kulcspár a páratlanul finom Tandori-ízléshez, illetve a Tandori-otthonossághoz az univerzumban.

Le-lehull egy levél

(Firkák a szalmaszálla)

Szomszéd

*Ég a villany, a függönyön át is belátni.
Fényképez a szemközti szomszéd... Spicli?... Kíváncsi?*

Élsz még

*Szorongsz, tehát élsz még, de annyira távol,
hogy már csak magadat látod a világból(?)*

Mire vársz?

*Valaki? Valami? Mintha meg-meglökne.
Mire vársz? ... Útban vagy... Zuhanj már előbbre!*

Jönnek

*Döngött a nagy kapu... Tudhatod, hogy jönnek...
Vagy csak a szél jelez? ... A félelem jön-megy?*

Engedd el

*Engedd el magadat, a féket, a görcsöt!
Nem a sebesség, bátorságod lesz több.*

Köss bele!

*Ha érzed s belátod, hogy a magány butít,
köss bele! Alázd meg! Támadj meg valakit.*

Zápor

*Elengedni a prést, essen, ami zápor.
Ha sehogy se megy már, szakadjon magától.*

Levél

*Leheletnyi a szél, le-lehull egy levél...
Nem számolja senki, de mind, mind földet ér.*

Vívj meg

Ivan Cankar nyomán

*Vívj meg ma a benned lakó sötéttséggel,
hogy élvezhesd holnap a napot, ha felkel.*

Átlagos magyar

*Az átlagos magyar lakások rákfenéje
A szűk, sötét és folyosószerű előszoba.
Nem férsz be, burzsoá.
Nem fér be a lélek.
Naponta én is pont ilyen lakásba érkezem
Mint átlagos magyar.
Célba jutni, belépni az Új Történetbe!
Az első benyomás lemeztelenít:
A birtok képén tükröződő ízlés, vagyon;
Egyik, másik árulkodó hiánya.
Minden zug a tér lakóiról mesél.
Itt kifújhatod magad, megpihenhetsz,
Zsilipkamrában a búvár.
Nyomáskülönbség, leküzdöd.
Kivárod azt a bizonyos Hét Másodpercet,
Amely alatt megítélnék.
Belépni bonyolult,
Ha lepakolni nincs hová,
Sem szabad fogas, sem szekrény.
Szóltam előre, ne járkálj ennyi évesen holmikkal!
Nagy találkozáshoz nagy levegő kell.
Búcsúzkodni a kín maga:
Nem férsz a kabátodhoz.
Valaki mindig a lábad alatt van,
Te meg a másoké alá pakoltál.
Nem férünk egymástól, burzsoá.
Kiöregedtem a kényelmetlenségből,
Ami szűk, nekem elmúlt.
Az előszoba kényszerít
Egyásra minket.*

Csengőhang

*A bukott korszakod ügyes kis szignálja
Egyedül akkor jut eszedbe, ha a más telefonján
Ugyanaz a csengőhang, mint a tiéd volt.*

Elhoztuk a leckét

Ameddig elfért benne, és egy kicsit még azután is, Marcika rácsos ágyban aludt. Kis természetű lévén, centire elég volt neki a kiságy nyolcévosen is. Ő nem ketrecnek élte meg, börtönnek pedig végképp nem. Egyszerűen nincs több hely náluk, magyarázták a szülei, és nincs pénz nagyobb ágyat venni. Ő ezt megértette. Abban volt kénytelen aludni, ami-ben lehetett.

Egyszer Marcika mumpszos lett, és pár napig ágyban maradt. Rudi-val, az osztály-társunkkal, elvittük neki a leckét egyik délelőtt. Ez a szokás, hiányzás esetén otthon be kell pótolni a mulasztottakat, nincs mese. Kicsi a város, feltűnő, ha valaki nincs ott, ahol lennie kéne. Anyja beengedett minket az előszobába. Réсныire nyitva maradt az ő szo-bájának ajtaja is, amely közvetlenül az előszobából nyílt. Nem engedett tovább minket a néni, a bacilusokra hivatkozva.

„Marcik még alszik.”

Tapintatos volt a fiacskájával, és velünk is.

De azért mi beláttunk, és feltűnt nekiünk, hogy Marcika egyáltalán nem alszik, hanem zavartan pislog ránk. És nem köszön. Rácsos ágyban fekszik. Mintha nagyon szégyell-né ezt az egészet: eljöttek hozzá az osztálytársai, és ő még mindig ágyban hever. Ilyen ágyban. El tudtam képzelni, mit érezhetett Marcika, amikor meglátott minket elhaladni az udvari ablak előtt. Ismertem azt a félelmet a gyomorban, a rettegést a leleplezésektől. Istenem, miért feledkezett meg róla, hogy jövőünk, miért nem szólt az anyjának: telefonál-jon, hogy később jöjjünk vagy egyáltalán ne jöjjünk. Elég, ha lediktáljuk a tudnivalókat. Vagy legalább miért nem zárkózott be? Tudhatta volna, hogy betegen is föl kell kelnie, ha látogatókat fogad, és nem akarja, hogy ilyen fekhelyen lássák.

„Ennek meg olyan ágya van, mint egy dedósnak? Most már le sem tagadhatja. Elhoztuk a leckét, nem bírhat el. Pizsamás lajhár.”

Rudi csúfolódott rajta, én nem. Nem kéne szégyellnie semmit, gondoltam, jó ház, jó helyen van, kedves emberek a szülei, a többi pedig majd megoldódik magától. Nem vol-tunk mi sem gazdagok, igazából Rudiék sem.

Marcika aznap este a látogatásunk hatására szakított a rácsokkal. Akkor már inkább a földön. Volt egy átmeneti időszak, amikor szivacson aludt, de aztán lett végre saját ágya, s ezzel régi álma teljesült. A kiságyból lett náluk az ágyneműtartó. Meglátogattam, láttam. Nem lettünk barátok.

Marcika szakmunkásképzőbe ment. Géplakatosként helyezkedett el. Negyven év múl-

*va, akkor már Mártonként, elrontott házassága és az üzemből való kirúgása után, zárt intézetbe került. Dühöngött, csúnyán beszélt, tört-zúzott, csak injekcióval lehetett kor-
dában tartani. Rudi egyszer bement hozzá, a szomszédjukban lakó anyuka kérte meg rá,
ő pedig őszintén megsajnálta mindkettőjüket.*

„Tudod, milyen ágya van odabent?”

Nem akartam tudni.

LÖVÉTEI LÁZÁR LÁSZLÓ

Tide

– Részlet a Feketemunkából –

Az első nap

Milyen lehetett az első nap

*Ha megfeszülsz se bírsz visszaemlékezni hogy milyen lehetett az az első napod fekete-
munkásként*

Nem arról van szó hogy féltél vagy ilyesmi

Legalábbis reméled hogy nem féltél

Nem azért törlődött minden mert féltél

Úgy általában egyetlen első napra se emlékszel

Még gyermekeid első napjára se

Ami persze nem csoda

Mert nem akartál apás szülést

Legalább ezt hagyjuk meg a nőknek mondtad mentegetőzve

A világ legszebb misztériuma

Legalább ebbe ne kontárkodjunk bele

Ne rontsuk el ezt is

Egyetlen első napodra se emlékszel

Pedig most jól jönne

A jegyzetfüzetekben az szerepel hogy ide jó lenne valamiféle teremtéstörténet

Mit láttál-hallottál első nap feketemunkásként

Ádám vajon emlékezett-e az első napjára

Bizsergett-e a bőre Isten kihűlő érintésétől

Vagy csak nézelődött bambán

Egy alkalommal
Kásonaltíz községben
A Tiszás patak tövénél
A Minimum Party ösztűvészeti táborban az emlékezetről papoltál
Naplót vezettél
Idézni is tudsz belőle
Vajon melyik segédmunkás vezet naplót egy vagon azbeszt hullámpala kipakolása után
Lehetséges-e egyáltalán „objektív” irodalmi (vissza)emlékezés vagy minden
emlék átalakul mihelyt irodalommal transzponálódik? kérdezted a Tiszás patak
tövénél a Minimum Party ösztűvészeti táborban
Ma már a hideg is kiráz az ilyen okoskodástól mert egyetlen első napodra se emlékszel
Nem emlékszel mikor szedted az első gombát
Nem emlékszel mikor fogtad az első halat
Kedvenc fád a gyertyánfa
De nem emlékszel mikor vágátok ki apáddal harcsafűrészsel az első gyertyánfát
Ha megfeszülsz se bírsz visszaemlékezni milyen lehetett az első napod feketemunkásként
Tide
Valamiért a Tide mosópor ugrik be
De ez még odafelé lehetett a buszon
Nem emlékszel ki mondta de valaki Tide mosóporral akarta meglepni az asszonyt
Kár hogy a Tide nem tisztítja az emlékeket
Puma adidász
Neonzöld vagy ciklámen színű cipőfűző
Kvarcóra
Ilyesmik jönnek elő
Teremtéstörténetnek első napnak egy kicsit kevés
Világnak viszont ez is egyfajta világ

Csíkszentdomokos, 2019. január 31.

Nyolcezer-ötszázötvennégy

– Részlet a Feketemunkából –

Be akarják tiltani a telejósást mert sok embert téveszt meg
Olvasod az újságban
Volt rá eset hogy te is
Egyszer például
Egészen pontosan a szökőéveket is számolva nyolcezer-ötszázötvennégy nappal ezelőtt
te is megtévedtél
Igaz nem a telejósolás miatt
„Menj haza még meghalsz itt nekem” ordítja CS túlharsogva a betonkeverőket

*Azóta se láttál olyan rohammunkát
Sietni kell a rendőrség mellett betonoztok Szentendrén
Munkavállalásija viszont csak TP-nek van
Bekapcsolod otthon a tévét
Kikapcsolni már nincs erőd
Évekkel később Dunaföldváron ugyanígy megtévedsz majd
Igaz nem a telejósolás miatt
Hanem a
A kagyló lehetett romlott a spagettiben
Aztán itthon is
Itthon már mentő kell
Ijesztő tüneteket tud produkálni a szervezet ha véletlenül megtéved
Sietni kell kalciumot a vénába ahogy akkor Szentendrén betont a kofrácbsba
Nézted BG tévéjét
Kikapcsolni már nem volt erőd
Akkor láttál először távjóst
Most meg azt olvasod hogy a kereszténydemokraták be akarják tiltani a telejósdákat
Pedig ha valakik ők igazán tudhatnák
Hogy úgylis kinn maradnak az ebek a bűvösbájosok a paráznák a gyilkosok a
bálványimádók és a ki szereti és szólja a hazugságot
Legalábbis a János jelenései szerint
Reméled jól számoltál
Nem szeretnéd ha hazugságon kapnának
Inkább újraszámolod
Nem nem tévedtél tényleg nyolcezer-ötszázötvennégy napja volt.*

Csíkszentdomokos, 2019. február 1.

Elveszett Paradicsom

részlet a II. könyvből

A Sátán a Bűnt¹ ráveszi, hogy kinyissa a Pokol kapuját, majd útnak indul a Káosz birodalmán át, hogy eljusson a Teremtett Világba, és bosszút álljon a mennyei vereségért.

II. ének

(...) Így szólt,

s fogta a végzetes kulcsot, az összes 871
 kínunk-bajunk szomorú eszközét;
 állati uszályát a kapuhoz
 vonszolta, és felrántotta a rostélyt,
 melyet a Styx hatalmai együtt 875
 sem mozdíthattak volna meg soha, 876
 egyes-egyedül ő. Ekkor a kulcs 876
 a zárrendszerbe akaszkodva fordul,
 s a gránitkemény hevedereket,
 acélrudakat könnyedén kioldja.
 Kivágódik féktelen lendülettel, 880
 rengó és morajló zsanérokon, 881
 nyög és dörög a pokoli kapu, 881–882
 hogy végső alapjáig megremeg 882
 az Erebus.

Kinyitotta, de újra

bezárni meghaladta erejét; 884
 a kapu szélesre kitárva állt; 884
 akár átvonulhatott volna rajta 885
 felfejlődött szárnyakkal, lobogók,
 jelvények alatt, harci szekerekkel, 887
 lovassággal egy egész hadsereg, 887
 szórt alakzatban, olyan tágra nyílt;
 s mint egy kohó torka, vörös tüzet, 889
 tornyosuló füsttömeget okádott. 889
 Egyszerre megnyílnak szemük előtt 890

¹ A Bűn Sátán lánya, allegorikus alak: kettejük vérfertőző nászából születik a Halál. „Pokoli Hármasságuk” a Szentháromság ellentéte. (A magyarázó lábjegyzeteket Péti Miklós készítette – A szerk.)

<i>a vén, dérverte mélység titkai;</i>	891
<i>sötét, dimenziók s vég nélküli,</i>	891
<i>behatárolhatatlan óceán,</i>	
<i>ahol szélesség és hossz és magasság</i>	
<i>és hely és idő elveszik, ahol</i>	
<i>a legöregebb Éjszaka s a Káosz,²</i>	895
<i>a Természet ősszüllői örök</i>	895
<i>Anarchiát tartanak végenincs</i>	
<i>háborúk robajában, és kavargó,</i>	897
<i>zavaros összevisszasággal állnak.</i>	897
<i>Négy ádáz bajnok: a hó, a hideg,</i>	
<i>a nedves, száraz küzd uralomért</i>	
<i>és viszi ütközetbe embrió</i>	900
<i>atomjait. A zászlóik körül</i>	900
<i>csoportonként, a klánjaik szerint</i>	
<i>rajzik nehéz- és könnyű fegyverekkel</i>	
<i>a tompa, éles, lassú, gyors tömeg,</i>	903
<i>oly megszámlálhatatlanul, akár</i>	903
<i>Barka vagy Küréné³ perzselt homokja,</i>	
<i>melyet felkapnak könnyű szárnyaikra</i>	905
<i>ellensúlynak a tomboló szelek.</i>	905–906
<i>Mindig azé a pillanat, akit</i>	907
<i>éppen többen támogatnak; a Káosz</i>	907
<i>ítélkezik itt, és ítéletével</i>	908
<i>még tovább gerjeszti a háborút;</i>	908
<i>amely által fenntartja az uralmát.</i>	909
<i>A Véletlen a főminisztere,</i>	909
<i>mindent ő kezel. Erre a vad ürre,</i>	910
<i>a Természet méhére, mely a sírja</i>	
<i>is lehet, és se Víz, se Föld, se Tűz,</i>	
<i>és Levegő sem, hanem mindezekről</i>	913
<i>agyonterhelt, zavaros keverék,</i>	913
<i>melynek így folyton harcolnia kell,</i>	
<i>mígnem a Teremtő Mindenható</i>	915
<i>titkos alapanyaggá rendezi,</i>	916
<i>hogy új világokat teremtsen; erre</i>	916
<i>a vad ürre állt rá az óvatos</i>	
<i>Gonosz a Pokol peremén. Lenézett,</i>	
<i>felmérte az utat; mert nem kicsiny</i>	919
<i>szoroson kellett átgázolnia.</i>	920
<i>Füle sem zúgott kevésbé a zajtól</i>	
<i>(ha nagy dolgokat mérünk a kicsikhez),</i>	
<i>mint ha Bellona⁴ küldené az összes</i>	

² Értsd: a Káosz allegorikusan megszemélyesített uralkodója.

³ Barka és Küréné homokviharokról híres észak-afrikai helyek.

⁴ Bellona Mars nővére, a háború római istennője.

<i>ostromgépét nagyvárosokra, vagy lezúgnának az Ég traverzei, és a lázadó elemek letépnék a tengelyéről a Földet. De végül kibontja vitorlafesztávnyi szárnyát, s a füstözönben elrugaszkozik.</i>	925
<i>Sok mérföldnyire nyargal felfelé egy felhőn, mint egy padon, vakmerően, de hirtelen szétfoszlik az ülése, belefut a hatalmas semmibe, s függőlegesen zuhan tízezer ölnyi, hasztalanul verdes zavartan; és még most is esne, ha nem löki vissza balszerencsénkre egy tüzes, salétomos ködgomoly ugyanannyi mér föld magasra; ennek a dülhe meg belefut egy Szirtisz⁵ mocsárba, amely se rendes szárazföld, se tenger; s majdnem elnyeli őt. Nyomul tovább a durva masszában félig gyalog, félig repülve – egyszer evező, máskor vitorla kellene neki –, ahogy a griff a zord vidéken át szaladva-szállva, szirteken, mocsárban az arimaszpét üldözi,⁶ aki lopja a féltve őrzött aranyat. Ilyen mohón tör a Gonosz előre lápon, hegyen, síkon, rögön keresztül, tömörben, hígban; kézzel, a fejével, lábbal, szárnyal; úszik, gázol, merül; repül, mászik, vergődik, mire végül valami mindenre kiterjedő szilaj lárma, megdöbentő zajok, és hangok összevissza zagyvaléka ront heves indulattal a fülére az odvas feketeségen keresztül. Előretör rettenthetetlenül a hang irányában, hogy megtalálja azt a valamit, akármit, Erőt, vagy a Legvégső Mélyek Szellemét,</i>	930 930 934 934 935 940 942 942 945 950 950 952 952 953 953 954 955 955

⁵ A Szirtiszek sekély, zátonyos öblök a Földközi-tenger libiai partvidékén (lásd ApCsel 27,17 és Lucanus: *Pharsalia* 9.364).

⁶ Az arimaszpok legendás egyszemű népség, akik – Hérodotosz szerint – az ismert világ legszélén élnek. Az aranyat a mellettük élő griffmadaraktól lopják, akik féltve őrzik a kincset (lásd *A görög-perzsa háború* 3.116, 4.13, 27).

<i>aki talán ott lakik a robajban,</i>	957
<i>valakit, akitől megkérdezi,</i>	957
<i>hol van a sötétség legközelebbi</i>	
<i>partja a fény határán. S ekkor íme!</i>	
<i>Előtűnt a Káosz trónja. Veszett</i>	960
<i>mélységen nyúlt el sötét pavilonja;</i>	960
<i>vele ült a trónon a Gyászruhás Éj,</i>	
<i>minden dolgok legöregebbike,</i>	
<i>uralma támasza, s mellettük állt</i>	
<i>Orcus Hádésszal⁷ és a rettegett</i>	
<i>nevű Demogorgon,⁸ a Zűrzavarral,</i>	965
<i>a Rémhírrrel meg a Vaksorssal együtt,</i>	966
<i>az Összevisszasággal tülekedve;</i>	966
<i>és velük az ezerszájú Viszály.</i>	967

HORVÁTH VIKTOR fordítása

HORVÁTH VIKTOR

A MAGYAROK ELVESZETT PARADICSOMA

Munkatérkép a Paradise Lost fordítása közben

Szobrászok mondják: *a kő visszabeszél*. Ha az alkotó nem hallja meg a hangját, abból torzszülött lesz. Tehát figyelünk Miltonra, Luciferre, Istenre meg a többiekre, próbálunk rájönni, mit akarnak külön-külön, mit akarnak együtt, méricskéljük, hogyan adhatjuk meg nekik, amit akarnak, eszközöket választunk, ha nem lehet választani, mert még nincs olyan eszköz, akkor legyártjuk.

Korszerű eszközökkel barokk kompozíciót? A mű korábbi fordításai igen jók, viszont elavultak, túllépett rajtuk a kultúra – a legfrissebb is félévszázados, ráadásul Jánossy István már a maga korához viszonyítva is pozór nyelvet használt. 1969-ben ez tűrhető volt, bár gyanítom, hogy ennek a szövegnek szerepe van abban, hogy az *Elveszett Paradicsom* ki-

⁷ Orcus és Hádész az alvilág uralkodójának latin és görög neve.

⁸ Mitikus alvilági istenség, akinek már a neve is rettegéssel tölt el; Boccaccio közvetítésével vált népszerűvé a reneszánsz irodalmában (lásd *Genealogia Deorum* 1.6).

került az irodalmi érzékelésből, a recepció látóteréből, mindenből. Nálunk. Holott a 19. században olyan ismertségű és súlyú volt, mint ma a *Star Wars – Az ember tragédiája* is az *Elveszett Paradicsom* remixe. Elszakadtak a szálak, a fiatalok nem képesek ezt a fordítást elolvasni (a felnőttek sem), és igazuk van, mert az már a megjelenésekor is problémás volt – amellet, hogy szép és elég pontos.

Milton nyelve is emelt volt a saját korának nyelvéhez képest, de az elemeltségből a szókézslete, szintaxisa és az excentrikus megoldásai meghökkentő pre-avantgárdká kalapálják a mesét. Vagy operálják: barokk vakmerőséggel és az évezredes hagyomány kifinomult kulturális apparátusának precizitásával.

Tehát ha most a tudományos tűréshatárt próbálgatva visszavesszük a művet az eddigi magyar fordítások élettelenységéből, akkor közelebb visszük az eredetihez – az eredetivel még a következő évszázadban sem tudtak mit kezdeni Milton honfitársai, annyira mai –, és közelebb hozzuk a mai olvasóhoz. Azt akarom, hogy a magyar *Elveszett Paradicsom* tudományosan hiteles, pontos szöveg legyen, és emellet olvasható az egyetemisták számára – kis mennyiségben gimnazisták számára –, továbbá olvasható legyen művelt főkönyvelők, unatkozó milliomosfeleségek, korrupt politikusok, széles látókörű dandártábornokok, prédikációjukra készülő papok és innovatív autóalkatrész-kereskedők számára is. Ahogy régen. Ez a fő elv, erre szövetkeztem Péti Miklós Milton-kutatóval – ő halálra gyötör, de nélküle nem menne.

További elvek:

A sorok száma – az eredetiben énekenként átlag ezer sor, összesen kb. 12 000 sor

Kezdetben sorállandóságról álmodtam, hiszen a trubadúrok és a kora újkori szerzők a szigorúan strukturált mintázatokhoz szocializáltak. Strofikus műveknél követelmény ez, pedig a magyar szavak hosszabbak, mint az indogermán nyelvek szavai – az angol esetében két-háromszoros a különbség. Ennek az árát a jelentésen hajtjuk be: redukáljuk a katalógusokat, a bővített szerkezeteket, egyszerűsítjük a digressziókat. A középkor és a reneszánsz ezt – úgy-ahogy – bírja, de a barokk kifejezetten idegesen reagál. Rosszat tesz a barokk építményeknek a purifikálás. Viszont az *Elveszett Paradicsom* nem strofikus vers – a prozódiai ritmikát döntően a *blank verse* sorok tíz szótagonkénti zárklai adják –, a szemantikai kiterjedésen futó ritmust a többletsorok nem befolyásolják, a strofikai szerkezet a verses történetmesélés juxta áradása, a beszéd astrofikus. A sorállandósággal nagyobb lenne a hangulati, stiláris, szemantikai veszteség, mint az üres elvnek való megfelelés nyeresége. Így hát a legjobb felszabadítani a sorszámot: a sorok változatlanul verssorok, a *blank verse* magyar átírásra használt ötös, ötödféles jambikus sorok, de a magyar *Elveszett Paradicsom* több sorból áll, mint az eredeti.

Mennyivel több sorból?

Ha a magyar szavak két-háromszor hosszabbak az angol szavaknál, és ha ráadásul a szintaxis kompaktabb az eredetiben, akkor ez az eredeti duplája is lehet. Ezt ne. Ez az a pont, ahol a munkára a komolytalanság árnya vetül. Tehát, ahol kell, tömörítsünk, általában pedig önfeledten ereszkedünk le a kényelmesen kibomló digressziókba és a szöveg fraktálvilágszerű mélységeibe. Például a II. ének 885–887. sorainak katalógusa a Pokol kapuján átvonulni képes hadsereg nagyságával, elrendezésével, csapatnemeinek és alakulatainak pedáns felsorolásával hadtudományi szaknyelven tárja elénk a Pokol kapujának méreteit. Ha a magyar változat ezt szintén három sorban intézi el, akkor fegyvernemeket és csapattípusokat kell kihagynia, így jóvátehetetlenül sérül a pokoli kapu, azaz a szöveg integritása. Hadd legyen három helyett öt sor, ha akar – felnőtt. Makroszerkezeti szinten a legfeljebb másfélszeres méret még arányosnak tűnik.

Lebegés a mai kollokvialitás és a normatív nyelv között

A magyar nyelvben az *állati* = *állatszerű*; másrészt kollokvialis, szlenges használatban *állati* = *rendkívüli, nagy, félelmetes* stb. A II. ének 873. sorában a Bűn allegorikus szörnyetegének a farka valóban állatszerű miniszörnyetegekből áll. Miért ne csinálhatnánk úgy, mintha csak a normatív jelentést ismernénk – miközben a nyelvi anakronizmust kockáztatva hagyjuk, hogy az olvasásba a szleng is belejátszon? És ugyanígy a *nem semmi lesz* esetében a 982. sorban. A hasonlító vakmerőség Miltonhoz is közel áll. Vak volt, nem volt mit vesztenie, viszont a pazar érzeteket és friss megoldásokat nyert.

Mimetikus szintaxis; általában mimetikus nyelvkezelés

Mikor nemcsak mondjuk, hanem csináljuk is. A *tartalom* és *forma* képtelen kategóriáinak eltüntetése, szintetikus szöveg. Például a II. ének 910. sorától ívelő mondat az *Into* = *bele* illatívuusszal kezdődik. Itt a Sátán a Pokol permén állva döbbszent szembesül az Óskáossal, melyen át kell küzdenie magát – a narrátor ezt a tétovázást kihasználva időt nyer egy újabb kitérőhöz, lezúmol velünk a fraktál egy egészen más mérettartományába, gyorsan elmond még pár dolgot a Káosz múltjáról és jövőjéről, amelyek a Káosz számára nem léteznek, hiszen itt még nem találták fel az időt, mindenesetre élénk tárja azt, amibe majd a Sátánnak bele... de mi még mindig nem tudjuk, hogy bele... mit?, tehát mi lesz az állítmány? A Sátánnal együtt összezavarodva várakozunk a Pokol és a Káosz, a két borzasztó klímájú hely között, nem tudjuk, mit kell csinálnunk, mi lesz itt az ige, mit akar a narrátor, mire végül nyolc (!) sorral lejjebb odaveti: *Stood* = *állt*. Elképesztő arcátlanság, angolul ilyen nincs is, még 17. századi angolul sincs, és bár magyarul van olyan, hogy *beleállni valamibe*, sőt, az előző bekezdésben én magam is azt mondtam, hogy hunyjunk szemet a normatív és kortévesztő regiszterek összekacsintása fölött, de ez itt így nemcsak mimetikus szintaxis, hanem képzavar is lenne: a Sátán beleállt a vad úrbe. Hiába ez a szó szerinti jelentés, a kortévesztő szleng és a képzavar együtt felforgatná a szöveg epikus méltóságát. Ilyenkor finomabb megoldást keresünk: maradjon a képtelenség, de vesszen az anakronizmus – hiszen Milton sem tudhatta, hogy a találmánya nálunk majd szleng lesz: *Erre a vad úrre (...) állt a Sátán*.

Szakzsargon

A műszaki, hivatalos, hadászati, közigazgatási, hajózási, építészeti terminológia használata Milton számára is természetes volt: vitorlafesztáv, zsanér, travers stb. A szöveg frissessége és pontossága miatt még akkor is jó választás, ha a *zsanér* hosszabb szó, mint például a *pánt*.

Ugyanaz a szó

A tulajdonneveknél természetes, hogy megtartjuk az eredetit (*Styx*, *Erebus*), de mi van, ha szakítunk más szavak fordításkényszerének hiedelmével? Nyugodtan megtarthatjuk azokat a szavakat, melyeket a magyar is átvett idegen nyelvekből. Például *pavilon* = *pavilon* (960); *Anarcha* = *Anarcha* (988. – ez Milton szóalkotása).

Ismétlődő szavak, kifejezések, szerkezetek

A *wild Abyss* (vad mélység) rendre visszatér. Engedjük el az iskolás félelmet: nyugodtan ismételhettük, és akkor már nem hiba lesz, hanem motívum, vissza-visszatérő kapaszkodó, ráismerés. Fogalmazásórán megtanultuk, hogy ismétlés helyett keressünk szinonimát – most felismerjük az ismétlést patetikus ritmizálóelemként.

Hosszú szavak

Méretproblémáink vannak, túl sok a sor. Mégis: időről időre csak azért is vegyük fel a kesztyűt, és alkalmazzuk a barokk extremitáshoz a magyar toldalékolás buja hipertrófiáját, például: a 892. sorban a *végtelen* helyett a *behatárolhatóan* érzékelteti a Teremtés előtti ősvilág csüggesztő dimenziótlanságát. A IV. ének 32. sorában (a Sátán behatolva a Világba, megpillantja meg a Napot): a *surpassing* lehetne akár *páratlan* is, de grandiózusbab az *összehasonlíthatatlan*. Egy többlet sor bánja a nyolc szótagos szószörnyeteg rekordját, de megéri.

A nehéz független és a 11. szótag

Az angol hangsúlyváltó verselésre alkalmas: a jambusok oppozícióit a mondat hangsúlyos és hangsúlytalan szavainak, szótagjainak összelegózásával imitálja. Így Miltonnál öt modul (kvázi jambus) ad ki egy *blank verse* sort – igen ritkán él a 11. szótag lehetőségével, ha mégis (például az I. ének 102. sorában), akkor a sorzáró 11. szótag soha nem szabad morféma, főleg nem szemantikailag fontos szó (köszönet Nádasdy Ádámnak ezért az észrevételért). Tehát a fordítás során illik törekedni a tíz szótagos, hímzárlatos sorokra, vagy ha mégis nőzárlatra fut ki a sor, akkor a tizenegyedik szótag ne szabad morféma legyen, főleg ne ige vagy névszó, tehát kerüljük a nehéz függetleneket.

Igyekszem követni ezt a szabályt, de tisztességes bevallani, hogy feladom. A magyar fordításban sok lesz a nőzárlat (így megtakarítunk némi helyet), ráadásul időnként nehéz függetlenek is becsúsznak – a szabály hűségese követésével nagyobb lenne a veszteség egyéb vonalakon (szemantika, pontosság, vattával feltöltött plusz sorok).

Éles áthajlások

Ha versben mesélünk el történetet, a zárlatok gyakran vágnak szét szintagmát. Ezt Miltonnak néha sikerül ragyogó stíluselemmé tennie. A IV. ének 24. sorában a Sátán letörten néz végig a gyönyörű Teremtett Világon, amely bukásának keserű emlékeit idézi, és még nagyobb gonoszságra sarkallja:

[...] wakes the bitter memory
of what he was, what is, and what must be

Itt megállva azt hisszük, hogy még mindig a Sátánról van szó (*he*), és akkor jön a hideg-zuhany:

worse [...]

A hős számára már nem önmaga a kérdés, hanem hogy hogyan legyen minden még *rosszabb*. A narrátor átvert bennünket (educating the reader), és nekünk magunknak kell felállítanunk a mondat új jelentését visszafelé, de közben a régi jelentés is asszociálódik. Csodálatos mutatvány, és helyenként ezt mi is megtehetjük.

Szavakat fordítani nem lehet, mert a nyelvek szavai nem feleltethetők meg egymásnak, mondatokat sem lehet fordítani. A struktúrát és annak mozgását modellezzük.

A Paradicsomot visszaszerezni nem lehet – csak újraírni.

MUPPETEK AZ ARANY VÉCÉN

Elfriede Jelinek A királyi úton című darabjának részlete elé

2016. november 8.: a pankrátor befutott. És vele a politikai pankráció is mint műfaj. Nem mintha nem lett volna már ilyen, nem mintha nem volna rajta kívül ma is még jó pár ilyen, de hát egy nagybirodalom feje helyén egy pankrátor, egy pánkrata, egy omnipot, vagy majdnem az, mégiscsak különös csillagállás az úgynevezett demokráciák korában. Egy ingatlan-mogul, egy realitísó-fő, egy szépségkirálynőválasztó-fejedelem a trónon, ez a sokakat elborzasztó fordulat egyedül a pénzpiacot nem rendítette meg, sőt azóta is egész jól van, bármennyiszer tenyerel vagy trappol is bele a különféle kereskedelmi rendszerekbe a Fehér Ház új ura, akihez pozitív mítosz, a Midász király legendája látszik tapadni, akár csak az új Midász fejéhez a kacsasárga hajkorona: minden arannyá válik, amihez hozzáér. Tudom, pont fordítva, de mégis: ha a pénzüvilág nem szavazná meg neki immár több mint harminc éve a mentőhiteleket, új Midászunk rég eltűnt volna a süllyesztőben. Így viszont, hogy a Deutsche Bankkal az élen kihúzták az összes szarból, úgy értem csódból, menthetetlen gazdagságra ítélték, és ezzel behúzták a csóbe: azóta rendíthetetlenül hisz a saját „bukhatatlanságában”. Arany vécén ül reggel, arany tollal piszkálja a foga közé szorult aranymorzsákat, arany ajtón lép ki az arany szalonba, hogy aranymondásait arany mikrofonba kürtöltesse, vagy leül aranyfoteljébe, és lepötyögi 200 karakteres arany-tvítjeit azzal az arany kezével.

Aznap, hogy Trump trónra ült, Elfriede Jelinek is nekiült, hogy darabot írjon róla. A parvenü giccsvilág, amit az új Midász maga köré épített, a pénzzel és ragyogással kibélelt üresség, az új király fejéből áradó aranygőz vagy aranyfüst valóságos mákonyként hatott az írói fantáziára. A darab vélelmezhető színhelye tulajdonképpen a választás éjszakája, illetve a beiktatás napja, de csak mint háttérkulissza, amelyre a szöveg utal, a szöveg, amely megint csak egy monstre komédia – nemcsak közvetítője, hanem létrehozója, elsődleges teremtője, primus movense. Szereplők nincsenek, legalábbis néven nevezve, egyénítve pedig főleg nem, Trump neve egyszer sem hangzik el, ugyanakkor folyamatosan róla van szó, közvetlenül vagy közvetve. Minden meg nem nevezett szereplő Jelineknél vak: vagy vak jós (látnok), vagy vak király. A középponti királyfigura tartalmazza a Trumpén kívül Oidipusz történetét, alakját is. A klasszikus görög tragédia mint előkép és fenyegetés nehezedik a mai világra. A kettő egybeolvasztása ugyanakkor komikai lehetőségek végtelen sorát jelenti. Trump, aki láthatóan megrekedt a narcisztikus ösztön-én szintjén, a saját Ödipusz-komplexusát éli a darabban, azon próbál túljutni: ez az egyik szál. A másik a világ vaksága, a vak tanácsadók, a vak tábornokok és így tovább. Mindenki másképp vak, illetve mástól vak: a királyt az önimádat vakítja meg, a királyra szavazó munkásosztály a pénzügyi válságba vakult bele, egyszerűen nem lát maga előtt jövőt, ezért kénytelen a neki jövőt ígérőnek vakon hinni, vakon bizalmat szavazni. Persze ez sem menti meg az újabb csalódástól. Mondhatnánk azt is, hogy a világrendszer (a kapitalizmus) vak, és a darabban ez vastagon benne is van. Benne vannak az ingatlanfejlesztő elnök korábbi viselt dolgai, maffiakapcsolatai, a Trump Tower építése körüli botrányok, a golfpályákkal kapcsolatos adócsalások, a nőügyei, a hazudozásai. *A királyi úton* (Am

Königsweeg) ugyancsak az Oidipusz-történetre támaszkodó, visszatérő motívuma a „megbékítő áldozat”, ez az ambivalens intézmény, amely a szétszakadt társadalmak egymásra találását szolgálja a közös ellenség, a bűnbak személyében. Jelinek minden kulturális toposzt ironikusan használ, ezt is; részben a történelmi munkásosztály feláldozását érti rajta, részben a király személyét (Trumpét), aki óhatatlanul magára húzza az emberek ilyen olyan indulatait, és maga is könnyen céltáblává válhat – idővel. Jelinek mélységes öniróniával szerepelteti önmagát a darabban, illetve a szerzőnő személyét, aki mintegy párbajt vív a királlyal, és legalább ilyen mély öniróniával és önkritikával illeti a ballib értelmiséget (maga is közéjük tartozik), amely egy ideje már nem tud hozzászólni a világ dolgaihoz, nincs érvényes és hatásos mondanivalója. A darab szerint új korszak kezdődött 2016. november 8-án és a korábbi nem fog visszatérni.

A szerzői utasítás szerint a színpadi megszólalókat Muppet-show-szerű figurák játszószák, a közismert Miss Röfi, Breki és a többiek. A muppetek a mi posztfaktuális világunk (elő)hírnökei. Az itt olvasható szemelvény a darab első harmadának második fele. A szöveget kénytelen voltam itt-ott megjegyzetelni, hogy az utalások érthetővé váljanak.

A királyi úton

Részlet

Vak szól vakokhoz. A hálót csak tájékoztatásképpen feszítettük ki – nehogy valaki lebukfencezzen a széléről. Ha a felét letekerjük, kész a baj, amennyiben még emberek tartózkodnának benne, például pár száz lengyel építómunkás¹ sisak nélkül, sisakkal túl drágák lettek volna, bontókalapácsuk volt, ezt az észbontó ajánlatot, hogy csinálják sisak nélkül, nem utasíthatták vissza, hiszen így volt olcsóbb, nem, pont fordítva, drágább, de hát közben már mindent a feje tetejére állítottak, semmi se esett ki az utcára!, na és ott egy gödör keletkezett, egy lyuk, valaminek a hült helye, de biztos beépítik nemsokára; ezeket ő persze kikapcs., leállította, nehogy már őt állítsák le, őt kapcsolják ki a végén, de a dolog terjed, túlterjed rajta, egyre nagyobb a rendetlenség, a háló szemei között sok minden kihull, amit aztán össze kell söpörni alatta. Lehet, hogy a király nem tudja, hogy az egyiket, a saját felét² nem tudja kikapcsolni, az nem megy olyan egyszerűen, mert ugyebár, mondhatják önök: egy király vagy nulla, vagy első³ (vagy egy vagy, vagy nulla, vagy élő, vagy hulla), a túlvilágon nincs ez a háló, ami megtart, ott maximum feltartják az embert, feltartóztatják, valaki ott vár a kapuban, vajon ma ki lehet szolgálatban, szigorú lesz?, ajaj!, beballagnak önök is, akárcsak ezek a szírek, ezek a szirtakik vagy kik, lassan nyomul előre a pénzzel megáldottak népes serege, azok, akiknek előjogaik vannak, akiket elsőbbség illet, ők hátra sűrűn ki-kirúgnak, ahogy az élre nyomulnak, a többiekre a tű foka vár. De azok meg túl vaksik ahhoz, hogy be tudják fűzni az életük fonálát, a kárhozottak, nem, a mennyben a többiek vannak, ők most egy kicsit tüleksenek, mert ott valami fontoskodó fasz ül a kapuban és játssza az eszét, az adóval zsarol, ragaszkodik hozzá, hogy hozza nyilvánosságra, különben a király nem lesz király, na ez király!, jó, akkor nyilatkozik, kinyilatkoztatja, hogy olyan keveset kerestem, hogy az szóra sem érdemes, abban az évben még én is többet kerestem!, a libériás (hálóinges?, pizsamás?) kapus közli, hogy a pereskedés csak árthat, és ugye pénz beszél, na és a szírek, voltunk náluk?, szerencsére nem!, nem vagyunk a mennyben sem, ahogy talán önök feltételezték és ahogy eredetileg én is állítottam, nem, hanem a járásbírószágon, ezek az írek, nem, dehogyan írek, szírek, ezek a menekültbajnokok, ezek az első perctől fogva tudják, hol álljanak be, hogy hamarabb kerüljenek sorra, letöltöttek egy ilyen alkalmazást, az összes létező útvona-

¹ 1980-ban több száz, Lengyelországból toborzott lengyel bontotta kalapáccsal a Trump Tower helyén álló áruház épületét. Nekik Trump szinte semmit sem fizetett.

² Értsd: a saját felelősségét.

³ Ironikus játék a binaritással, illetve Trump „mindent vagy semmit” mentalitásával. Vagy I. Trump vagy 0.

lon jönnek ide, jönnek mindenhova, ahol aztán lefotózzák és végül kiebrudalják őket. Mint azt a tűzoltót, ő jut most eszembe, de már ne jusson eszembe semmi, mert ez az egész olyan lesz, mint a rétestészta, az a tűzoltó, akinek összeégett az arca,⁴ ezért újra meg újra eltávolítják arról a weboldalról. Gyalázat, hogy ezt az embert a külseje miatt kárhozzatják, égbekiáltó botrány, akkor is, ha megvan még a teljes arcfelülete, ő ugyanis nem vak, mint a király, csak rettenetesen néz ki, ezért újra meg újra eltávolítják az arckönyvből, pedig egyáltalán nem tehet róla, hogy ilyen borzalmasan elbánt vele a sors. De hát, nagyon sajnáljuk, akkor sincs arca, nem tudom, hogyan fejezhetném ki ezt másként, legalábbis olyan nincs neki, amit mutogathatna, azt az arcát elvesztette. Épp azért, mert folyton eltávolítják a netről, pedig pont azért tették fel, mert nincs arca, ezért elviselhetetlen látvány annak, aki látja, neki talán igen, a látnoknak azonban nem, hiszen ő nem látja. Szerencsétlen, a vakságomon gúnyolódsz?, nemsoká téged fognak gúnyolni ugyanezért, micsoda aljasság!, mondja a király, aki eléggé ép még, leszámítva a szemét és a bankszámláit, neki ez a baja. Ő nem lát semmit, de nem is kell néznie semmit. A király teste tökéletes, szinte, csak éppen nem mindene működik. Ehhez nincs mit hozzátennem, de ezt még el fogom mondani vagy százszor.

Szóval támaszkodjanak csak a hálóra,⁵ legalább a világnak azon a felén, ahol önök vannak, használják, amíg lehet, amíg az arcukat el nem emészti valamelyik világégés, a testüket pedig az égetett szeszek. Akkor a vakok is tudják majd, hová lesz a menés, és mit fognak látni, ha látnának. Most mindannyiunkat odavisznek a szélére és mindannyian belenézhetünk a mélységbe,⁶ kivéve ezeket a világtalan vakokat, akik soha nem szembesülnek tetteik következményével, persze, hogy ők is követnek valakit, különben nem tudnák, hová menjenek, nekünk azonban nem kéne feltétlenül belezuhannunk ebbe a feneketlen lyukba, ebbe a gödörbe, amiben majd egy új felhőkarcolót fognak felhúzni, nem, az már ott áll, hogy kitörölje az emlékezetből elődjét, azt a szégyenletes épületet. Abban a lyukban tehát már felállítottunk valamit, a pinceszinteket szépen elsikkasztjuk. Innentől nincs visszaút, nincs megállás. Azt mondja ő, a király: most még az igazságot is feltárom, persze nem magammal kapcsolatban, hanem mindenki másra vonatkozólag: én vagyok az igazság és az élet, aki engem követ, az oké, aki nem, az nem oké. Az keresztútba kerül és repül, és maga dönti el, hogy tovább gyűjtogat vagy őt emészti el a pokol lángjai. A királynak csak az a dolga, hogy nyomja a fűjtatót, szítsa tovább azt a tűzfészket, amit éppen maga mögött hagyott, ebben ő nagymester – nem is kell hozzá forró levegő, majd felforrósodik idővel. Csakis én mondok igazat, egyedül én, a törvényesített erény, itt a király-igazolványom, igaz, hogy ezt időtlen idők óta hamisítom, de most már nem hamisítvány, most már valódi, most már igaz, megválasztottak. Nem engedem, hogy más legyen a király, de valahogy én sem akarok az lenni, nekem nincs szükségem rá. Te jó ég, egy földcsuszamlás elvitte a fél csendes-óceáni golfpályámat,

⁴ Híres sztori, a WTC oltásánál égett össze a fiatal tűzoltó arca. Nemrég kapott új bőrt rá.

⁵ Visszautalás a Trump-építkezés védőhálójára, egyben célzás a netre (és mindenfajta kapcsolati hálóra).

⁶ A Trumpnál dolgozó építómunkások a bérükre hiába várva, a munkavezetőt kicsit meglóbbálták a bontandó ház felső emeletén. Itt a szakadék: célzás a világban mélyülő társadalmi gapekre, általánosabban a világvégére.

pillanat, nem, csak a 18. lyukat, félmilliárdot ért a hely?⁷ Jó, tőlem, ezt mondjuk majd a csodálkozó nyilvánosságnak, az adóhatóságnak nem ezt mondjuk. Ahhoz, hogy annyit érjen a telek, amennyit én mondok, tessék a fél szövetségi államot hozzászámítani. Ha az is le nem csuszamlík, le nem csúszik még ezután, és le nem esik az ára, akkor a számítás helyes. Nálam ugyanis elő nem fordulhat olyan, hogy bárki másra több ember szavaz, mert amit én mondok, az mind igaz, az utolsó szóig az, ezért esett rám annyi szavazat, hadd örüljenek hát az emberek, vagy már ezt sem szabad? Tessék, itt az eredmény, meg ott is, engem választottak meg, a többieket nem, azt a nőt főleg nem, és bár mindenki ismer, itt a kezemben az igazolványom, megmutatom, nehogy az legyen, amit én is szeretnék, csak másokkal: hogy kiutasítanak ebből az országból.

Mert ez a következő lépés, le is út, fel is út, egyszerűen elkergetni azokat, akikre már nincs szükség, olyan szegényes a vallásos gondolkodásuk, de még ennél is szegényesebb a tudásuk, és akkor még enyhén fejeztem ki magam. Igen, önnek igaza van, én magas lóról beszélek és magasról teszek rájuk, de hát mit csináljak, ha feljebb vagyok náluk, olyan magasán, hogy sokan legszívesebben lehajítanának onnan. Lehet, hogy ez még meg is esik egyszer velem, ugye az olyan ember, akinél az a sikk, hogy akkor is beszél, amikor nem kérdezik, az ilyen igencsak kapós, az ilyen nagyon keresik, ez olyan, mint a kék szem, de engem nem rántanak bele semmibe: azt mondom, nem emlékszem, például mikor a vagyonom kerül szóba, hogy mennyi az értéke nettó, akkor se tudom, mihez tartsam magam – az igazsághoz? Mindig is ahhoz tartottam magam, nem kérdés, csak azt nem tudom már, mi volt az? Egyébként pedig, ha már ez így felmerül, mármint az igazság, hadd kérdezzek én is valamit: hogyan tartsa magát az ember ahhoz, ami folyton ingadozik? A vagyon ingadozik, mármint az értéke, emelkedik-esik a pénzpiacon, a klímától, az uralkodó érzésektől, az én érzéseimtől függően, hogyan tartsa magát az ember olyasméhez, amit nem talál, mert nem ismer, honnan tudja, mi az igazság, ha még sose látta?, miről ismeri meg?, álljak neki keresni? Fontosabb dolgom is van ennél! Így szól a király azoknak, akik az ilyesmit bírják: a történelemben én csak egy lábjegyzet leszek jó esetben, de azt aranybetűvel írják.

Ebben az emberben itt a gonosz és a jó testesült meg, én mondom önöknek, ez mindenkire vonatkozik, a teste azonban nem tetszik nekem, bár a korához képest nem is olyan rossz. A király eleinte rosszul bánt velünk, aztán már inkább jól. Ez nála változik. A mellénye, az nem, az nagy. Mindig. És makulátlan. Nem csoda, hogy ekkora. A gondolkodó szerint ő volt az oka az elharapózó erőszaknak, előző életében, amikor még ott lent időzött az emberek között. Most fel-emeltük, elemeltük, magas polcra tettük. Mi akartuk, mi ültettük a székébe, aztán majd úgy akarjuk, hogy menjen, de nem, nem úgy van, ahogy mi szeretnénk, ez magától nem megy el. És ha kivetnénk magunk közül?, csak erőszakkal lehetne, ki tenné meg?, fogalmam sincs, de jobb lenne ez, sokkal?, megbarátkozni az erőszakkal?, előbb a gondolattal, aztán megismerkedni vele, közelről, testközelből, hogy végül meghítt ismerőssé váljon, bizalmasunkká, második önmagunkká, csak éppen akkor már senki se bízna bennünk. De még nem értünk el ide,

⁷ Trump itt is trükközött: az adóhatóságnak minimál értéket vallott be, a kampány során pedig messze túlbecsülte az egyébként fantasztikus fekvésű telek értékét.

hogy megvizsgáljuk, mit is takar az életvitele, meg fogjuk próbálni, máskor, egyelőre csak azt látjuk, amit ő mutat magából; még az is lehet, hogy örökre a nyakunkon marad, nem szabadulunk meg tőle, ez pont az, amit ő is gondolt, amit kigondolt jóelőre, és ami neki jólesik, az, mindeddig így volt, megesisik. De ha egyszer eljutnánk oda netán, hogy mégis kivetjük őt magunk közül, ki a tisztességes emberek közül, akik közül egyébként egy sincs, akinek ez kellene, hogy ilyen hosszadalmas eljárást mi lefolytassunk ellene, aminek az égvilágon semmi haszna, aminek ő úgyis véget vetne, és amire úgyis csak tojna, továbbra is teljes lelki nyugalomban és vidoran sétafikálna a fürdőköpenyében, ami nincs neki, abban az egyetlen házban, ami nem az övé, egészen felderülne, a szájában a nyál, még az is összegyűlné, a gyújtószenvedély jele, mert gyűjteni, ez a legfőbb öröme. Na és akkor mit tenne ő?, elindulna szépen a veszteséges úton, így képzelem, hiszen ő csak királyként volt nyerő, királyként megnyerő, mindent mindig megnyerő, most egyszer csak megint veszteséges lenne, csak veszteségek érnék, mindenütt veszteségek, veszteség-pusztaságok, veszteséges lenne minden tétel, minden ingatlan-adásvétel, és ezek a nagy passzívák mindenét elszívják, pontosabban, a veszteséges források alámosnának és eláztatnák a golfpályákat, illetve, őt áztatnák el, nem a golfpályákat, mit is akarok mondani?, már nem tudom, csak azt tudom, hogy ha a veszteségek meghaladják a forrásokat, amelyek másutt már nem olyan bőven buzognak, szóval ha a veszteségek a források fölött gázolnak a kis gumicsizmáinkban, igen, megvan, akkor az ingatlanmogulok – megannyi király a saját területén, élükön a királlyal magával – jelenthetik, hogy a bevételük a nulla alatt van, eredmény: zéró adó. Miért mondom ezt egyáltalán, ez a világon mindenütt így van: mikor a veszteségek meghaladják a bevételeket, akkor az ember egy nulla és kész.

A király, igen, mit is akartam mondani? Először olyan lesz, mintha egy megváltó jött volna el, aki majd megszabadít minket, ja. De aztán rögtön mi váltjuk őt a szabadításban, szabaddá tesszük az utat ahhoz, hogy eltitkolhassa jövedelmeit, még jobban, mint azelőtt. A király, azért erre kíváncsi volnék, honnan róla az a temérdek mesés fotó a neten, a twitteren meg a fészen, rólam sajna egy sincs. Jó, az arckönyv, a fész, az mindent és mindenkit felvesz, aztán mindenki felvesz valaki mást és megint mást, katt, katt, katt! Ettől nő a fész ilyen észveszejtően nagyra. Már meg se kell nézni a királyt, elég, hogy a fotói ott vannak, ahol mi élünk, ő inkább máshol él, jobb helyen. Ugyanígy elég, ha a twitteren csivitel, kamatyolni máshol kamatyol. Háza annyi van, amennyit nem szégyell. És nem szégyell semmit. Édes istenem, én meg nem vettem, csak bérbe vettem az igazságot, miből is vettem volna meg, ha folyton veszteségeket csinálok, így tűnődik, na de csak jobb királynak, mint koldusnak lenni, pedig a bankoknál az adósságom nem ennyi meg ennyi, tengernyi!, nincs az a cégrehajtó, nem, végrehajtó, aki azt be tudná hajtani, a német egyenesen meg tudna fojtani, mert hogy a Deutsche Bank is ott sorol a hitelezők között. Stop German!, alt-right!, minden német az, tartásatok csak a markotokat, jövök nektek, ezzel! Nem fognak likvidálni ezek! És ha megint likvid leszek, bevásárlók: megveszem az igazságot vagy lízingelem, attól függ, melyik a kedvezőbb konstrukció, de ezt is hitelre, csakis hitelre veszem, még van eszem!, mint mindent, és én is ígérek fűt-fát, ígérvényt adok hitelbe, mert a hitel bűntény, nem, ígérvény arra, hogy lehet még több is, mért ne

csinálnék hát még több adósságot, megengedhetem magamnak, nem? Na és az oszlopos költségek, költségtornyok, azok is kellene, elérni a nulla keresetet, kicsit költséges, de akkor is, össze kell szedni őket, mápedig azok nőnek, mint a dudva, húzós dolog ez a költségesdi, de kihúz a bajból, az emberek is errefelé húznak, bevallás előtt, tudva?, nem tudva? jól ráhúznak, hogy végül nulla jöjjön ki. Nulla bevétel. Ha ő – a király ugye mindent megengedhet magának – azt mondja, kérem: nulla bevétel, akkor mi erre azt mondjuk, igen, csak pont fordítva igaz a formula: bevétel mínusz nulla, ez a jövedelem-tétel, vagyis ami van: tiszta bevétel. Hogy az adósságokkal mi lesz, arra magasról tesz. A pénz szaporodása hogy volna természetellenes? Aki több pénzt akar, nem tekintheti annak, márpedig ki nem akar többet közülünk? Ez az egész akkor kezdődött, mikor?, akkor, akármikor, a lényeg, hogy a pénz sose ott volt, ahol lennie kellett volna, hanem körbejárt és mindig új gazdikat keresett magának. A pénz a királyé, rendben, ettől lesz független, ami nagy előny, ezért választottuk meg őt mi, isten pedig erre választotta őt ki. A király egy kiszemelt volt, egy szemenszedett, nem, egy kiválasztott, más nem is lehet. Őt arra a feladatra szemelgettük ki, hogy elérje: azok, akiknek még van életük és nincs elégük belőle, most végre a kezükbe vehessék, igen ám, csak hogy ez a gyerek, ez nem az övék, ők egy szörnyszülöttet vittek magukkal és most nézhetnek. Elég! Ezen az adóbevalláson a mi aláírásunk szerepel, igen, de nem mi vagyunk az, nem mi voltunk azok, ez a gyerek, aki a karunkon ül, ez se volt az, hú de ronda, ez nem lehet a miénk, ez nem a mi aláírásunk, ehhez a bevalláshoz nekünk semmi közünk, valszeg az ő házában tette valakije, a királyéban,⁸ ahol mindenféle urak járnak ki-be, uram, nem vagyok méltó. És hát a hitelnyújtó se repes, ha a bevétele kiesik. Elvileg ezért kártalanítás jár neki, hogy legközelebb ügyesebben fektessen be, valami másba; bár tudta volna idejében, de hát sose tudhatja ugyebár. Már ott állnak a fodrásznál, a bankok, a király adta meg nekik a címét, sorban állnak ők is, már annyiszor kérdezték a királytól, hiszen ő olyan attraktív, hogy hol csináltathatnának maguknak ilyen előnyös frizurát, olyat, mint az övé. Ami végül marad, végül?, mindegy, valami mindig marad, a fennmaradót majd odaadják neki legvégül mint adót, ennyivel tartoznak a királynak, a királynak mindannyian tartozunk valamivel, a király ellenben nem tartozik nekünk semmivel. A németeknek tartozik valamivel, Sieg heil! Fő, hogy merjünk álmodni és merészet gondolni! Az adósokat akár börtönbe is lehet csukni, de először azért segítsünk az embereknek, ez a legfontosabb. Segítünk nekik abban, hogy egyáltalán adósságot csinálhassanak, tessék, a király se bukott bele, aztán az is kibukott, hogy ő lesz a király, hogy ő lehet az, na ugye, ezt aztán senki se gondolta volna. Hát nem mindegy, mire költi a pénzt, amit ő adott kölcsön magának? Nem, nem mindegy. De most már mit csináljunk. A költségek igen magasra rúgnak, de nem tényeken alapulnak. Ahogy mondtuk, felépítette ezt a csodálatosan hatalmas épületet, valahol, valaminek a közepén, az egyetlen helyen, ami számít,⁹ na jó, nem választói szempontból, választók mindenütt vannak, legyenek is, főleg máshol, még rá fognak jönni, milyen jó ez nekik, és most nekünk tartozik, nekünk, az életével – ezt sok lakástulajdonos

⁸ Trump egyik (téves adatokat tartalmazó) adóbevallásán szerepelt ugyan az aláírása, de azt tagadta, hogy ő készítette volna. Érvelését az adóhatóság elfogadta.

⁹ A Trump Tower a Fifth Avenue-n van, Manhattan szívében.

csinálta már, hogy tartozik, aztán olajra lép. De mielőtt behajthatnánk rajta, már-mint az életét, ő veszi el a miénket. Elszívja az életünket, élünk, de vákuumban, nekünk semmink, minden a másik oldalon van, a libikókára hájas seggek nehezdednek, és miközben mi kórusban neheztelünk, amiért semmink sincs már, semmink, amitől egy kicsit is elnehezülhetnénk, valami kis súlyra szert tehetnénk, már a levegőbe is repültünk, és ki is szívtak minket a jólét anyaméhéből, mint a nem kívánt magzatokat, akiknek az őssejtjei senkinek sem kellene, de családjuk akkor se fog kihalni, épp ellenkezőleg. Egyre többen leszünk. Minél szegényebben, annál többen. És jönnek utánunk mások. Tulajdonképpen az lenne logikus, hogy az emberiség lélekszáma egyre csökkenjen, de nem, az emberek egyre többen lesznek, és egyre kevesebb mindenük lesz. Én is adócsökkentést kérek. Nekem miért nem ad senki?

Megfosztva csekélyke tőkétől, ettől még könnyebbé válva, egyre több ember kapaszkodik fel a libikókára az önök oldalán,¹⁰ az elsők már le is estek, pedig ez a libikóka meg se mozdult már időtlen idők óta; ne higgyék, hogy egyszer fent van, egyszer lent, nem, mindig csak lejjebb megy, és akkor ők is ott maradnak, már olyan régóta vannak ott, hogy elkezdenek otthonosan berendezkedni, pedig házuk sincs már, és választásuk sincs már, pedig hát derekasan választottak. Mindez nem az örökkévalóságban történik, amint azt esetleg gondolhatnák, ez itt történik, itt és másutt, ott, ahol én még sose voltam. Kerülgetem a forró kását, mert már annyiszor megégettem a számat, valamikor aztán rájöttem, hogy a rendszer örök, és rá kell bízunk magunkat a bíróság kegyelmére, mely nem az utolsó ítéletet hozza, mert ha így volna, már nyugtunk volna tőle, legalábbis akkor, ha már semmink sincsen. A királynak sincs semmije, és nézzék, mit csinált belőle! Egy palotát! Számtalan palotát, illetve nagyon is meg lehet számolni, hogy hányat. És ez így megy vég nélkül, ha nem így menne, ez a bíróság az uccsó ítéletet hozná, aztán senki se jönne elő már az aktákkal, senki se kutakodna többé mások szennyesében. Tessék, hogy? Kérem, engedjék meg nekem, hogy a semmiből pénzt csináljak, utána személyesen oldok fel mindent, ami még meg van kötve, és kötök össze mindent, ami még el van választva. Tudja, mit? Menjen a sivatagba. És válassza el, ha tudja, egyik homokszemet a másiktól. Próbálgassa csak szépen. És veszteségeket halmozhat fel, korlátlan mennyiségben. Ott senki sem veszi észre, mibe? De nem is kerül semmibe.

Most a király megmutatja az arcát, az igazit?, á, dehogya, ez nem az ő igazi arca. Az igazit nem mutatja, mindig kölcsönvesz egyet, de soha nem adja vissza. Önök már látják, én még nem, ez ugyanaz, mint ami a jogositványán van, a király vezetői engedélyén, amivel mindenhová eljut, például nőkbe, oda nagyon szívesen, de bármelyik lakásba is, egy képernyő vagy egy kijelző segítségével, egyszerűen mindenhová bejut. És akkor közli, hogy kinek fog nekiesni aznap, illetve holnap, illetve holnapután, közli azt is, hogy: jelenleg, de ez gyorsan változhat; meg, hogy: van itt még valami: én nem akarom megbántani sem önt, sem önt (itt kétszer a levegőbe dőf az ujjával, de ott nincs senki). Mi, hogy apám gyilkosa legyek? Soha az életben! Ő már rég halott. Ha pedig valaki mást akarok eltenni láb alól, kinek mi köze hozzá. Ha pedig olyanokkal haverkodom, akik már

---

¹⁰ A lúzerekén.

sok mindenkit eltettek láb alól, kinek mi köze hozzá. Mindez nem árthat a király nimbuszának. Én ugyan makacs vagyok, és lehet, hogy tényleg saját magamtól lettem, simán lehet, különben hogy lett volna belőlem király, hm?, szóval az apámat, aki adott nekem valamit az indulásnál, az apámat nem akarnám letagadni, a többit igen, de egy otthonszülés, nem, egy önszülés, szóval nem!, ez bornírt makacsság lenne tényleg, ami nem felel meg a magamról alkotott képnek. Megölni az apámat, ezt egyszerűen nem hiszem el. El kell hinnie, hiszen itt áll,¹¹ méghozzá elég régóta. Csoda, hogy itt áll még egyáltalán. Tessék? Nem. Az apa nem áll itt. Őt megölni? Ilyet soha nem tennék, azonkívül meg már rég meghalt, hányszor ismétlem el még. Én soha nem tennék olyat, amit mások ne tettek volna és profi ingatlanosok ne próbáltak volna ki már, én legfeljebb csak jobban csinálnám. Komoly? Ez tényleg igaz? Csak éppen senki más nem tudhat róla? Abszolút tudhat róla bárki. Ön is. Higgye el, még mind életben vannak, a fiak, a lányok, ön is, az apja is. Utána a saját anyjával hetyegni, az már csak kellemes ráadás, mikor az apját már félretette az útból és az anyja szabaddá vált. Kár, hogy a mama olyan öreg már! A király jobb szeret fiatal nőekkel hetyegni. Ezzel, mintegy balkézze, szétzúzza a mítoszt is, ő mindent szétzúz, a jobb kezével is, az az erősebb, márványt, követ, vasat, betont, mindent ízzé-porrá tör, ami a kezébe kerül. A többit a lengyel munkások törik szét kalapáccsal, ebben most nincs semmi kajánság, ez olyan hihetetlen, hogy senki se hinné. A munkásait gyakorlatilag nem fizette ki vagy csak alig. Valahányszor fizetnie kell, a király sikítva menekül.

Szóval ott állnak, meg itt ezen a fotón,¹² igen, nézze meg ezt a parányi kijelzőt, az ön feje rá se férne, akárcsak a sisak a lengyel munkások fejére az építkezésen, ezért nem is kapnak, kicsit széthúzom, hogy el ne illanjon a kép, inkább jöjjön közelebb, ezen pedig megnézheti magát rajta meg őt is, a nőt is, persze felmerül a kérdés, hogy mivel. Azzal a vak szemével? Á, az ilyet azok mindig meglátják. Aztán hirtelen teljesen rákattannak, akár vakok, akár nem. De ott valaki más áll,¹³ olyan, mint az összes többi, és mit állít magáról?, hogy ő is látnok, vak, szintén, hát persze. Hajrá! Ezt leemelhetik a bankszámlájáról, a szeme világát is leírta már az adójából, aztán szöktette magát, és elszökött a felelősségrevonás elől, nem mint király, de egy kicsit azért leült, aztán elég hamar felállt. Ó, emberek, hogy semmibe veszlek titeket, pillanatéletűek! Remélhetőleg az idén megint olyan keveset keresek, egy dolcsit, egy jelképeset, amiből, ahogy hallom, nem lehet kifogyni, az mindig nulla, mármint adóügyileg. Ahogy így elnézem őt, hát senkit sem mondanék boldognak a földön, rajta kívül. Ez a végkövetkeztetésem, nem csak az enyém, másoké is, de semmi aggodalom, ez még nem a vég. Azt elhiszem, hogy ön ezt szeretné, én is szeretnék egy csomó dolgot, aztán mégse kapok semmit. Én még sose végeztem semmivel, elmebaj lenne azt hinnem, hogy dehogynem. Te, király, igen, te, aki szerfölött célba találtál, telibe találtad a célt, tízes, elnyerted a hatalom boldogságát, most fizess, de nem, nem akarod már,

¹¹ Ti. Szophoklész darabjában. Innentől: Trump játékos fenyegetése Oidipusszal mint sorsmumussal.

¹² Célzás valószínűleg arra a fotóra, amin a bontási munkálatok látszanak, a Trump Tower építése előtt.

¹³ Célzás feltehetőleg Trump „előző életére”, arra a fiatalemberre, aki még nem azonos a későbbi „királlyal”.

másoknak adod, végezzék ők mostantól a munkát, mindenki dolgozik, csak te nem, kiosztod a hatalmat másoknak, körbeállnak, az egyik itt ír valamit, a másik ott, kiállnak, szólnának, híreket szórnak a nyilvánosságnak, és itt állok én, nem, nem szűz, de görbe karmú, jóslatokat daloló, jóslatokat kopogó nő, vigyázzon, mert még eltalálja az, amit az előbb leütöttem, hogy ez a szép szobor létrejö-hessen, ahelyett, hogy szétvernék kalapáccsal. Bontani muszáj, ha toronyház épül, az ugyanis elég nagy. Én csak a hazámnak szerettem volna segíteni, egy fölös tehertől mentesíteni, de kérem, ha nem: nem!, de hát én, a szűz, én is csak segíteni akartam, továbbadni a jósigét a dalban, nem, a szűz nem igaz, de a többi igen, becsszóra; vagy egy isten volt az, aki levett engem, az álszüzet, aki igazából a királynő vagyok a táblán,¹⁴ csak éppen nem tudja senki? Nem, isten nem. Az azt akarta, hogy most ez legyen a király Thébában, kifejezetten ez!, ez nem Théba, talán egy modern Théba?, mindegy, ezt isten, akiben én inkább nem hinnék, nem akarta. Ezt nyugodtan elhiheti nekem. Na, akkor higgyen, akinek akar, és legyen a vesztesége annyi, amennyit csak papíron lehet bukni, látom, van még papírja, én nem fogom megakadályozni!¹⁵

Ó, istenem, az áldozat is válságba kerül: már az áldozati kultusz sem az, ami régebben volt. A látnokok mindegyike mást lát, ez legalábbis meggondolkodtató – volna, de hát nem kell gondolkodnia senkinek, már csak azért sem, mert úgysem lát semmit. Neki mások a szervei,¹⁶ azokat jól megnézheti máshol. Ezek nem az övéi. Naná hogy nem. De ezek itt, ezek az ő házai, naná hogy, most megint vett egyet magának a király, az ingatlanok az élete, a megélhetése, az élet kiélhetése, amennyiben kaszinó is van bennük. Ha a fizetés várat magára, ami nem jelenti azt, hogy a hitelező hiába várja, csak azt, hogy úri szokásához híven késik, akkor jelzalogot jegyeznek be. Ha urunk királyunk fizet, akkor nem jegyeznek be semmit. El van putyukálva. Rendben. Legyen így. Nagy szó!, a király minden birtoká-hoz tapad, ragad minden tulajdonához, nem, ne mondjuk így, mondjuk úgy, csügg rajta, akkor is, ha az ingatlan olyan fajta, amihez jóformán ingyen jutott hozzá, mér?, akkor is ér valamit, majd a bank megmondja, mit. Na, felséges urunk, uram király, itt van tíz milla, ez kettővel több, mint a vételár, hát ez bizony nagyvonalú, annak tűnik, tényleg, ez isten műve!, na és az ördög része mennyi?, kápéban 2800 dolcsi.¹⁷ Nevetséges ár, ez tényleg sirály, ez vicc, ez kész röhej, itt ez a fantasztikus rezidencia, ez a szubtrópusi hely, és az egész bagó, csak a berendezés többet ér, és ennyiért vette, tényleg ennyiért! Igen, igen, de a fenntartása, a fenntartás igenis drága, jajgat urunk, mikor az adóbevallását készíti, tessék, oda van láncolva a veszteségkerékhez, tessék, ebből a csőd előbb-utóbb kinéz. Kinéz, kinéz, de ki néz az adóbevallás mögé? Az nem a nagyizolás terepe, helyesebb kevesebbet, mint többet vallani be. Szóval, a király ennyi meg ennyi pénzt kapott a banktól, és most a fenntarthatóság, a fenntartás miatt sír, hogy az többbe kerül neki, mint amennyit ez a százhusz szoba ér. Jószagú ég! Hogy nem sülyedtek el a

¹⁴ Mármint a sakktáblán, metaforikusan: Jelinek öngúnya. A szűz dalos: a Szfinx Szophoklész darabjában.

¹⁵ Irizáló mondat: mondhatja a Moderátor-Jelinek is Trumpnak, és viszont.

¹⁶ Játékos célzás azokra a (belső) szervekre, amikből jósolni szokás: máj, bél stb.

¹⁷ Ennyi volt Trump kápés önrésze, amikor megvette a 108 szobás Mar a Lago nevű ingatlant Floridában.

szégyentől, emberek! Hova süllyednénk, mikor nincs hova?, amúgy meg nem gyújtott fel semmit, nem bujtott fel gyilkosságra, így aztán elmebeli képességeink teljes birtokában mi választottuk meg őt, nem ő minket. Minden jel arra mutat, hogy kinézte magának ezt az utat, miután megnézett magának minket. Most majd a házaira szóló jogosítványait talonba teszi, és innentől az egészet viszi. A nyertes mindent visz ugye, a bankok meg nézhetik, ahogy kisiklik az ujjai közül, egyre soványabbak az ujjai, kemény diétára vannak fogva. A királytól egy morzsát sem. Előbb néptelenednek el a földek, mint hogy a király kifizeti, amit megvett. Szégyellje magát! Fogalmam sincs, kire gondolok. MÉR szégyelljük magunkat?, kérdik a gyerekek. Nem látják, mi fenyegeti, mekkora baj, a családjukat. Mindenki valami mást lát és valami mást mond, úgy értem, befelé néz, kifelé hiába nézne, és mond valami mást, mindenki valami mást, én azt mondom: a király meg fog bukni, de csak azért, mert majd meg akar bukni, és csak akkor, amikor ő akar. Mindent fel fog adni, és már csak király lesz, mást nem akar. Semmit sem fog feladni, és király lesz mégis. Kíváncsi volt rá, képes lesz-e király lenni, akár azon az áron is, hogy elvész a szeme világa meg a zseblámpája, bár a kifelé világló fénycsóva nem helyettesíti az ember szeme világát, arra igenis szüksége van, ha szépségkirálynők százait kell minőségre lemeóznia. Ebben semmi sincs, abban sem, az ott nagyon kövér, ez mehet, azok is, a király marad. Szóval azért az éleslátás nem lenne rossz az uralkodáshoz. Az ékesszólás nem adatott meg neki, kivéve, amikor a telefonban valaki másnak adja ki magát és úgy beszél, más nevében. Mindegy, uralkodni szem nélkül is fog tudni, csak a hangjával, his masters voice, és még sok voice, akarom mondani, voks fog csatlakozni az övéhez, látni amúgy is mindent lát, szem nélkül is, helyettünk is, és minden szava értünk szól, a szavazatainkért, mi másért. Meg kell hát választanunk őt, különben nem látja a jövőt, a jövőjét, a jövőnket. Ó, emberek, ha tudnátok, hogy az életetek, hogy az mennyire semmi!,¹⁸ a semmi: az az, hogy velem lenni!, semmi, hozzám!, semmi, gyere ide!, aztán még valami mást is mondanak, mint amit láttak, a vakok, és senki ellentmondani nem mer, azok meg hol ezt, hol azt állítanak, mindenki valami mást. Látni nem láthatták, közeledni se, hát nem tudtak nyugodtan megegyezni se. Pedig itt van már, a mában a holnap, minden: jövő, ma és maholnap.

Mindig ugyanaz, egy és ugyanaz. Nem lesz jövő, nincs a mában holnap, nem hiszem, hogy volna, nem hiszem. Ez a semmi egy életműdíj, nyugodtan szegre akaszthatja vagy másokra agghathatja a király. Most végre ébred az ország, ez már nem a fehérek országa, úgy kettészakadt, mint még soha, tessék mondani, hol ez a szakadék, nem szeretnénk beleesni, azt szeretnénk, ha itt vagy ott lehetnénk, jobbra vagy balra a szakadéktól, és belenézhetnénk és félhetnénk, a szakadék fekete, egyre feketébb, már nem a miénk az ország, már nem a fehéreké, borzadály, akkor meg kié?, nem tudom, annyian vannak, nem tudom áttekinteni, reméljük, hogy elég betont szállítanak, mielőtt csődbe megyünk, mondja a király, és elkészül a ház, még azelőtt, hogy fizetésképtelenek leszünk. Más toronyok a porba hulltak, pedig azok ki voltak fizetve, ez a torony meg még azelőtt álljon készen, hogy kifizetődő lehetne, azért, hogy kifizessék; igen, tényleg, a király diadala az első jó hír évszázadok óta, na, mondjuk, jó ideje, ejnye már megint

¹⁸ Kifordított idézet az *Oidipusz királyból*.

hova tűnt az uralkodó? Pillanatnyilag nem találjuk, de különben szupernek találjuk. Még pár lépés és önök látni fogják, mit tartogat a jövő a vakoknak, szinte oda se néznek, mégis rögtön látják, itt nincs olyan, hogy érzékcsalódnak. Bonyolultabb a dolguk a látnokoknak, az ő jövőjük csak mögöttük mozoghat, a látnokok nehezen tájékozódnak, ott van a fejükben a szemük, mégse tudják, merre van előre. El vannak tájolva teljesen, holott rendelkezésükre állnak a szervek, a belsőségek. Elöl viszont reflektor van rájuk szerelve, annak fénycsóvája bevilágítja a jövőt, vagyis hát ebből láthatnák, ha akarnák, hová vezet mindez. És nekik nem kell vezető, ami kell a vaknak, nekik nem kell, de kapnak.

Előre látták, hogy nemsokára valaki más foglalja el a trónt – ezt én mindjárt az elején megmondhattam volna nekik. Az új korszak elhúzott mellettük, már akkor, amikor megszülettek. De tudjuk a címét. Lépjenek kapcsolatba vele, gyorsan, már elkezdődött az új korszak! Siessenek, különben nem nyernek bebocsátást! És mégis, elképzelhető, hogy a vakok üveges tekintete, a látók és a tévék háttérmegvilágítása mögött, ott, ahol a nemzetek összeszövődnek, és én is az egész kellős közepén, hiszen abba a hálóba vagyok bezárva mindenki mással együtt –, szóval elképzelhető, hogy ott valami mégiscsak lejátszódik, valami, ami már nem játék. Nekik, a látnokoknak is, pedig ebből semmi hasznuk, mindig a múlt felé kell fordulniuk, akár csak a történelem angyalának,¹⁹ mikor éppen semmi sem jut eszembe, mindig őt ráncigálom elő. Ha önök netán képen akarnák teremteni, akkor először nézzenek bele a képébe, vagy forduljanak el tőle nagy ívben, már ha felismerik, hogy kitől kell, önöké a választás, de akár így, akár úgy, egy biztos: az angyalhoz egy tapodtat sem jutnak közelebb, ha nem vesznek részt hazájuk sorsának alakításában. Válasszák hát ezt az uralkodót, ez ügyes, ha nem is az ég küldötte. Ő ugyan nem vak, de könnyen frászt kap attól, hogy esedékessé válnak a hiteltörlesztései, ez azonban sosem történik meg, különben bizonyos bankok sikítva zuhannának az építögödörbe, ő pedig alapjában véve mindig rossz felé néz, oda, ahol önök nincsenek. Közben önöknek nem is tartozik, önöket nem is méltatja arra, hogy eladósodjon önöknél, önök úgyse tudnak mást adni, mint a szavukat, akarom mondani, a szavazatukat, más szóval kórusban a hangjukat, na de hát az neki is van, hangja, sőt neki többféle is van, márminthogy különféle hangokon képes szólni, mikor telefonál, mert így akar elérni valamit, amit a saját nevében nem érhetne el. Akik pedig nem belátók vele és eszközeivel szemben, azok még várhatnak egy csöppet. Az ő számukra különleges programot tartogatunk, egyfajta pokol-előzetest, amint ez megvolt, mindent el fognak hinni, mert belátást nyertek, belátásuk nyílt mindenbe, a király adóbevallását kivéve. Abban azonban nincs semmi, úgy értem, az van benne, hogy nincs semmi, semmi adófizetési kötelezettség, kötelezettség amúgy sincs, az országot ennek ellenére kormányozni fogja, kormányozni, nem adóztatni. A királynak nincsenek kötelezettségei, csak igaza van, de az mindig. Hogy az nem úgy van, hát akkor hogy van?, önök hogy gondolják? Nemhiába jön, el is jön a jövő?, önöknek jön?, önöknek igenis jól jön?, a fehér fajnak mindenképpen jól jön és jól megy, így értik?, vagy nem? És a munkát, azt ki fogja végezni, hm? Ja, nem gond, arra ott vannak a lengyelek meg a mexikói babzabálók, azok jól eldolgoznak, jól el, a semmiért. Jól el-

¹⁹ Célzás az *Angelus novus* című Klee-képre és annak Walter Benjamin által adott értelmezésére.

dolgozgatnak, aztán nem kapnak érte semmit. És a világkereskedelem: annak is jól megy? A nemzeteket kizárjuk belőle, ők meg majd azzal válaszolnak: mivel? Mit szólnak majd mindehhez? Hogy ez a verseny a szakadékba visz? Ez az a korábban már említett hasadás? Már megint rossz kerékvágásba csúsztam? Hiszen alig lehet ráismerni már a földgolyóra! Na jó, ezek szerint eljön, el, az a hülye jövő, jöjjön csak, tőlem!, én azt már úgyse fogom megérni. Ez itt ismeri, üdvözli is őket, elosztja köztük az árait, nem is a kárait!, holnap megint fel fogja hívni a szakszervezetisét, vele nem kell elváltoztatott hangon beszélnie, és auu!, megint visszadobták a fizetési csekkemet. Fúú, a dobhártyám! Kérem, legyenek tekintettel! Mostanság, minthogy Jimmy Hoffa²⁰ már eltűnt, jó, nem mostanság, még korábban, a szakszervezetis közben ingatja a fejét, és azt javasolja, hogy értesítsék a konföderációs, nem, az a múlt, és a mi a jelenben vagyunk, a föderációs erők, szóval a szakszettek irodáját: ezek a munkások illegálisak, kirúgni mindet azonnal! A nagy rugdosástól legalább felmelegszenek majd a tagjaik, úgyis olyan kurva hideg van azon az építkezésen; tőlem!, de előbb még kihasználok minden lehetőséget arra, hogy maximális pénzt hozzak ki a dílből úgy, hogy másnak minimál se jusson. Kaszálás a köbön! Ez a király! Van neki a füle mögött is, mi minden!, jó vastag bőr az ábrázatán, az is, és mennyi vaj a fején, kész vajkorona, akarom mondani, hajkorona! Na most azért elég nagy szívás neki, hogy ilyen emberek társaságában kell élnie, éldegélnie, még hozzá főnöki szerepkörben, ilyen embereket kell vezetnie, mennyivel jobb lenne másokat! Hiába, most már ő a király, ez ellen nincs apelláta! Vajon milyen polgári összefüggéseket fog felkeresni, milyen ünnepeket, ahonnan sokan majd sírva rohannak haza, pedig nem akartak hazamenni, még maradni akartak. Elvégre ott kell lenni, legfontosabb a jelenlét. Mi az a baj, ami eddig még nem volt és a leginkább hiányzik nekünk? Figyeljünk csak, hátha rájött már és meg is mondja. Á, szóval ő a jövőt még külön is szeretné biztosítani, na és mivel?, adósságból finanszírozott kiadásokkal! Igaz, hogy a magánlakások esetében ez nagyon nem vált be, de ki tudja, lehet, hogy az ország kibírja, és akkor mindannyian meg leszünk finanszírozva, és nem kell aggódnunk többé, hiszen az adósságunkkal a világon mindent meg tudunk finanszírozni, mérhetetlen áldás, ha még a szomszéd telkét is meg tudjuk venni hozzá, ezt mondja az a fickó ott, meg egy másik másutt, sokan mondják ezt, olyanok, akiknek stagnál a jövedelmük és nemsokára mehetnek betörni.

És itt jön még egy nő is, ilyen karmai vannak, nem, nem a szfinx, pedig azt hihetné az ember, ez ugyanis énekel, ez a kutyanő, énekel, ez kivételesen nem látnok, különben a szeme előtt lenne a magától el- és megvakult király, aki ott tántorog, mert nem találja a tükröt, csak abban látja magát ugyanis, vakon is kiismeri magát a tükörben, ez a kiköpött Nárцisz, és magánkívül van, nem, magánkívül senkit nem akar látni – az éneklő kutyanő, ő, aki egyáltalán nem látnok, ő tudja, ki fog hamarosan a trónra ülni, de hát ezt mi is tudjuk már régen és ki vagyunk akadva tőle! A nő szeméből jön a vér, vér jön belőle, ez jön ki, amikor egy nőre bízunk valamit, ez a nő azonban cseppet sem bízik bennünk. Vér ömlik belőle, gyanítom, alul is, épp ez az, mindenhol. És azt állítja, hogy a jövőbe lát, de ezt csak ő állítja. Őt is a mi adósságunkból finanszírozzák, mint nálunk a legtöbb

²⁰ Jimmy Hoffa nagy hatalmú szakszervezetis maffiózó volt, a fuvarozóké, 1975-ben egyszer csak eltűnt, és azóta se látta senki.

mindent, és a maradékot, na még azt is abból. De hát nincs maradék, a király mindent elhasznált, most minket használ. Tőlem. Tessék mondani, mire jó egy látnok – vagy bánom is én, látnoknő, ha az akar lenni, bár erre a nemi izére itt tényleg semmi szükség, ezt még a mi hazai látnokaink is megmondták –, ha nem látja a jövőt, csak azt látja át, ami most történik, per momentán? Éljen! Éljen a mi népünk! Álljunk és ismételjük, még hangosabban: éljen! Kérem, ne gúnyolja ki ezt a vak vezért, ő nem tehet róla. Inkább ezt a nőt vegyék elő. Nem, nem azt, az inkább otthon marad, új arcot csináltat magának, aztán újabbat és még újabbat. Mi elismerjük a nőket. Mi értékeltük őket. Ez nem mindig volt így, volt, amikor csak a modelleket értékeltük, a modelleken belül is főleg azokat, akikkel sohasem találkoztunk. Igen, azokat főleg. Mi csak annyit állítottunk, hogy ismerjük őket, sőt, ez több is puszta ismeretségnél. A nő nemet mond, de nem a királyra. Nem tesz semmit. Nők a királyért!, igen, azok is ott, meg amazok is, valójában csak egyetlenegy olyan sztori volt, amire a király fátylat akar borítani, ahelyett, hogy az összes többi nőre borítana fátylat, és azt mondaná, nem kellene neki, nincs rajtuk semmi néznievaló! Mivel a képernyő átvilágítja, ez egy transzparens kijelentés. Attól szól ilyen hidegen. Na de: mit tud egy idegen? Mit lát egy vak, mit árthat azoknak, akik odafönt, a világosságban laknak? Az már most világos: egy másik lakást szeretnék, lehetőleg azonnal.

Mi is bevonódtunk a játékba, fel is tesszük magunkat jó pár milla reményében, nem, inkább a millákat tesszük fel, úgy nagyobb az esélyünk. Nem úgy van, hogy mi a konfliktusok fölött állunk, nem, a konfliktusokat mi csináljuk, azok a bölcsek pedig, akik most lépnek színre, nem vakok, hacsak a dühtől nem azok, és nem is bölcsek, csak bőszülte, annyira elborult az agyuk, hogy már azt se tudják, hol a helyük, melyik bolyban, melyik tébolyban, ott tűnnek fel, ahol akarnak, és szavalnak és szavalnak, ott vannak mindenütt, minden barlangban, minden zugolyban, minden bugyorban. Egyre többen lesznek, egyre újabbak jönnek. Újabban tanácsadóknak hívják a vakokat, ez nem olyan diszkrimináló. Ó, házánk tiszteletre méltó férfiu – nők inkluzíve, köztes neműek úgyszintén, ez csak természetes, minden tiszteletem az övék, egyformán, nem teszek kivételt köztük –, ó urak, mit fogtok hallani, mit fogtok látni vagy nem látni, milyen fájdalmat kell majd éreznetek? Ha utánuk majd tisztára akarjuk mosni ezt a házat, el kell terelnünk egy egész folyót, különben nem lesz tiszta sohasem. És ami a legfájdalmasabb lesz majd, hogy kiderül: mi választottuk ezt magunknak önként.

Szóval végünk? Megkaptuk? Csak azt kaptuk meg, amit a múlt ránk testált, azt, amit mindenki ismer, kicsi a barlang, amiben lakunk, kicsi az odünk, az ember mindent lát, ha vak, akkor is, ha pedig látó, akkor ott a falon a jel, olvassa el, azoknak pedig, akik behúzódtak ide mellénk, egy kérdést szívesen feltennénk, hogy ők melyik akolba valók?, még hogy ők akolba?, hát hogy ide hajoltak a jászolba, az újszülött királyka fölé, az ember azt gondolta, ne gondolja!, ők maguk mind királyok, uralkodó személyek, akik arra várnak már most, aki majd ettől is szabadulást hoz, tessék? hát nem most, nem az előbb történt, hogy őt, a választottat, ünnepelték?, mindegy. Az, amit ez a sötét verem, a történelem ránk testált, időközben álruhát öltött, mint minden, ami volt már és lesz még, a választás az választás, így aztán ami a múltból feltört, nemcsak ránk tört, de ránk is ragadt, mint a dögvész, mint a gyógyító, nem, mint ami gyógyítható, mitől is?, mivégett?,

most ez az álrúhás izé pöffed fölénk és dönteni akar rólunk. Ahhoz, hogy az örökségünk örök részünk lehessen, hogy ebben a szerepben tündökölhessen, mindig más mezt kell hogy öltjön, hogy valamivel tovább tartson, akár végig a mennyei kapuig, itt a földön ugyanis nem lehet örök, a földön aratni kell. Odáig mégse tarthat – komolyan? Az, ami ránk száll, nem változtatható meg utólag, különben nem örökség volna, hanem jóslat, az pedig jó ha az esetek felében igaz; így tehát az, ami most a múltból ránk száll, a maga talmi pompájával nem áttal beköltözni abba a házba, amit még csak nem is az uralkodó épített; ki a franc akar egy ilyenbe beköltözni?, aztán az emberek mégis egymást ölik érte; azt én mondom így, hogy talmi, mondjam szebben?, tessék!, merőben eredetietlen, hiszen ami ránk száll, az nem mai keletű, az ki van merítve, nincs mit meríteni belőle, mi más az, mint a már jól ismert régi, amit most ismét köszönhetünk, miért?, mert időnként valaki új kell nekünk, új emberre mindig szükség van, még akár a saját családjunkban is. Igen, ezzel indoktrinálnak minket, nem szép tőlük, de nem vitás: hogy olyanok vagyunk, mint akárki más. A király persze ezt nem teszi zsebre, hogy ő is olyan volna, mint mi. Félünk az újtól, hogy az nem lesz a miénk sose, most már sok minden más se a miénk, már szinte semmi se, mennyi törlesztőrészlet van még?, hány munkást fogyaszt el a védelem nélküli munka, csak mert a király fütyül az előírásokra, védelem, nekünk?, minék?, neki sincs szüksége rá! Itt állunk és várunk, várjuk, hogy az, ami ránk szakadt, az az arcátlan, meddig megy el, meddig van még képe elmenni?, csak hát a házunk, az eddigi, az nekünk már kicsi, nyilván magasabbrendű oka is volt, még nem mondtuk el, miért, mivégett tört ránk, illetve történt mindez, ugye, érzünk itt valami törvényt, sok mindent elmondtunk már, ezt talán még nem, illetve de. És igen, pont itt a helye, ezen a ponton kéne önnek hangosan megneveznie, erről a szószeréről a mélybe üvöltenie, hogy vajon a dühöngő bizakodik-e el vagy az elbizakodott dühöng, vagy netán valami más az, ami ránk tör, illetve ránk jön? Ezzel az erővel akárki is jöhet. Soha nem végzünk a részletekkel, a törlesztés a fejünkre nő, soha nem fogunk tudni esélyt adni vágyainknak, megvolt pedig az esély egyszer, de elmúlt. Választottunk, én nem, de mások igen, helyettem is, de nem ott voltak, ahol én szerettem volna, hogy legyenek, a rosszat választották, mér?, az ő vágyaik semmik?, azokat is ki kell egyszer fizetni! Jó, hogy mit tesz az, ami a múltból ránk maradt, nagyjából tudjuk már, önök tudják?, én már megírtam, de én sem tudom. A glóbusz, nem, az egy konzervgyár, volt, a globalizáció gyümölcsei kegyetlenül egyenlőtlenül vannak elosztva, a fákon egyre nagyobb számban teremnek az elégedetlenek, leszedik őket és levet préselnek belőlük, ez többet hoz, mintha nyersen ennék meg őket, mert a léhez a rohadtakat, az ütődötteket és az ócskákat is fel lehet használni. Hogy mit művel, ami ránk maradt, kit érdekel?, önök nem tudják, de én, én legalábbis azt hiszem, csak elmondani nem tudom, szóval mit művel az, amit a múlt ránk testált?, jó lenne, ha megtudhatnánk, legalább most?, ezzel még tartoznak nekünk önök, bár nem vagyunk nagy hívei a tartozásnak, a bankok már annál inkább. Még az is előfordulhat, hogy jól ránk varrnak, akarom mondani, ránk vernek valamit, de hát ha szükségük van rájuk, forduljanak hozzájuk, mindjárt meglátják, isten nem ver bottal.

HALASI ZOLTÁN fordítása

Egy műfogsor története

Özvegy Barta Károlyné arra gondolt, akkor hibázott, amikor arra a fiúra mosolygott a buszon. Azt nem kellett volna.

Ám abban a pillanatban, amikor először kipróbálta, csak hogy még ott, a rendelőben szemrevételezhesse, jól áll-e, mutat-e, és bizony nagyon jól állt, önkéntelenül elmosolyodott, és abban a pillanatban azt is megérezte, hogy az egész teste, a lábujjaitól a feje búbjáig részt vesz ebben a mosolyban, a mosoly szülte kellemes érzésben, de tényleg, mintha boldoggá vált volna hirtelen.

Bólintott a doktor felé, köszöni szépen, mennyivel tartozik?

Öt éve halt meg Károly. Azóta nem nagyon mosolygott. Nem volt más férfi az életében, illetve egyszer majdnem. De hogy a fogai! Hallott már olyan bánatról vagy megrázkódtatásról, ami pillanatok alatt befehéríti az ember fejét. A rémülettől megöszül valaki. Vagy hogy bizonyos események miatt életuntá válik az ember, együvé söpri az aranyat és a port. Előjönnek a testi bajok, az egekbe szökik a vérnyomás, nőni kezdenek az epe vagy a vese kövei, és csak szűrnak, csak hasogatnak, mintha kést döftek volna az ember oldalába. Fájnak az ízületek, táncolnak a reumás fájdalmak, na, és az álmatlanság.

Amikor Károlyt nyugdíjazták, elhatározták, hogy sétálni fognak.

De aztán Károly egyre gyakrabban szólt, menjenek haza. Pedig még a régi moziig sem jutottak el. Türelmetlen volt, ingerült, harapta a szája szélét. És aztán otthon sokáig szöszmötölt a fürdőszobában, és akkor is kivitte a szemetet, ha még csak félig volt a zacskó. Miután Károlyt nyugdíjazták, kevésbé tudta tartani.

De hogy valakinek hullni kezdjen a foga?!

Hát ő ilyesmiről még nem hallott. Pedig már a temetésén rákezdte, a koporsót éppen engedték alá, amikor elviselhetetlen hasítást érzett, föl is jaidult, mire a lánya, a Kisklári, aki mellette állt, óvón átölelte, ő pedig csöndesen, de hallhatóan jajgatott tovább, mert olyan fájdalmak lettek hirtelen, amilyenekkel még nem találkozott, a szülésnél is jobban fájt, pedig Kisklárival hosszan vajúdott, majdnem császár lett, kopogott a koporsófedélen a föld, ő sírt, végigcsorgott az arcán a könnye, és tudta, nem Károly miatt van, hanem mert annyira fáj a foga. Micsoda ostobaság! Másnap, miután a lánya autója elgördült a ház elől, mert Kisklári ment vissza Pestre, benyúlt a szájába. Kicsit piszkált odabent, sziszegett és a nyelvével is végigsimította a fogain, hogy aztán kivegye az első példányt. Semmi baj nem látszott azon az órán, amit az ujjai között tartott. Mintha egészen ép lett volna. Valamilyen erő mégis kilökte az ínye húsából. Ez volt a kezdet, és aztán így tartott körülbelül egy-két éven át, elég gyorsan és megállíthatatlanul kihullt az összes foga, és nem volt mind lyukas. A hullást nem lehetett akadályozni, fog maradt a levesben, a pohárban, reggel arra ébredt, hogy szopogat egyet. Biztosan le is nyelt egyet-kettőt. A fogorvos képtelen volt megállapítani, hogy miféle rend-

ellenesség okozhat ilyesmit. A gyász. A trauma talán. Volt valamilyen megrázó kódtatása, Klári néni? Nem is mondott semmit. Majd még azt hiszik, panaszkodik. Nem fog. Károly hiánya miatt van, nyilván.

Csakhogy így egy idő után nem mert mosolyogni. Ha mégis nevetett valamin, csak mert a barátnői olyan vicceset mondtak, vagy olyat látott, akkor is a szája elé kapta a tenyerét. Már otthon is így nézte a tévét, eltakarta a száját, amikor nevetett. Így élt néhány évig végül, már nem volt foga, mindennap pürét evett, főzeléket, szószt és mártást, egyszer kipróbálta a gyerektápot, nem ízlett. Aztán, mert a lánya is nógatta, meg tényleg kellemetlen volt így élni, és Károly is mit szólt volna, elment egy másik fogorvoshoz, a megyeszékhelyre.

Lecsípett egy nagyobb összeget a megtakarított pénzéből, pedig váratlanul Kisklári is utalt rá többször, milyen jól jönne most egy kis segítség. Most?! Hát, hogy apa már nem él. Mert ha élne?! Ezek szerint a lány titokban pumpolta Károlyt. De ez mégis az ő pénze. Az emberek ilyenkor vonakodnak, mint a szamarak, félretett pénz, nem szabad hozzányúlni, de könyörgöm, nem azért van félretéve, hogy ilyenkor, az efféle kellemetlen és súlyos esetekben megsegítsen?!

Két hetet mondtak, de egy hónap alatt készen is lett az új, porcelános, kivehető, betehető műfogsora. Elegáns darab volt, saját fényvel.

Nem lesz már sötét a szádban, Klári.

Most már mosolyoghatott is.

A jó nevű rendelő a megyeszékhelyen volt, busszal utazott be többször, azzal is jött haza, néha vitt pogácsát vagy sajtos ropogóst a doktornak, amit különösen jól sütött.

– Most már nem fogom mondani, hogy Klári néni – jegyezte meg az asszisztens lány, és megmutatta az ő eredeti, nagyon fehér, nagyon sok fogát.

– Hanem mit mondasz, bogaram?

– Hogy Klárrika – bólogatott Brigi.

Nevettek aztán önfeledten.

És már a buszállomásra vezető úton próbálkozott. Lassan sétált. Ült a kispresszó előtti padon egy ember, öreg volt, csikos a kardigánja, és szédzsekije volt, Károlyra hasonlított, napfűrdőzött. Tessék, neki is eljutott a lassuló élete a tavaszig. Megállt mellette. Mintha csak nézelődne. Mintha csak elgondolkodott volna. Mintha csak átadná magát a kora tavaszi langyosságnak ő is. Összenéztek végre ezzel a férfival, és ekkor ő elmosolyodott. Nem föltűnően, nem hosszan. Tartózkodó mosoly volt, a férfi mégis zavarba jött.

– Segíthetek?

– Miért akar maga segíteni rajtam?

– Én csak úgy gondoltam, hogy...

– Rosszul gondolta – mondta tettetett haraggal, menni akart. Azt gondolta, ostoba vénember. Ez biztosan olyan hülye, nem ért semmit. Itt penészedik egy padon, érthetne mindent. De ez nem. Mert aki leül egy padra, érteni fog. Megérti a dolgokat. Nem kapálódzik. Nem kapkod a szél után. Kilépett egy fiatal férfi a presszóból, elég hangosan beszélt a telefonjába. Jól van, mi lenne, ha venne egy olyan süteményt, amit már régen nem ehetett, mostanában a krémest, a túrórtortát ette, kikanalizta a habot, a karamelltetőt meghagyta. Sajtos ropogóst kért, tíz dekát. Ő jobbat tud sütni, de azért. Furcsa volt, rágott újra. Lehet, hogy a drázsé-

val is bírna. Meg tudná törni a pisztáciát! Szotyola! Akármit meg tud most már rágni. A presszótoaletten hosszan nézett a tükörbe, kivette a fogsort. Visszatette. Kivette. Minden nagyon szépen működött, nem fájt, passzolt. Újra Klárka vagyok. Azt sem bánta, hogy a későbbi buszt érte el, be fog sötétedni, mire hazaér. Nem baj.

Szemben ült vele a buszon az a fiú, menetiránnyal egyezően. Ő meg háttal, ahogy nem annyira szerette, de nem mondta, hogy cseréljenek helyet, nem volt kedve megzavarni ezt az ismeretlen, nyilván nem idevalósi fiút, aki egy kicsit furcsán tartotta a táskáját, bőrtáska volt, régen látott ilyet, régi darab, mert manapság, ezt már megfigyelte, a fiatalok, meg a fiataloknak látszó idősebb férfiak hátizsákokkal jártak. Ez meg ilyen bőrtáskával közlekedik, különben Károlynak is volt egy hasonló, ellopták a vonaton, amikor a Dunakanyarba utaztak, a halála előtt történt úgy egy évvel, ellopták a táskát, pedig Károly abban tartotta a törülközőjét.

A fiúra mosolygott, talán a táska miatt, az meg mintha megijedt volna. Próbálkozott még egyszer, de a fiú nem mutatott érzelmet, csak mintha jobban szorította volna magához azt az átkozott táskát.

Mi lehet benne?

Az uzsonnás doboz?

Kérdőívek?

Ostoba prospektusok?

Sötétben érkeztek meg, és ő tétovázás nélkül indult hazafelé, nem nézett föl a templomra, ami ott magasodott az állomás mellett, különben mindig fölnézett rá, mert mintha mosolygott volna az épület. Egyszer az eszébe jutott, hogy vajon egy templom tud-e mosolyogni, és azt mondta, hogy igen. Ez itt tud. Hogy lehet mosolyogni, ha fölfelé tör az a valami, nem pedig lent időzik. A virágszirom se száll, csak ha már meghalt. Hunyorogtak a főút lámpái. Ilyenkor már ritkán járnak az utcán, hangosabb minden mozdulat. Ez itt a vidék, ha vérezni kezd az ég, akkor lassan, biztosan minden bezár. Vidéken olyan az est, mintha egy menekültáborba érkeznel. Három utca a buszmegállótól a házig. Három utcát kell ebben a sötétben letudnia, ahol ismer minden kaput, kerítést, ismer minden kutyát, ismer minden járdadomborulatot, árokvirágot, horpadást.

Alig tett néhány lépést, már meg is hallotta, hogy követik.

Jött utána valaki, nem mert megfordulni, de hallotta a vásott cipősarok koppánásait, ő nem ment túl gyorsan, nem sietett, nem tudott már, az ő korában hogyan is szaporázhatott volna, a másik pedig vele tartott, átvette az ő szabálytalan, fáradt ritmusát. Gondolkodott. Mi lenne, ha megállna, és hátrafordulna. Megkérdezné. De akkor vérszemet kap az a másik. Ugatott egy kutya, az a fehér nagy dög, az a kuvasz, nem is hallotta az állat őrjöngésétől már a kopogást, de amikor a kerítésen túl járt, és a dög is elhallgatott, meghallotta újra, és azt is, hogy közelebb került. Egészen közel volt! Mintha valaki szólt volna, Klári. Klárikám! Így a férje szólította. Klárikám! Kopogott a cipő, szörcsögött az a másik, aki mögötte haladt, harákkolt, kifújta az orrát, rettenetes volt, nagyon visszataszító, jött utána, így követte, te jó ég, mi lesz most. Egyre közelebből érezte. Már hallotta a lélegzését is, ahogy sípol a tüdeje, ahogy mind hevesebben veszi a levegőt, néha még sóhajtott is, köpött, sóhajtozott. Mit sóhajtozik! Most kellene megállni és megfor-

dulni. Most kellene azt mondani, én egy beteg öregasszony vagyok, nem kellene semmi rosszat tervezni. Mindenkinek jobb, ha szépen viselkedik. Nem szabad akarni a rosszat. Én Klári néni vagyok, szegény árva özvegy. Egyedül élek, a lányom csak pénzt akar, nem, ezt nem lehet mondani, az ingerlő lehet, egy magányos asszony, még ha öreg is, nagy csábítás, nem szabad a magányt emlegetni, azt kellene mondani, hogy dehogyis vagyok özvegy, már nagyon vár a férjem, a korábbi busszal kellett volna érkeznie, mert az orvosnál volt, a... a szíve miatt, beteg a szíve, félrever, ki akar ugrani a fészkeből, ezt fogja mondani neki, aki már szinte a nyakába lihegett, akinek érzi a savanyú lélegzését, aki már szinte nyúl utána, nyúl a májfoltos karja, a madártörékeny nyaka után, aki meg akarja ragadni, aki le akarja teperni, aki föl akarja falni, olyat akar tenni vele, és éppen itt, a Kovácsék háza előtt álló villanyoszlopnál, ahol fényesebb minden, mint máshol, ahol a szomszéd utca lakói a szemtanúi lehetnek annak, hogy ővele mit... hát nem. Nem is tudta, mit csinál. Meg se gondolta. Csak megfordult gyorsan, és kirántotta a szájából a műfogsort. És a már valóban nagyon közlőrl imbolygó, árnyékban maradt arc elé tartotta.

Nem is mondott semmit.

Fénylett az a fogsor, bevilágította a másik arcát.

Egy kis csend lett, felhő úszott a vigyorgó hold elé.

A fiú, mert ő volt, viszont felkiáltott, meg akart kapaszkodni, de nem talált fogódzót, imbolyogni kezdett, majd lassan összerogyott. És aztán csak hevert a járdán, mint akiből kiszállt az élet, a lélek. Ő meg nem értette. Megnézte a fogsorát, nahát, visszahelyezte a szájába. Cuppogott, csücsörített, jól van, passzol most is. A szemközti ház sor egyik ablakában elrántottak egy függönyt. A másik még mindig feküdt, ölelte magához az ódivatú bőrtáskát.

– Különben Klárka vagyok – mondta neki, és aztán indult hazafelé.

Mennyi izgalom egy napra. És még mindig volt egy árnyékos utca hátra, aminek a sarkán egy ilyen estén a szeszszagú Kovács egyszer megkörnyékezte, és addig simogatta, míg ő kicsit bele nem fulladt a férfi aranykeresztes mellszőrébe.

Merőben más életforma

1.

Az Ön étkezéséből hiányzik a saláta.

Leli meredten nézi a szemközti plafont.

Hol vannak a levesek?

Szalagfüggöny, a sarokban mellette egy félrecsúszott vércukornapló-kupac.

A karfiol, a brokkoli?

A teraszon odaszáradt galambürülék.

Hol van a csirke?

Pedig milyen takaros kis terasz ez, ha rásüt a nap. Olyan, mintha nem november, hanem április lenne.

Túl sok zabkását és banánt eszik.

Leli elnézést kér, szabadkozik azért, mert kedden ebédre akkor pont két szendvics volt és keksz, de értse meg a főorvosnő, másképp nem megoldható, a nyomtatványboltban, ahol dolgozik, nincs konyha, nincs mikró és hűtő, de ez nem gond, heti háromszor szerinte simán elfogadható, és speciel ő szereti a formanyomtatványok szagát. Kásás a hangja, mint a fagyott almáé. Oké. De reggeli után akkor sem lehet azonnal mozogni, nézze meg, mutatja az émelyítően színes diagramot, minden egyes nap korán reggel háromnegyed órát, urambocsá' másfél órát sétál, ami önmagában jó, na de a mikor! Az nem mindegy! Maradjon nyugton egy órát, és csak utána induljon el, mert először lemegy, utána meg felmegy. Mi? A cukra. Ja. Jó, mondja, és a kutyára gondol, meg a kicentizett reggelekre. Nincs kedve magyarázkodni. Igaza van. Majd akkor korábban reggelizik. Angi, a főorvosnő lánya, aki privát irodai környezetben is Főorvosasszonynak szólítja az anyját, hoz Lelinek egy zsebkendőt. Figyelmes. Nem hagyja, hogy túl sokáig kotorásson az összeroskadt műbőrtáskájában. Amúgy Leli pontosan tudja, hogy csak a kabátzsebében van, a táskájában nincs zsebkendő, de az meg kint van az előszobában, az orra alatti vonal viszont már gyanúsán fénylik. Kell egy gesztus, hogy legalább keresi, mielőtt eléri a fénycsík a felső ajkát. Kap új időpontot, öt receptet, meg még egy zsebkendőt, a bélyegző eltűnik, aztán megkerül, aztán megint eltűnik. A mérleg szerint fogyott másfél kilót. Legalább ez. A vérnyomása megint alacsony. A főorvosnő megsimogatja Leli lapockáját, semmi baj, én a ma reggeli kiborulásomon már túl vagyok, sírjon nyugodtan, mondja, és mosolyog. Persze, hogy Leli sír. Fizet, és kifelé menet leveri a vércukornapló-kupacot. Felesleges motívumhalmozás.

Három hetvenes nő száll fel a Hollandi csárdánál, mindegyikükön kalap és dzseki. Valamilyen faramuci barátnői hálózatot próbálnak bőbeszédűen tisztába

rakni, hogy most akkor tulajdonképpen ki honnan ismer kicsodát hármójuk közül. A legbiztosabb támpont az, hogy a sarkon lakó vörös röntgenorvosné aszszony mennyire szép volt, és mégis milyen hamar meghalt, elvitte a, na, tudja, mi, mell vagy méh, de elvitte. Az egyik nehézkesen leszáll, a másik kettő a végállomásig bolti blokkokat bogarászik. Ez itten a vödrös tejfő volt, háromhatvan-kilenc, és ennek füle is volt, az a felhajtható. Praktikus. A kicsi zsugortejszín drága, de ennél nagyobb kiszerelesben nem veszi már, mert bár olcsóbbra jön ki, de a vége, az. A dzsekije könyöke eközben Leli lapockájában sűrűlödik, susog. Kelleni kellett persze, de szóval a vége az mindig megromlik. Leli azon töpreng, mihez vehette vajon a nő a tejszint. Húshoz tán, vagy szifonba.

Nem mindegy.

Két merőben más életforma.

HÉV, villamos. Három megálló után mégiscsak leszáll, nem bírja ki, le kell mennie az alagsorba, hátha talál maguknak valamit. A férfipulcsik lehangolók, szöszösek és semmilyenek, átmegy a női sorba. Vesz egy maxi kardigánt, amit majd vagy hord, vagy nem. A villamoson a Háda feliratos szatyrot próbálja felirattal befelé fordítani. Reflex csak, nem szégyen vagy ilyesmi. Rátekeredik a nejlon az ujjára, elszorítja. Van benne egy 30-as póló, az ő mérete 14-es. Pizsamának jó lesz.

A Sparnál a kirakat előtt egy hatvanas férfi támaszt elegánsan egy üres kerekesszéket. Lelit nézi meredten. Olyan, mint egy újragondolt Sinatra-lemezborító. Az egyik kezével a fogókát fogja, a másik keze a csípőjén pihen, a lábát meg úgy rakja hátul kacéran keresztbe, ahogyan a fiatal influenzerek szokták a teljes alakos fotóikon. Hol tanulják vajon mindezt. A lényegi pillanatot Leli a trolira felszállva pont elszalasztja. A jármű ablakából már csak azt látja, hogy a férfi egy nőt tol át a zebrán. Ötlete sincs, honnan és hogyan került a nő a kerekesszékebe. Két pattanásos tizenéves csókolózik a forgóban, közben mindkettőnek nyitva a szeme. Emberre támadt egy robot Kínában, olvassa valakinek a válla fölött egy kerületi újságban. Már lila a felső ujjperce a súlyos hadás szatyortól. Miért írnak vajon egy kerületi újságban a kínai robotokról.

Tétova anyagfáradás, megnyúlás, majd határozott szakadás. A kardigán a csillámos trolipadlón hever. Mennyi merőben más életforma.

2.

Elvira szomorú arca fotogén és jól rajzolható, teste körvonala klasszikus. Így született, jó génekkal. Ezt az egész család tudja, és szenved is tőle – ki-ki a saját vérmérséklete szerint. Édesapa nyáron elkíséri a lányokat a strandfürdő, télen pedig a műjégpálya bejáratáig, és pontosan tudja, hogy Elvirára legalább négy fiú vár a pénztár bejáratánál, Kisjulira pedig egy sem. Aggódásának sajnos ilyenkor hangot is ad, amit sem Elvira, sem Kisjuli nem szeretnek. Elvira egyszerűen csak szeretné élvezni a helyzetből adódó előnyöket, Kisjuli pedig simán tudomást venni arról, hogy ez van, és nem hallani, nem látni, hogy az emberek ezt szavá teszik,

de legalábbis konstatálják. Kisjuli szép lány, nem arról van szó, hogy nem. Elvira viszont egyrészt annyira szabályos a pisze kislábujjától a csinos feje búbjáig mindenhol, hogy mellette a sima szépség egyszerűen észrevétlen marad, másrészt Kisjuli négy évvel fiatalabb nála. A dolog érthető, de ettől nem kevésbé bosszantó. Elvira tizenkét évesen nőnek van nézve. Kisjuli nem. Édesapa, ez a szintén gyönyörű ember, ez a fess, gombszemű, néha hiányérzettel küszködő életnagyságú ólomkatona jégpályák, strandok, gimnáziumok előterében, KISZ-kirándulások találkozópontjain, főiskolai társalgók üvegfalára tapadva bosszankodik végig vagy tíz-tizenöt évet. Mintha fogalma sem lenne arról, mit jelent szépnak lenni. Még akkor is bosszankodik, amikor pedig Kisjuli szintén nőnek van nézve. Édesapa fél, hogy hát neki már semmi se elég jó, hogy mi van, ha egész életében nem fog rájönni, mégis mire van szüksége valójában. Szép és hisztérikus nagylánya, két szóval le nem írható kislánya sem könnyítik meg a dolgát egész életében. Édesanya is szenved a maga módján, vagy legalábbis átél dolgokat, amik nem könnyítik meg az ő életét sem, amiről amúgy előre sosem képzelt semmit.

Elvira könnyen jött, eredetileg ketten voltak, de aztán szülés előtt nem sokkal a másik – talán szintén lány – magzat *infernális körülményektől nem mentesen elhalt*, áll a keserű szagú orvosi papírokban. A keserű szagú orvosi papírok arról nem szólnak egy szót sem, Édesanya teste és mentálhigiéniéje pontosan hogyan sérült ezekben az időkben, de a családi legendárium szerint abban az időben kezdte el keksszel tömködni az otthonkái zsebét. Minden altesti összehúzóadás egy fájdalmas káromkodás volt, egy csücsök a szezonális kekszek sarkából, amit nem feltétlenül bekapni, de letörni volt fontos. Letörte és szétmorzsolta, nap végén pedig kiöntötte az amúgy hányáson meg veszélyes hulladékon élő kórházi galamboknak. Édesanya ezek után soha életében nem káromkodott, a legnagyobb durvaság tőle a teringettét volt innentől életében. Azt Édesapa persze senkinek nem kötötte az orrára, hogy volt éjszaka, amikor Édesanya ismeretlen nyelven káromkodott álmában, a fogával tépte a cérnagombokat a monogramos stafíringpárnán, és egyedül Édesapa volt az, aki ezt a titkos nyelvet ismerte. Reggel szemöldökcsipesszel húzogatta ki a cérnaszálakat Édesanya fogai közül, a gyerekeket pedig ilyenkor fokozott óvatosságra intette. Édesanyának fáj a feje, szaladjon már el valaki húsz deka zsúrkekszért.

3.

Május közepétől szeptember elejéig nemigen lehet aludni a szagoktól, a hangoktól és a páratartalomtól, és ezt csak a gyerekek élvezik. A nyár nekik a kialvatlan boldogság, ami nappal éget és simogat, éjjel ringat, de el egészen soha nem altat. Édesanyáéknak a nyár a félébreden töltött éjszakáké és a nappali botorkálásé. Nehezebb reggel kilépni az ágyból, Édesanya ilyenkor tehát rendszerint émelyeg a fáradtságtól, mint jó háziasszonyhoz illik. Az utcában Ila néni is émelyeg ilyenkor, meg a zongoratanárnő alattuk, meg a karosszéria-lakatos felesége is a nagy ház ikerházi szomszédságában. Nincs ezen semmi meglepő. Ez az utca ritmusa, mindenki más egyéniség ugyan, viszont sokszor egyszerre lépve azok. Munkába,

piacra, temetőbe egyszerre lépnek, a melankólia ugyanolyan burkolatú fürdőszobákban kapja el őket tanácsi bérlakásuk, házrészük, szuterénjük ugyanolyan szorításában. Ugyanakkor éri el őket a sokféle öröm ugyanott: iskolai évnyitón, szakszervezeti jutalmazásokkor, piacon áruszállításkor és ritkán ugyan, de hálószobáikban.

A nagy házon Édesanyáékkal együtt három család osztozkodik, plusz Kikerle néni, az egyedülálló, öregszagú mámi. Kikerle néni analfabéta, az órát nem ismeri, de gyakran firtatja. Sokszor hajnalban csenget fel Édesanyáékhoz, hogy megkérdezze, mennyi az idő. Általában nyáron, mert akkor nehezebb az alvás, és pont ezért Édesanya sem olyan dühös, mert nem is Kikerle néni ébreszti fel hajnalban, hanem inkább az, hogy nyár van. Eleinte még megkérdezte az öregasszonyt, mégis minek akarja tudni, mennyi az idő, de aztán rájött, hogy ennek semmi értelme. Mégis mi lehetne erre a kérdésre a kielégítő magyarázat.

Édesanyáéké a ház emeleti, a szó isten tudja, milyen értelemben vett polgári része. Olyan, mintha Édesanyáék főbérlők lennének, de nem azok. Társbérlők ők is, de privilégiumokkal. Hozzájuk felfelé vezet a lépcső, és nem lefelé, az ő előszobájuk a legnagyobb és a legvilágosabb, van saját vécéjük, míg a többieké közös, és körbe kell érte menni a házon. A megyeszékhelyi katolikus dalárda ötös számú villaházának emeleti részét kapják meg a tanácstól. Alattuk van két szuterén, az egyik szuterénben a lányok zongoratanárnője, a másikban Bambi néni és Ákos bácsi laknak. Édesapát az egész utca Mérnök urazza. A házbeliek kezdik el, és Kikerle néni csinálja a leghangosabban. Kisjuli és Elvira is szeretik, hogy az apjuk Mérnök úr, és amikor az iskolában a tanárok is így emlegetik az apjukat, a lányok kihúzzák magukat. A zongoratanárnőt, Lányinét nem szeretik, de leginkább azért, mert pont alattuk lakik. Lakhatna az utca végén, sőt, még messzebb, akár egy másik utcában is. Lányinének nincs is férje, mégis Lányiné. Már arra is gondoltak a lányok, hogy a Lányiné egy ritka női keresztnév talán, de sosem merik sem az anyjukat, sem Lányinét megkérdezni. Ha Kisjuli gyakorol, és letér a Chován Kálmán-féle Elméleti és gyakorlati zongoraiskola által megszabott, egyedüli helyes útról, akkor Lányiné sámlira áll, és seprűnyéllel felkopog. Lányinének mindezek tetejébe télen-nyáron savanyú orgonaszaga van, amit – nyári szagok ide vagy oda – még a lányok sem mindig bírnak elviselni. Különbözőségük ellenére Édesanya és Édesapa is így gondol rájuk sokszor, hogy *a lányok*, és a maguk számára is érthetetlen módon meghatódnak, ha találnak *a lányokban* valami közöset. Például az ugyanolyan szagok szeretetét és Lányiné nem-szeretetét. Ennél több közöset nemigen remélhetnek tőlük.

4.

Az igazságos világba vetett hitét Leli korán, úgy három és fél éves korára eldobta magától. Azt sem tudja pontosan, meddig és hogyan érezte magáénak, ha ugyan magáénak érezte valaha is. Már kiskorában is nehéz volt a kivételeket megmagyaráztatnia Anyáékkal, ráadásul az ő egész családja merő kivétel volt. Persze, jogos a kérdés: melyik család nem az?

Bár nem volt könnyű tehát megemésztenie, hogy nem, nem mindig csak az

öregnek halnak meg, és a gyerekek egy idő után nem biztos, hogy mind megtanulnak járni, és hogy a testvérek sem mindig szeretik egymást, valamint van élet a barátságon túl is, de azért a felismerés kifejezetten felszabadítóan hatott egy idő után: hogy semmiből nem következik semmi, vagy ha mégis, akkor tehát nem is következhet másképp, mint ahogyan igen, illetve hogy semminek nincs semmi értelme, vagy ha mégis, akkor az pusztán a véletlen műve. A véletlen meglétét Leli természetesen feltétel nélkül elfogadta. Az egyetlen megnyugtató szabály élete igen korai szakaszában az lett, hogy semmi mások nincsenek ebben a kurva életben, csak véletlenek.

Leli életének egyik legelső emléke az, hogy a falustyáni temetőben sétál az apjával, aki sír. Leli ekkor nem volt több három és fél évesnél, mégis olyan volt neki erre az állóképszerű abszurdíára visszaemlékezni, mintha akkor az apja lett volna a gyerek, ő pedig a felnőtt, és nem fordítva. Az apjának dettó. A három és fél éves felnőtt Leli tehát három és fél éve összes felelős felnőttiségével őszintén fordult oda az apjához.

– Miért sírsz, apa?

És Gyuri harminchat éve összes gyermekig kijelentő módjával annyit mondott Lelinek:

– Mert meghalt a nagyapád.

Oda sem fordult mondat közben a lányához, inkább a nem olyan távoli szomszédos hegytetőt kémlelte. Illetve dehogy kémlelte. Zavarban volt, fájt neki itt és így lenni, hogy miközben ez a kis taknyos hirtelen felnőtté lett a sír mellett, őt magát gyerekké tette.

– És hol van most? – kérdezte Leli.

– Ott a sírban van eltemetve – mutatott Gyuri a nyirkos és laza földkupac felé, a fejét közben még mindig a másik irányba fordítva.

– Ott?

– Ott.

Leli visszafordult, majd egy utolsó pillantást vetve az apja göndör nyakszirtjére elkezdte kézzel kikaparni a sírt. Azt sem tudta, mi az a sír, de hát ha az apja a kupacra mutatott, akkor itt az ideje bővíteni a tudását. A sír tehát egy embernyi földkupac is tud lenni, és nem csak az, amit az apja épp csinál. Persze három és fél évesen nem pont ugyanezekkel a szavakkal gondolta. De ha nagyapa itt van, és apa miatta sír, akkor nagyapát ki kell ásni, és magukkal kell vinni.

Leli máig nem tudja, hogy ennek a gyerekkori emlékek helyrajzilag és kronológiailag melyik részlete felel meg, és melyik nem a valóságnak, és hogy végül meddig jutott a földkaparásban. Valószínűleg semeddig. Talán Gyuri is idejekorán rájöhetett, hogy egy három és fél éves gyerekkel temetőben sírni nem annyira jó ötlet, és azt is megbánta már, hogy egy óvatlan gyermeki pillanatában ennyire hiábavalóan őszinte volt. Bizonyára elhúzta a gyereket a sír mellől, és hazamentek Gyuri falustyáni szülőházába.

Soha nem beszéltek aztán erről. Leli is, az apja is tudta, hogy ebben a temetői abszurdíában Leli felnőtt lett kicsit, Gyuri meg harminchat elfojtott és őszintétlen év után végre megengedhette, hogy gyereknek érezze magát. Az anyja akkor még élt. Gyuri nem is igen értette, hogy milyen homályos eredetű fájdalom ríkatja meg akkor. Sosem érezte kifejezetten, hogy az apjához gyengéd fiúi szálak

fűznék. Talán csak megválaszolatlan kérdései maradtak, ami épp elég volt akkor a kétségbeeséshez. Egy azonban biztos: a párbeszéd és a földkaparás valahogyan megtörtént, az apját Leli pedig három és fél éves korában a falustyáni temető egyik igen magas pontján látta először és egyben utoljára sírni. A többi, amúgy kétségtelenül kevés számú sírását Gyuri már nem a lányának tartogatta.

5.

Van apám létezésének, illetve a létezése milyenségének egy sarkalatos pontja. Magyarázat talán sok mindenre, amire amúgy nemigen lenne magyarázat. Ez a sarkalatos pont pedig nem más, mint a keresztneve. Gyuri nevű apám ötéves koráig Bélának, egészen pontosan Kisbélának hitte magát. Kisbélaként kelt és feküdt, Kisbélaként fordult meg, ült és állt fel, majd indult el először. Kisbélának nevezte magát, ha kérdezték tőle, *mi a neved, kislíú*. Kisbélaként kapta az első petyhüdt apai pofonját – *Mi az isten hórihorgas haragjáért kell neked mindig ott lenned, ahol nem kéne!* –, amikor magára rántotta a forró cipőpasztát, és az kis híján az életébe, de aztán szerencsére végül semmijébe sem került.

Nagyanyámnak már apám előtt is született ugyanis egy fia, és ő volt nagyanyám valódi elsőszülött fia, Gyurika. Ez a gyermek, bár házastársi erőszakban fogant – mint előtte és utána az összes többi is –, egészséges volt, jól fejlett, és minden szempontból tökéletes. Nevét apjától, apjának apjától és annak is az apjától örökölte meg. Nagyanyám eléggé el nem ítélnélhető módon eddigre már csak köszönőviszonyban volt az úgynevezett normális étellel, és inkább feküdt, aludt vagy magával beszélgetett – ahelyett, hogy anyai teendőit tisztességesen ellátta volna. Az elsőszülött Gyuri anyjának egyre növekvő mentális zavarával együtt nőtt, növegetett, majd tíz hónapos korában viszonylag hirtelen meghalt. Nagyanyám ugyanis forró kelt tésztával etette meg a babát. A fejlődésben lévő szervezet a kelt tésztát, nagyanyám pedig az elsőszülött fia, Gyuri halálát nem tudta elviselni. Ica, Nagyanyám elsőszülött lánya, aki ekkor már kétéves volt, ebben a történetben nem is játszott semmilyen szerepet. Mintha nem is lett volna. Ebben az elviselhetetlen életben fogant aztán három évvel később az apám. Anyja hasában eltöltött kilenc hónapját a névtelenség övezte, majd a keserves szülés után, a gyerekágyi láz első napjaiban gyöngélgedő nagyanyám csak annyit mondott nagyapámnak:

– Nem akarok több Gyurikát.

Nagyapám bement a faluba, és apámat Gyuriként anyakönyveztette. Nagyapám nem szólt róla Nagyanyámnak. Nagyapám a nagyanyámat sosem szerette.

Kisbéla öt évvel később bement az iskolába. Ötévesen először lenni egy ismeretlen helyen egyenlő a legnagyobb félelemmel. Kisbéla lépett, nézett és félt, de mindvégig Kisbéla volt. Aztán a tanító bácsi, aki sem aranyos nem volt, sem bácsi igazán, holott a népnyelv – kisbolt, anyja, szomszédok satöbbi – vele ezt korábban igyekezett elhitetni, közölte vele, hogy ő márpedig Gyuri. Ide van írva.

Kisbélának – illetve most már Gyurinak – egy állító helyében öt évet kellett revideálnia. A folyamat nem ment zökkenőmentesen, és a legkevésbé sem csupán egy állító hely idejéig tartott. Gyuri életének nehezebb pillanataiban innentől mindig az jutott eszébe, hogy vajon ha ő mégiscsak Kisbéla lenne, ugyanígy cselekedne-e az adott helyzetben. A benne élő Kisbéla ilyenkor persze hallgatott, és az egész belső önfogadás melót a benne élő Gyurira lőcsölte. Lelivel azóta sem tudjuk pontosan, hogyan viszonyuljunk apánkhoz. Apánk hol Gyuri, hol Kisbéla azóta; még hatvanas éveire derekán bekövetkezett halálában is.

A névadással később is akadt baj a családban. Gyuri soha nem tudott azzal elszámolni, hogy az ő elsőszülött fia, Kisgyuri hogyan lett Kisgyuri. Ő persze, mondta megveszekedetten mindig, ha erre került a sor, nem ezt a nevet akarta, viszont amikor először ránézett Kisgyurira a kórházban, egyszerűen nem történhetett ez másképp. Amíg rá ezt a nevet öt éves korában csupán aggatták, addig Kisgyuri simán csak Kisgyurinak született. Ami az apján lötyögött, az Kisgyurin egyszerűen tökéletesen állt. Így kell Kisgyurinak születni. Nyitott hátgerinccel, de önazonosan. Kisgyuri anyjának sem volt szemernyi kétsége afelől, hogy Kisgyuri végül is tényleg csak Kisgyuri lehet. Éljen soká Kisgyuri. Apám saját élete utolsó napjáig Kisgyurit éltette.

Kisgyuri azóta is él. Nem boldogan, de él.

6.

A kék műanyag ikeás vállfán tegnap reggel óta lóg négy szál, azaz két pár házi-kolbász a két ablak közötti résben. Édesanyám, Kisjuli hozta Miskolcra az első reggeli IC-vel. Még kicsit száradnia kell, az erkélyünk viszont nem fedett, és kamránk sincs, ezért akasztjuk az ablakba. Aggódok kicsit, hogy a kolbászsír majd a ciklameneinkre csöpög, de Édesanya megnyugtat, hogy ebből már nem csöpög le semmi. A ciklámen és a kolbász is a két ablak közötti huzatos öt fokot szereti, Édesanya pedig engem szeret. Édesanya eredetileg azért indult el Budapestre, hogy elhozza nekünk a saját Erzsébet-utalványait, és ha már életemben először nem vagyok otthon, a háromszintes miskolci házban karácsonykor, akkor nekünk itt Budapesten legyen mit ennünk. Túloz persze, én is túlzok. Naná, hogy van mit ennünk. Viszont évek óta lötyög hármunkon (plusz a kutya) az a nagy miskolci ház, és akkor még ez is. A távolmaradásommal tovább lötyögtetem én is. Ezt nem Édesanya mondja, ezt én mondom. Édesanya nem mond ez ügyben semmit. Édesanya ez ügyben is örül, mint annyi minden másnak az életben. Az Erzsébet-utalványokat végül otthon felejtette, de hozta nekünk az ominózus szárazkolbászt, meg a nagy doboz töltött káposztát, illetve egy kettébe hajtott A4-es lapot teleírva Édesapám, Kisgyuri jó tulajdonságaival, ahogyan azt a regényemhez kértem tőle. Ahogyan Leli kérte tőle. A töltött káposztás doboz a hűtőben csak keresztben fér el, akkora. Édesapa jó tulajdonságai három és fél félbehajtott oldalra rúgnak, annyian vannak.

Édesanya tegnap nálam ebédelt, és amíg a tűzhelynél főztem kettőnknek a rizst az előző napi maradék csirkéhez, megjegyezte, hogy már megbocsássak, de

milyen érdekes, hogy a családban mindenki mással ellentétben nekem nem lapos a fenekem. A rizsbe – a családban szintén egyedülálló módon – bacont is szoktam pirítani. Büszkén húztam ki magam. Kis háziasszony, így is hívott még valami más kapcsán tegnap, és ez is jólesett, pedig nem vagyok már kisgyerek. Tudom, hogy meghíztam, de legalább ez. A családi hagyománnyal ellentétben nekem így negyvenen túl tehát viszonylag kerek fenék jutott. Édesanyának Édesanyát amúgy körülbelül tizennégy éves koromig hívtam. Úgy látszik, ez is családi hagyomány nálunk, mint a lapos fenék. Nagyit ő mindig Édesanyának hívta. Én tizennégy környékén valahogy elhagytam, Édesanya pedig nem erőltette tovább. Most megint jólesik így hívni. Rajtam kívül egyetlen velem egykorú nőt ismerek, aki a mai napig édesezi a szüleit. Modoros. Ezek szerint így negyvenen túl én is megmodorosodtam. Isten hozta a modoros Lelit.

Az a lány vagyok, akinek az édesapja – Édesapa – nem beszélt napokig, miután az elsőszületett és annyira várt fia megszületett. Édesapa ott állt a fölszíni műtő ablaka előtt egészen éjjelig, ameddig az elsőszületett fia műtétje tartott, és bár később semmilyen zárójelentést és orvosi javaslatot nem volt hajlandó elolvasni és meghallgatni, annak az első műtétnek az ablakon kiszűrődő fényeiben Édesapa szabályosan megfürdött. Ez volt az első a papírra írt jó tulajdonságai közül. Hogy végighallgatott egy gerincműtétet, majd napokig senkivel sem beszélt. Ezt persze már csak akkor olvastam el egyedül, majd hangosan fel a konyhában a férjemnek, aki amúgy nem is a férjem, amikor Édesanya már nem volt a lakásban. A konyhai papírtörő merev, hajtogatás hatására pedig lapos és éles tárgy válik belőle, ezáltal orrfújásra és szemtörlésre tökéletesen alkalmatlan.

Ma délelőtt, a késői fogmosás közben, 10 óra előtt nem sokkal a privát mobilszámáról hívott fel a diabetológus főorvosnóm. Juli, maga az?, kérdezte. Én vagyok, mondta Leli. A mobiltelefonja tanúsága szerint tizenhárom percet beszélgetek telefonon, melynek során Leli megtudta, hogy a főorvosnő egyeztetett Leli nőgyógyászával, és figyelembe véve az endokrin, nőgyógy és diab eredményeit, mindenekelőtt pedig előrehaladott korát, azonnal el kell kezdeni a lombikot. Nincs mire várni, mondja a főorvosnő Lelinek. Három szó, öt szótag, tizennégy betű, az emberélet útjának dele. A konyhai papírtörő mára sem lett puhább, de a konyha egyelőre biztonságos, akolmeleg hely egyedül mérlegelni. A telefonbeszélgetés végén gyors összefoglaló a férjének, ölelés. Ismételt és visszafogott sírás. Később ketten indulnak el vásárolni, hazafelé pedig Leli elmegy fizioterápiára a vállával. Szereti a kezelést, főleg ha nem felejt el törölközőt vinni magával, és lehet hanyatt feküdni csukott szemmel. Kellemes bizsergés a vállon, a szabadon maradt karja könyökhajlatát a kezelés közben rászorítja a szeméire. Hazafelé egy kutyát lát kikötve a ház elé, a kutya izgatott és ugat, mintha otfelejtették volna. Kutyát is szeretne. Három hónapja, hogy meghalt az első kutyája. Negyven perc múlva kinéz a kolbászok mellől az ablakon, a kutya már nincs ott, hála istennek elvitték. Tigriscsikos volt pedig, azt szereti.

Ennek most lehetne az a vége, hogy nem kellene a lombik, és a mi reggeli csuszamlós és halk, érzéki együttlétünkéből, ami két órával és tizennégy perccel a főorvosnő telefonja előtt teljesedett be, kilenc hónap múlva gyerek születne. Ha ez lenne a vége, Lelinek végre kutyája/kislánya/kisfia születne.

Pokróc

*Meddig burkolózhatsz
sebbel kivert takaródba?*

*Vállon veregetnek,
nem is vagy olyan rút
kiskacsa, mondják,
hápgóságod olykor majdnem
az égig ér.*

*Te mégis fázol,
Isten sem segít rajtad,
a bőröd emberi bőr,
hártyásodik a szívközeidben.*

*Úszol ebben a nyákban,
ami az élet, néha még
repülsz is, egyre nehezebb
takaróval, vérző lebegés
az éjszakában.*

Csont

*Lassan elrágom
a fogaim, elkeverednek
a sejtjeimmel, és majd ha
meghalok, sokkal
erősebb, fényesebb és maradandóbb
lesz a csontom lent
a gödörben, átlátszom
a földbálna testén.*

Első éjszaka nap

*Az első éjszaka joga
a földi úré szenvedése
rám zuhan a fáradtság súlya
de álomba zuhannom nem enged
testem tövig felszántja nyomja
„hogy mertél megint visszatérni”
lángfallosszal a kert kerubja
hánykolódom jajgatok
elátkozom a napot
amelyikre egy éve vártam*

*Hajnalban elalszom végre
majd csatakosan meggyötörve
félignihenten boldogan
nyílik szemem magas kék égre
Lett este és reggel első nap*

Fele Úti Tábor

*Fele utamat már kiültem itt
-ott a kertben: a tisztáson, a várral
szemközt, az árnyas Kanyargó Fasor
sarkán; az egész kertet beültem,
beültettem Blake-kel és magammal,
vers- és gondolatmagvainkkal, ki-
kelnek délben, akár én az ágyból,
világok bomlanak ki, fel belőlük
borulnak-derülnek, idő kérdése
a Pillanat válaszára, mely robbanásig
feldúsítja¹ azt: Minden idő, mely
kevesebb egyetlen érlökésnél,
Szakaszában és Értékében épp annyi,*

---

¹ Tábor Béla: Szabó Lajosról.

mint Hatezer Év, minthogy e szakaszban
a Költő Múve elkészül s mind a
Nagy Események tovaerednek
s megfogannak egy ily Szakaszban,
Egyetlen Pillanat alatt, egyetlen
Érlökésben.² Azaz ez középen
itt most épp a Fele Úti Tábor.³

Panenteizmus

*Zárónap a helyemre zökkentem
honnan kiűzött a gondnokviselő
a fa-kör most is épp olyan mint régen
napcsíkos árnyas otthonos és tágas
abszolút csönd szél se madár se rebben
hiába a tiltás visszavárt az Éden*

*Kiszakítom az ősversgyümölcsöt
a tökéletes természeti körből
mindenki ízlelje aki akarja
hisz a künti káosz a szűnyogok a zöld
a vers mind egy vagyunk Istenben
s örökké visszatérünk*

Visszatértem

---

² William Blake: *Milton*. Tóth Eszter ford.

³ Arthur Ransome: *Fecskék és Fruskák, a felfedezők*. Baloghy Mária ford.

Aszfalt és lábdobogás

A szomszédban egy tanárú lakik. Ha nyitva van az ablak, látni a játszótérről, ahogy a gyerekfejek váltakoznak mellette. Beszélgetek a kutyaszemű öregekkel. Morzsákkal etetik a sebzett lábú madarakat. Göcsörtorrok. Némelyik sétálni visz, de titokban kell, mert apa múltkor erre jött haza munkából, és elkezdte összevissza verni a Géza bácsit, mikor meglátott vele kézenfogva.

*

Hazafelé mennek, fáradtan mozognak. A fiú szájába tömi a kapott kakaós csigát, alig-alig vesz levegőt. Nem lát a cipőjénél tovább. Azt kérdezi, elmehet-e zongorázni. Zongorázni csak a buzik akarnak, mondja a férfi.

*

Amióta a Géza bácsi tényleg elvitt, nem tudok beszélni. Anyám, ha nem homályos szemmel mered maga elé, próbál megtörni. De nem lehet neki elmagyarázni, hogy ez egyszerűen csak nem tud így működni. Hogy olyan nem létezik, hogy a gyereknek az anyja se érti a szavát. Aznap reggel nem akartam elengedni. Erre felírta egy cetlire, hogy anya szeretete és a zsebembe rakta. A Géza bácsi meg csak vitt, vitt, a cikornyás betűk elmaszatolódtak izzadó tenyeremben. De én nem, esküszöm nem az én hibámból.

*

Reggelei bádogszekrények a sarokban. De minden rendben van, amíg azt mondják, minden rendben van. Csak annyit szeretne, hogy ne kérdezzék meg hazaérkezéskor, mi történt az iskolában, ha öt perc múlva elfelejtik. Az ő emlékképei is, mint a játszótéri homok. Ha eleget pislog, kimossa a víz a szemből.

*

*Ha sokáig ülök mozdulatlanul, békén hagynak.
Már megtanultam bádogszekrényekbe bújni, de az idő
keményebb dió. Álmomban orvosokat vizsgállok
és fázik a lábam. Hátukat tapogatom a sztetoszkóppal,
nem hallok semmit, minden rendben van.*

*

*Levágott fülekkel és kivájt szemekkel betömött szájakat
szeretne. A sebzett lábú galambokat szeretné. Ha újra
szembe dobnák homokkal a parkban. Talán el tudná
képzelné, hogyan lenne jó. De ez nem kívánságműsor.
A gyerekfejek eltűntek az ablakból, a szomszéd
tanárnő elköltözött.*

*

*Csak a víz maradt a szememben, meg hogy mi mindenre
képesek a kezek. De az én családtagjaimnak már nincsen
keze. És egyre több a páratlan zokni.*

apával a buszra várunk

*esik az eső
a megállók neveit olvasgatom
bekanyarodik egy kék ikarusz
nem a miénk
mondja
az utca másik végén feltűnik három homályos alak
az egyik előrébb táskával a kezében
a másik kettő meg utána kék egyenruhában
rohannak
a busz megáll
apám gyorsan felméri a helyzetet
a busz ajtaja mellé lép
jobb lábát kiteszi oldalra mikor az első mellénk ér
a férfi felbukik táskája kirepiül a kezéből
apám keresi a két rendőr tekintetét
szinte már látja maga előtt
ahogy kattán a bilincs*

közben az ajtók záródását jelző csengő szól
a két egyenruhás
beszuszakolja magát a csukódó szárnyak közt
apám arca ledermed
a rendőrökre néz
majd az éppen feltápáskodó idegenre
újra a rendőrökre
remeg a szája
megfogom a kezét
nyirkos mint a kapaszkodó rudak
állunk
nézzük az egyre távolodó buszt
ilyenkor mindegy
ilyenkor már tényleg teljesen mindegy

A ponty visszatér

Reggel elhozzuk apával a halott fenyőt a piacról. Ma vendégek jönnek. Anyám kikení magát ilyenkor, így szokás. Asztalhoz ülünk. Hallgatom, ahogy mellettem rágnak, nyelnek, örölnék és cuppognak. Megpróbálok kimenekülni a vécére, elkapják a grabancom. Evés után a férfiak lemennek a sarkiba italozni. Nagymama és a többi női rokon hazafelé készülnek gyerekeikkel. Csak a Laci marad még, beszélget anyámmal. A szobámba megyek, az ablakból látszik a kocsmá. Apám magyaráz egy baseballsapkás embernek. Közben a fürdőszobában sikoltoznak. Kopogok, hátha baj van. Bekiabálok. Semmi válasz, csak a nyögések jönnek egyre. Próbálok a kilincset, nem enged. Kimegyek a nappaliba. Sehol senki. Leülök a karácsonyfa elé. Hallgatok. Befogom a fülem. Nem gondolok rá, hogy szaloncukrok és gömbök díszítik nagyapa oszladozó testét, lába alatt becsomagolt ajándékok hevernek. A ponty visszatér, kibebezi anyámat a konyhapulton, lenyúzza bőrét, majd kezemet, lábamat összeköti és a tetem hasába varr.

AZ IGAZSÁGRÓL, AMELY „NINCS ÉS IGAZ”

Tűnődés József Attila egyik gondolatán

A 60 éves Szijj Ferencnek

*Mert míg az avatatlanok igazságának alapja a valóság szemlélete, addig a bölcselek
tévedéseinek (és igazságainak) alapja az igazság elgondolása.
(József Attila)*

*Egy magányos hullámból
a szél oszlopot sodort,
és nekitámasztotta a Napnak.
Ettől a világ elsötétült,
és látható lett a mélyben
egy épülő agyaghajó.
(Szijj Ferenc)*

Prológus *(vizsgatanítás)*

Amikor egykori kollégám, Fenyő D. György meghívott a magyartanárok konferenciájára,¹ amelynek örömteli apropója JA elméleti írásainak kritikai kiadása, a *véletlen* jutott eszembe: hogy magyartanári vizsgatanításomat 1983-ban a szegedi JA Tudományegyetemen éppen JA elméleti írásaiból tartottam.

Volna erről egy apró történet. Némi vizsgadrukkal vártam a tanítást. Szemelvényeket válogattam, készítettem másolatokat is róluk segédanyagként annyi példányban, ahányan az osztályban voltak. Így vártam jelenésemre a tanáriban, stósszal a kézben, gombóccal a gyomorban. Gyakorlatvezetőm rásandított a papírhalomra, s már vitt is az igazgatói szobába. Ott értésemre adták, hogy a szemelvények felolvashatók, de nem kerülnek a diákok kezébe. Gondoljam meg, mi lenne, ha elvinnék haza! Ráböktek a papírokra: a „bolsevik elmélet... [p]arancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket”; meg az öntudatosodást „semmilyen forradalmi terrorral átugorni nem lehet”; és hogy „miért nincs még szocializmus”; meg: „hogyan csúszott hiba a számításba”;² na, ne vicceljek. Alig másfél évvel voltunk a lengyel szükségállapot bevezetése után. De azért erősködtem: ezek már megjelentek. Az örökbecsű választ muszáj idéznem: „Attól, hogy valami megjelent, még nem lesz itt.” Egy életre megjegyezhetted az ember a finom különbséget megjelenés és ittlét közt. Meg azt is: hogy JA veszélyes üzem.

¹ A Magyartanárok Egyesülete József Attiláról szóló konferenciáján 2018. november 24-én elhangzott előadás teljes szövege.

² József Attila: *Tanulmányok, cikkek, levelek* (szerk. Szabolcsi Miklós), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 203, 205, 337.

De most nem a vizsgatanításom előtti, örökbecsű intelméért idéztem föl a történetet, hanem egy másik mondatért. Ez JA-tól való, és vele én cenzúráztam önmagamat pár nappal a tanítás előtt. Muszáj volt kivennem az összerakott szemelvények közül, mert azon kaptam magam, hogy nem értem. A mondat így szólt: „A valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz.”³

Volt ebben a mondatban vagy a körülötte örvénylő szövegtérben valami rejtélyes erő. Nem voltam különösebben híve JA (idővel mind inkább farnehézzé váló) teóriáinak, de ez az igazság-gyanús állítás a valóság–igazság komplexumról már elsőre megfogott. Néha kipörög a napvilágra ilyen mondat, lebegve magvassága „csilló könnyűségű” ígérletétől. Aztán ránk esik, mint egy darab kő, meg-nem-értettségenek valósága.

Nem csak a megértésnek, az *értetlenségnek* is van története. Az enyém nagyjából itt kezdődött.

I. (kihívás)

„A valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz.” Ez a mondat olyan bekezdésben áll, amelynek kezdőmondata még provokatívabb: „Az igazság és a valóság ellentett fogalmak”. Ez: filozófiai kihívás. Hiszen a filozófia, mondja egyik klasszikusa róla, „a valóban létezőnek igazi megismerése”,⁴ röviden: *valóságról szóló igazság*. Nos, ha ez így van, ám a valóság és az igazság mégis ellentett fogalmak lennének, úgy belátható, hogy a szabatos gondolkodásnak vagy a valóságot kell nélkülöznie, vagy az igazságot. Bármelyik legyen is oda, többé nem lehetséges valóságról szóló igazság – többé nincs filozófia. Tehát JA elegáns, egyedülálló tömörségű formulája olyan filozófiai kihívás, amely a valóság és igazság ellentétes viszonyáról tesz állítást, gondoltam összefoglalóan.

Tévedtem. Ez az összefoglalás, a kihívás rögzítésén kívül, nagyjából mindent rosszul tudott. Kezdve azon, hogy a JA-i valóság–igazság komplexumnál nem állításról van szó. Hanem *kérdésről*.

Miért állna kérdés itt? Látszólag nincs itt semmi kérdezni-való. Ami nincs, az nem állhat magasabban annál, ami van. A létező valóság kétségkívül több, mint a nemlétező igazság, még ha ez utóbbi igaz is. A nincs-ből nem lehet semmi. Különben is: a valóság számít az igazság referenciapontjának, nem fordítva. A valóság tehát több, mint az igazság.

Csak hogy jól tudjuk JA-tól: „a költő sose lódit, / az igazat mondd, ne csak a valódit”. Ez a „*ne csak*” ellene mond annak, hogy a valóság, valódiság fölébe kerekedjen az igazságnak. Ránk eshet rózsát nézegető igazság-ábrándozás közben a valóság, mint egy darab kő, vagy homokként elperreg, merő látszatot hagyva maga után, vele mindenkor csak valami *szervetlen* jelenik meg. Kődarab, elpergő homok. JA-nál a szervetlen valóság egész – az, ami van – „széthull darabokra.” A valóság szervességet nélkülöző egésze nem állhat az élőleven igazság fölött.

Azt is mondja JA, hogy a valóság nem áll meg önmagában („magán túli fönnállásra utal”), míg „az igazság már magában viseli az érvényességet és fönnáll anélkül, hogy volna valósága”.⁵ Ami függő (valóság), az nem állhat a független (igazság) fölött. Ráadásul

³ „Az igazság és a valóság ellentett fogalmak: a valóság van és tapasztalható, az igazság nincs és tapasztalat feletti. Ez meg másképpen el nem gondolható, minthogy a valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz.” József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930* (továbbiakban: JATC), közléteszi Horváth Iván et al., Osiris Kiadó, Budapest, 1995, I., 84.

⁴ Hegel: *A szellem fenomenológiája* (ford. Szemere Samu), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 47. Az idézett frázis a „Bevezetés” nyitómondatából való.

⁵ JATC I. 59.

JA-nál az igazság aktív, szemben a valóságról adódó, szemléleti intuíció-sorozattal, mely az elme spontán-passzív történése. „Cselekvésnek az igazságot tudjuk, történetnek a valóságot”, szól egy későbbi töredék.⁶ Ami cselekvő, aktív, az nem rendelődhet a pusztán történő, passzív alá. Mint írja, a fogalom-igazság képes „megölni” is a valóságot.⁷

A valóság tehát több, mint az igazság.

II. (kontrajáték)

Ezek szerint: *éljen az igazság!* Miért ne maradhatnánk meg az igazság elsődlegességénél? Azért, mert ez sem stimmel JA-nál. Ellene szól egy fontos bizonyíték: a *valóságfogyatkozás* fogalma köré épített elgondolása a húszas évek végén. A valóságfogyatkozás ugyanis azt jelenti, hogy a műalkotás révén *valóság* takar el *valóságot*, nem pedig igazság, még ha ez a fogalom vagy idea örök-általános igazsága volna is. A műben maga a valóság az, amely világot elevenítő, ellenfényeit előhívó kontrajátékot játszik a valósággal.

Ezek szerint mégis jó volt kezdeti sejtésünk, és a valóság dominál a JA-i valóság-igazság komplexumban. Megállapodhatunk-e végre annál, hogy a valóság az elsődleges az igazsággal szemben? Még sincs jobb egy korsónyi „valódi világnál”, valósággal csurig teletöltve, „habzó éggel a tetején”?

Félő, hogy – bármennyire szomjazzuk is ezt a megoldást – ez sincs így. A *világ valódisága* JA-nál nem azonos a valósággal. A világ nem a valóság egész, hanem „a valóság-egységes teljessége”, azaz beteljesülése, lényege: a „teljes valóság”.⁸ Arról nem is beszélve, hogy JA-nál a világot nemhogy megtestesíti, hanem éppenséggel *elnyeli* a homokként elpergő, megkövesedett valóság egész.

JA-nál a világ épp a valóság-nélküliségben hasonlatos az ihlethez, még ha abban egymás ellentétei is, hogy előzik-e vagy követik a valóság egészét.⁹ Hiszen: az ihlet *valóság előtti* tény JA-nál, a világ *valóság mögötti* tény.¹⁰ A valóságfogyatkozás még megértésre váró képi logikája szerint a „valóság elnyeli a világot, míg az ihlet ugyanakkor... elnyeli a valóságot”.¹¹ Fedés, takarás minden mennyiségben.

Levonható a következtetés: JA-nál ekkor a valóságnak sem az „alkotó lényege”¹² (az ihlet), sem a „teljessége” (a világ) *nem esik egybe a valósággal*. A valóság ezek szerint mégsem az utolsó szó, nem végső minőség JA-nál. Kezd csak álomszerű homályként szállni bennünk a remény, hogy egy elegáns, igazság-gyanús mondat rendet tesz igazság és valóság dolgában. Lehet, hogy JA-nál a *valóság-van-igazság-nincs* nem is kontraformula, hanem – *kontrajáték?*

⁶ József Attila: *Tanulmányok*, 348.

⁷ JATC I. 100.

⁸ JATC I. 126. Van két szövegvariáns, amelyből kitűnik, hogy JA a *világot* és a *valóság-teljességet* szinonimaként veszi: „a világ a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege”, 124. „a teljes valóság a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege”, 111.

⁹ JATC I. 125.: „a világ és az ihlet egymás ellentettjei a valósághoz vonatkoztatott létükben”.

¹⁰ JATC I. 126–127.

¹¹ JATC I. 125–126.

¹² JATC I. 49., 70.

III. (egyről a kettőre)

Vajon nem volna-e mód a valóság–igazság kontraformula két tagját *kiegyezésre* bírni? Háttha így közelebb jutnánk annak megértéséhez, mit jelent az, hogy egybetartoznak.

Az egymással ellentétes igazságot és valóságot elvileg három módon lehet érdemi kiegyezésre bírni. Vagy úgy lehetne venni, hogy viszonyukban az igazság dominál, vagy úgy, hogy kettőjük közt a valóság a döntő, vagy kölcsönhatást lehetne látni köztük.¹³ Ám mielőtt nekifeszülnénk JA valóság–igazság komplexumát belekalapálni valamelyik teóriába a három közül, jó, ha szembesítjük magunkat nála egy filozófiailag elég kellemetlen fejleménnyel.

A filozófusok általában elismerik a sokfélét, plurálisat; egyesek, a teóriák politeistái imádják is a végtelenül eklektikusát. Egy dologban viszont monoteisták. Egy filozófus *a valóságnak csakis egyféle fogalmát* tudja alapul venni, bármennyire is valóság-multiverzumban gondolkodjon, és bármennyi alfaját vonultassa is fel egyébként. Nem ismerek filozófust, aki a valóságnál – értsd: saját igazságai viszonyítási pontjánál, origójánál – elkerülte volna a csapdát, amit John Austin a „túlegyszerűsítés kelepcéjének” hív, finom ironiával hozzátéve, hogy ezt „csábító volna a filozófusok foglalkozási ártalmának nevezni, ha ez nem maga a foglalkozásuk volna”.¹⁴

Miért áll elő JA-nál kellemetlen fejlemény a valóság filozófus „túlegyszerűsítői” számára? Mert JA az egy-igaz valóságról azt állítja, hogy az *kettő*. Az *Ihlet és intuícióban* azt írja, az ihlet „a valósággal... szemben valóságot... alkot”, azaz „két egységes teljességű valóság” létezik.¹⁵ Sőt, szerinte még a legegyszerűbb művészeti kritika is „két valóságot viszonyít”.¹⁶ A két egyenrangúan teljes valóság közül egyik a mű végesen határtalan, szerves egységű valósága; másik az empirikus intuíciók, a tapasztalatok szervesen sokasága által adott valóságégesz.

Ezt nem új felismerésként említem. Az 1995-ös kritikai kiadásban Tverdota György több oldalon át fejtegeti az első és második valóság kérdését JA-nál.¹⁷ Inkább az a kérdés, hogy a *filozófiai igazság* mit kezdjen a két egyenrangúan teljes valóság gondolatával. Elgondolkodtató ugyanis, hogy JA a kettős valóságot mintha annak *kettős minőségében* kötne össze az igazsággal.

IV. (kettőslátás)

Úgy tűnik, nincs az a macska ügyességű értelmező, aki az igazság és valóság dolgában JA-nál egyszerre fogna kint s bent egeret. Mert, mint látjuk, kint, a valóságban – értsd: *valóságként* – JA-nál nem is egy eger van, hanem kettő. Ám épp emiatt az iménti kérdésemet, hogy mi a JA-i két valóság *filozófiai igazsága*, némi balsejtelem árnyékolja be. Ha

¹³ Nevekké jellepezve: vagy Hegel és a kései Marx dialektikájával, vagy Bergson és Husserl vitális episztemológiájával, vagy a korai Nietzsche és William James komplementaritási elvével lehetne súlyozni és ellensúlyozni igazság és valóság közt. Az érdemlegesség (pozitivitás) hangsúlyozása annak szól, hogy eltekintünk az egybetartozásukat vagy akár létezésüket eleve kizáró (negatív) verziótól. Magyarán: nem helyezkedünk arra az álláspontra, hogy igazság és/vagy valóság egyáltalán nincs, vagy pedig egymás vonatkozásában teljesen közömbösek (indifferensek) és összemérhetetlenek (inkommenzurábilisak).

¹⁴ John Austin: *Tetten ért szavak* (ford. Pléh Csaba), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 57.

¹⁵ JATC I. 112–113.

¹⁶ JATC I. 67.

¹⁷ JATC II. 132–135.

ugyanis valóság-egérből kettőt találunk JA-nál, miért lehetünk biztosak abban, hogy igazság-macskából viszont csak egy van nála, és nem ugyanígy kettő?

Balsejtelmem nem alaptalan. Mert: JA nemcsak azt szögezi le, hogy az ihlet igazsága, illetve a fogalom igazsága „kategorikusan elkülönül” egymástól, hanem azt is, hogy a valósághoz hasonlóan az igazsághoz sem közeledhetünk (JA veretes szavát idézve) „egyrétű meggyőzőséggel”.¹⁸ Továbbá, JA azt is kimondja: „cselekvő szellemiségből” nem egyetlen van, hanem kettő. Egyik a lényeg-alkotó ihlet („alkotó lényeg”), másik a fogalom, avagy gondolat („igaz lényeg”).¹⁹ Az ihlet és a fogalom igazsága tehát kétféle igazság. „Mert megszlik, mint az egy élet / Az egy-igazság maga is”, mondhatnánk a vers szavaival (*Díványon fekszem*). Mindez egyértelművé teszi, hogy JA-nál nemcsak a valóság, de az igazság esetében sincs helye az „egyrétű” bizonyosságnak.

Erősen valószínű tehát, hogy JA-nál, hasonlóan a valósághoz, az igazságot is „kétrét” hajtva, kettősségben kell látnunk. De hogyan nézne ki a valóság és igazság ellenfogalmának összetartozó kettőssége, ha mindkettőből kettőt látnánk? Csak nem azt akarjuk, hogy keresztbe álljon a szemünk a kettőslátástól, és a két igazság-macska egymást kergetse ál-munkban?

Vagy netán pontosan ekkor látnánk a dolgokat úgy, mint az, akiben az igazság nappalánál hold kél, a valóság éjében viszont egy nap süt idebenn? Mondom kevésbé poétikusan: nem zárható ki a paradoxon, hogy épp ez a kettőslátás látja élesen az igazság–valóság komplexum ügyét JA-nál. De legyen bárhogy, mostantól, hogy a valóság–igazság kettőződéséből kell kiindulnunk, hatványozódní fog a kérdezni-valónk is.

V.

(kérdés a négyzeten)

Máshol kell hát kezdenünk a megértést, a két valóság értelménél és a kettőzött igazság sejtésénél, vagyis a hatványra emelt kérdésnél. A hatványra emelés itt nem költői, hanem filozófiai kép. A „négyzetre emelt kérdés” létező frázis. Merleau-Ponty hívja így a filozófiát:²⁰ a magunkra visszacsapó kérdést, a magunkat faggató eszmélést. A hatványra emelt kérdés előttünk álló kanyarolataihoz egy rövid megállással gyűjtenék erőt.

A most megjelent kritikai kiadás előszava, szerepéhez híven, nem foglal állást egy nehéz kérdésben. Így fogalmaz: JA „gondolkodónak is eredeti tehetség” volt.²¹ Ebből nyilván ki azt hallhatja ki, hogy JA eredeti elme volt a bölcséletben is, ki azt, hogy tehetséges kezdő maradt világéletében.

Engem szerencsére nem köt az előszavak íratlan szabálya. Értékelésemet meghatározza egy különbségtétel, mely a múlt századelő briliáns filozófusától, a szintén harminkét évesen elhunyt Zalai Bélától való. Zalai szerint kétféle gondolkodói tehetség létezik.²²

¹⁸ „Az igazság nem ilyen egyszerű és azok után, amiket a kimondott igazságról, kimondott fogalomról mondtunk, továbbá a valóságról és a konkrétumról kifejtettünk, nem is volna szabad ezt ilyen egyrétű meggyőzőséggel megkockáztatni”. „Még az egyrétű kritika is... két valóságot viszonyít”. JATC I. 98, 75.

¹⁹ JATC I. 70, 105. Lásd még: „Az ihlet és a gondolat cselekvő szellemiségeknek találtattak” (108); és nemcsak maga a gondolat, hanem a vita is: „a vitakozás cselekvőség” (110.).

²⁰ Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan* (ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond), L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2006, 137.

²¹ József Attila: *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás* (szerk. Tverdota György, Veres András), József Attila Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018, 10.

²² Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete. Összegyűjtött írások* (szerk. Berényi Gábor), Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984, 40–42.

Egyik a *válasz filozófusáé*, másik a *kérdés filozófusáé*. A válasz gondolkodói teória-kidolgozásokban, elméletépítésekben erősek, a kérdései a nyughatatlan, éles problémalátásban, ironikus rákérdezésben. Előbbieket Zalai szimbolistáknak hívja, utóbbiakat moralistáknak.

Nehéz a bölcseledő JA-t reálisan megítélni: hogy gondolkodói teljesítményét ne értékeljük túl, de ne is becsüljük alá. Szerintem JA nem volt a kiérlelt teóriaválaszok gondolkodója, még ha hízelgett magának is ezzel; erről legtöbbit Veres András okfejtései értettek meg velem. JA költészetben elmélkedett; de nem volt jó költője saját elméleteinek. Bölcséleti őstehetsége másban rejtett: a problémalátás élességében, a szemléletileg találékony, szuverén és morálisan érzékeny, önfagगतó kérdésésben.

Márpedig, ha a kérdezni tudás a teória-építéssel teljesen egyenrangú filozófiai talentum, mint ezt Zalai joggal állítja, úgy bizvást kijelenthető, hogy a *kérdéseivel küszködő JA gondolkodói ereje* egyáltalán nem nélkülözte a filozófiai eredetiséget és formátumot.

VI. (valóságok)

Nyilván ott kell nekivágnunk a kétrétű valóság gondolatának, hogy a valóság kettőssége miben érhető tetten. Nos, ez már a valóságfogyatkozás fogalmában is jelen van. Ez, láttuk, *valóságot* ellentételez *valósággal*. A mű szerves, véges, egységes valósága eltakar egy másnemű, szervetlen sokaságú, végtelen valóságösszességet. A valóság *szemlélete* adta teoretikus kép nem egyféle; nem az állandóság képe, mint a mozdulatlan lét kötőmbeje; nem is az állhatatlanságé, mint a mozgások örökkön éltető folyama. Ahogy Tverdota írja: JA-nál a valóság „elveszíti homogenitását. Két különböző valóságra válik szét”.²³

Olyan filozófiai képzetek segíthetnek a JA-i inhomogén valóság-szemléletet megérteni, mint a „valóságfellazulás” fogalma. Ez a fiatal Lukácstól való 1918-ból. A valóságfellazulás azt jelenti: vannak korok, amikor lehetőség üti át a valóságként mutatkozó, történeti szükségszerűséget. Egyszeriben lehetségesnek tűnik egy világ, amelyről tudnivaló, hogy „fennállásának a mi valóságunktól független alapjai vannak”.²⁴ Valóságfellazuláskor a valóság meghasad; lehetőség és szükségszerűség kettősére bomlik.

Az inhomogén valóságképzet forrásvidéke Lukács mesterénél, Kierkegaard-nál keresendő. Kierkegaard (miként Marx) egy helyütt feje tetejére állítja Hegel dialektikáját. Hegel egyenlete ezt mondja: *szükségszerűség = lehetőség + valóság*. Kierkegaard kifordítja ezt az egyenletet. Az övé ez: *valóság = lehetőség + szükségszerűség*.²⁵ Ezzel Kierkegaard ugyanazt mondja ki, mint később Lukács: *a lehetőségek törésvonalai ott rejtőznek a szükségsze-*

²³ JATC II. 33. Ez a képzet nem a hegeli esetleges–reális–szükségszerű valóság hármasságának esete, nem is az élményvalóság, formavalóság, lélekvalóság triójáé a fiatal Lukácsnál, ahogy a realitás *versus* szürrealitás duó kettősségéhez sem hasonlít. Ezekben az egyik valóság mindig magasabb rendű a *másiknál*, JA-nál viszont a valóságok egyenrangúak. Hogy JA szellemi forrásvidékéhez közeli példát mondjak: Pauler Ákos számos „fennállástani” (szubszisztens) módjával sem rokon – a létezésből, változástól, érvényességtől, értékességtől a relációkig és a hiányig, lásd Pauler Ákos *Bevezetés a filozófiába* 203. §. –, hiszen JA-nál *csak két* különböző valóságról van szó.

²⁴ Lukács György: Balázs Béla: Hét mese, in: Uő.: *Ifjúkori művek* (szerk. Tímár Árpád), Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977, 715. A valóságfellazulás legjobb leírása ez: „vannak olyan idők... – a világ igazi, belső sorsfordulatainak korszakai ezek –, amelyek számára a valóság útja elveszti... az egyértelmű egyirányúságát, amelyekben úgy látszik, mintha ismét választás elé lennénk állítva, mintha ismét döntenünk kellene afelett, vajon a mi valóságunk útját akarjuk-e folytatni, vagy pedig egy attól lényegében különböző ösvénynek akarunk-e nekivágni”. 719.

²⁵ Søren Kierkegaard: *Halálos betegség* (ford. Rácz Péter), Göncöl Kiadó, Budapest, 1992, 44.: „nem úgy van, ahogy a filozófusok állítják, hogy a szükségszerűség a lehetőség és valóság egysége; nem, a valóság a lehetőség és szükségszerűség egysége.”

rűség történeti ősmasszívumában. A valóság nála is, és a fordulat Lukácsánál is olyan, hogy benne az egy-igaz hit ugrása (mint az igazság egyetlen evilági lehetősége) teljesíti be az abszolútum nem evilági szükségszerűségét.

JA-nál ehhez hasonlóan „két egységes teljességű valóság” áll elő. Hívhatjuk *lehetőség-valóságnak* az egyiket, amely a műalkotásé, és *szükségszerűség-valóságnak* a másikat, ahol ama „hasított fák” mindegyike determinált. Az, ami van, JA-nál is a lehetőség és a szükségszerűség kettősében válik azzá, ami. Csak nála Kierkegaard-ról és Lukácsal ellentétben nincs egy-igaz ugrás. Ő, ha sejtésünk beigazolódik, az igazságnak nem egyetlen alakjával számol, hanem kettővel.

VII. (igazságok)

A valóság szellemképe JA-nál ez: lehetőség-valóság, szükségszerűség-valóság. Nézzük az *igazságot!* Már tudjuk, hogy az igazság egyik alakja a *fogalomé* (gondolaté), másik az *ihleté*. A fogalmat JA „igaz lényeknek” nevezi, az ihletet „alkotó lényeknek”. Hogyan értendő az igazság-kettőség közelebről, és van-e ennek esetleg valamilyen filozófiai mintája?

JA szerint a fogalom, a gondolat igazsága: *viszony*: egyezés a dolgokkal. Mivel a fogalom általános, nem szemléleti. Gondolatot érteni lehet, látni nem. A fogalom ezért: nemlét; ellentétes a valósággal. Viszont közel áll a valóság *lényegi egységéhez*, teljességéhez: a világhoz. Fogalom által tesszük fel, hogy az a valódi világ *létezik*; hogy *valóságos*, még ha maga nem is valóság. A „világ az a dolog, amelyet a fogalom feltételez”, írja JA.²⁶ Az ihleté másféle igazság. Ez nem viszony, hanem tett. Nem örök fennállás, hanem „folyamatosan kreatív tevékenység”,²⁷ *teremtés*: időben zajló létesítés, szemléletes valóságalkotás, amely ezért nem is ellentétes a valósággal.²⁸

(Most értem meg, miért nem tudtam harmincöt évvel ezelőtt zöld ágra vergődni azzal, hogy a „valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz”; és hogy az „igazság és a valóság ellentett fogalmak”. Mert: amit ezek az állítások kimondanak az igazságról, az csak és kizárólag a *fogalom*, a gondolat igazságára vonatkozik, nem az *ihletére*, amely pedig szintén igazság JA-nál, csak másféle, és itt nem jelenik meg.)

Ez tehát az *igazság két rendje* nála a húszas évek végén. Hogy kinek a filozófiájához hasonlít? Itt hajlok igazat adni Tverdotának, hogy Bergsonéhoz. Bergson, még ha korlátozott módon is – csak a maga vitalizmusának határain belül –, de nyitott volt arra, hogy az értelem „kétfajta világosságában”, azaz két egyenrangú, „egymásra visszavezethetetlen” gondolati rendben gondolkodjon.²⁹ JA kétféle igazságára legjobban az a Bergson megnevezte, de *nem rá jellemző* szembeállítás illik (nem szövegszerű átvételről beszélek), amelyet ő 1911-ben a pragmatista William Jamesről írva határozott meg.³⁰

²⁶ JATC I. 125.

²⁷ Veres András: „Ami van, széthull darabokra”. Az Eszmélet és a ciklus-elv, *Literatura*, 2006/1, 129.

²⁸ Ez a kétrettű igazság nem az ókori szkeptikusok aporetikus, kiútalan igazsága, nem a skolasztikusok kettős igazsága, nem is Kant eszméinek antinomikus igazsága. És ugyanígy: nem dialektikus, és nem is relativista igazság.

²⁹ Bergson „kétfajta világosságra” vonatkozó fogalmára (deux espèces de clarté), illetve arra, hogy ez az eszmélet két „inverz” iránya, két egyenrangú, „egymásra visszavezethetetlen” gondolkodási „rendje”, lásd Henri Bergson: *A gondolkodás és a mozgó. Esszék és előadások* (ford. Dékány András), L'Harmattan Kiadó – Szegei Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2012, 29., és *Teremtő fejlődés* (ford. Dienes Valéria), Akadémiai Kiadó (reprint sorozat), Budapest, 1987, 204 skk. A „kétfajta világosság” Bergsonnál több alakban köszön vissza (például reflektív eszmélet *versus* közvetlen eszmélet, térbeli, fizikai rend *versus* időbeli, vitális rend, „belépés” *versus* „körüljárás”).

³⁰ Annak ellenére sem tartom valószínűnek a szövegszerű átvételt, hogy Bergson írása, mely elő-

Eszerint, írja Bergson, más *igazságfelfedezésben* és más *igazságfeltalálásban* gondolkodni.³¹ Az igazságfelfedezés olyan valóságot kutat, amely „már létezik”, az igazságfeltalálás viszont olyanra utal előre, amely „még nem létezik”. Az igazság felfedezőinek tehát a valóság dolgai már adva vannak az igazság *előtt*. Akár a dolgok logikájában rejlik nekik az előzetesség, akár azok ideális létében: a valóságuk már adott; itt az igazságot csak fel kell fedezni. Akik ellenben az igazság feltalálásában gondolkodnak (ilyenek Bergsonnál James és követői), azoknak a valóság nem adott, hanem leendő; következésképp az igazság feltalálása nekik egyben valóságteremtés is.

Bergson leírásában az igazság felfedezője a meglevőt keresi, *visszafelé* néz, míg az igazság feltalálója *előre* tekint. Ezt azért emelem ki újra, mert JA itt áll legközelebb ehhez a distinkcióhoz. Ugyanis JA azt írja, hogy a valóságra nézve a fogalom „visszaminősít” – valami meglevőre néz visszafelé –, míg az ihlet „előre minősít”, leendőre tekint.³² Ez hát a JA-i igazság kétféle világossága. Az „igaz lényeg” (fogalom) *meglevő valóságnak* tudja a világot: *felfedezi* az igazságot. Ezzel szemben az „alkotó lényeg” (ihlet) *leendő valóságot* akar világra hozni, és ehhez próbálja *feltalálni* a lehetőséget adó igazságot.

VIII. (illesztések)

Ezek szerint kettőn áll a vásár JA-nál mind valóságból, mind igazságból. Viszonyukat nem is egy kontraformula adja vissza a maga két elemével. Itt négy komponens fogalmi együtteséről és kontrajátékáról van szó. A valóság megoszlik a szerves mű képviselte *lehetőség-valóságra* és a szervesetlen *szükségyszerűség-valóságra*; az igazság pedig kettéválik igazságot *feltaláló* ihletre és igazságot *felfedező* fogalomra.

A valóság és igazság párjainak azonosításával – műalkotásvalóság és valóságegész, illetve „alkotó lényegű” ihlet és „igaz lényegű” fogalom – visszaértünk a négyessé bővült igazság–valóság komplexumhoz. Mit mutat így az együttesük? Két párostánc, két *pas de deux* – de mi körül forognak teoretikus értelemben? Az, hogy miként *válnak ketté*, világos. Csak az nem, hogy mi *illeszti őket össze*.

A valóság mögötti fogalom úgy fedezi fel annak meglevő igazságát, mint szükségszerű valóságot. A valóság előtti ihlet ezzel szemben a lehetséges valósághoz találja fel a maga leendő igazságát. Vagyis: JA teoretikus képzelete kétféle igazságot illeszt kétféle valósághoz. A két valóság így lesz realitása mind a gondolati igazság által feltárt, *felfedezendő* *szükségyszerűségeknek*, mind az ihlet igazsága által elgondolt *feltalálható* *lehetőségeknek*.

De mi ennek a két értésmódnak a tétje? Mit helyeznek *fókuszpontba* kétfelől? Mi az, amit csak „kétfajta világosság” tud megvilágítani? Mi az, amiben két igazság többet lát két valóságból, mint egy?

Az igazságról és valóságról szóló JA-i fejtegetések fókuszpontjához kell hát visszatérnünk. Ez kétségtávolú a *valóságfogyatkozás* eszméje.³³ Az analógiát JA maga adja meg, de

---

szóként jelent meg James műveinek első francia kiadásához, olyan címet visel (*Vérité et réalité*), amely történetesen igen hasonló JA bő másfél évtized múlva született egyik írásának címéhez: *Valóság és igazság*.

³¹ Bergson: *A gondolkodás*, 174. (Bergson a *découverte* és az *invention* szavakat használja.)

³² Lásd az „előre minősítő ihlet” és a „visszaminősítő szemlélet” fogalmát, JATC I. 114

³³ Ez, mint Lengyel András írja, feltehetően Ignostustól átvett szóelemény. Lengyel András: Ignostus Neovojtinái és József Attila. Az alapozó költészetbölcselet forrásaihoz, *Tiszatáj*, 2008/11, 102–114. Ám JA a fogalmat teljesen másképp fogja föl, mint ő. Ignostusnál a valóság eleven fluidum, amelyből a költés kiszakít egy darabot: kimerevíti, holttá teszi, megöli valóságában. JA-nál ellenben nem holt szimbólumoktól megy végbe valóságfogyatkozás. Filológiai apróság: Ignostus fluid és

nyilvánvaló is: a teljes valóságfogyatkozás a *teljes napfogyatkozás* képre³⁴ megy vissza. *Fogalmilag* persze világos, mit jelent. Az ihlet azt, ami van, lehetőség-valóságra (műre) és szükségyszerűség-valóságra (tapasztalatra) bontja, majd a mű valóságával eltakarja a tapasztalati mindenség valóságát, hogy „amint a világ elvész a valóságban, úgy vesszen el a világhiány a művészet valóságában”.³⁵ Az eltakarással lesz láthatóvá az, ami nem látható: egy lehetséges, más valóság nyoma, azé a „valódi világé”, amely örök és nem időbeli, teljes és nem csak teljesező.

Nagyjából így néz ki a valóságfogyatkozás a fogalom, avagy a gondolat igazsága felől, a valóság „mögül” nézve, mondhatni, az *érzékesi oldalról*. De hogyan néz ki ugyanez az *indulási oldalról* nézve, a valóság „előtti” ihlet igazsága felől? Mi adja a valóságfogyatkozás fogalmának lírai logikáját, azaz *képi fedezetét*? Mi a képi értelme az igazságok és valóságok kettős illesztékű együttesének?

Hogy miért indokolt ez a kérdés, stílszerűen szólva, napnál világosabb. Ugyanis: ha egy képekben rendkívül erős költő, aki ráadásul szentül hisz abban, hogy a „líra: logika”, olyan teóriát alkot, amelynek fedezetéül hangsúlyozottan egy képet tesz meg, akkor egyszerűen *elképzelhetetlen*, hogy saját elképzelése ne legyen végiggondolt a képi analógia felől. JA fogalmi zavart esetleg megengedhet magának, képzavart soha.

IX.

(gyémántgyűrű)

Egy *képi analógia* faggatása következik. Hogyan lássuk a teljes napfogyatkozás *képén át* a teljes valóságfogyatkozás *fogalmát*? A kép logikája szerint a valóságegész a nap, a műalkotás a hold, mely teljesen eltakarja a napot. Mit jelent ez az együttállás képi-fogalmi értelemben? Mit jelent a nap-valóságegész *előtt* állni, s azt eltakarni? Vajon ez azt is jelenti-e, hogy a nap-valóságegész *mögött* is volna valami?

Induljunk ki két olyan képzetből, amelyet már ismerünk. Egyik *akciót* mutat: a „valóság elnyeli a világot, míg az ihlet ugyanakkor... elnyeli a valóságot”, idéztem már JA-tól. Az ihlet eltakarja a valóságegészt, ami eltakarta igaz lényegét, a világot. A másik *helyzetet* jelöl. A művet alkotó ihlet, tudjuk, valóság *előtti* tény, dolgok *előtt* való, míg az „igaz lényegét”, az örökkévaló, fogalmi igazságot dolgok *mögöttinek* hívja JA, ahogy a valóság igazi, örök teljességét, a világot is valóság *mögötti* ténynek nevezi.

Nos, e mozzanatok a következő értelmet adják ki. JA feltételez egy képi-fogalmi régiót a valóságegész (azaz a dolgok összessége) *előtt*, s egyet *mögötte*. A nap-valóságegész *előtt* áll az ihlet igazsága s vele a valóságdarabként alkotott mű. Valóságfogyatkozás idején ez a hold takarja el, vonja árnyékba, nyeli el a napot. De mi történik ilyenkor a nap-valóságegész *mögötti* régióval, a nem szemlélhető örök, fogalmi igazságokkal és a szintén nem látható, a valóságegésztől elnyelt teljességgel, a világgal?

Vajon napfogyatkozáskor maga a nap eltűnik-e a szemünk elől? Nem. A napnak csak

---

vitális valóságfogalmát nyilvánvalóan nemcsak Hegel, hanem a bergsoni *durée*-forrás is táplálta, ezért megjegyzem, Bergsonnál is feltűnik a valóság eltakarásának, fogyatkozásának képe. Bergson szerint van eset, mikor az „eszmelet a valóság helyébe teszi vagy legalább is a valóságot csak a szimbolumon keresztül veszi tudomásul”. Henri Bergson: *Idő és szabadság* (ford. Dienes Valéria), Universum Kiadó (reprint sorozat), Budapest, é. n., 128. Ezt azonban Bergson, miként Ignóus is, kárhózasnak tartja, éles ellentétben JA-val.

³⁴ „Az ihlet tehát megragad egy valóságalemet, a többiek elé teszi és ezzel az egyetlen valóságalemmel eltakarja az egész valóságot az egzisztencia elől, mint a teli hold a napot szemünk elől: az ihlet a világ valóságának teljes fogyatkozása.” JATC I. 104–105.

³⁵ JATC I. 127.

a korongja az, ami eltűnik a szemünk elől. De ellenfényként ekkor előtűnik a nap szabad szemmel nem nézhető fényköre. A csillagászok ezt hívják *gyémántgyűrűnek*. Teljes napfogyatkozáskor a napkorong fénye csak a holdkráterek között tör át, hogy aztán megjelenjen rajta az áttörési pont, ahol a nap fénye először ragyog fel újra, mint gyűrűn a briliáns. A valóságfogyatkozás képanalógiája szerint tehát a gyémántgyűrű adja jelét annak, hogy az eltakart valóságegész mögött valóban egy „valódi világ” ragyog.

A képi analógiája ezek szerint azt mondja, hogy amikor a mű valóságfogyatkozást művel, akkor a valóságegész elfedett korongja körül annak fényköre lesz láthatóvá. Ez a *megmutatózó* világhiány: a valóságteljesség eredeti egységének nyoma. Hírt ad egy valódi világról, amelyet a valóságegész elnyelt, láthatatlanná tett. Amikor tehát a mű eltakarja a valóságegészt, akkor a látvány e teljesség nyomát tárja fel. *Megmutatózik, milyen lehetne a valóság, ha valódi világ volna*. Voltaképpen maga a lehetőségesség világlik ki így egy igazi, teljes világ nyomát felvillantva a szükségszerűvé sötétült valóságegész körül.

A valóságok (mű és tapasztalat) és az igazságok (ihlet és fogalom) kettős kontrajátékát tehát egy háttérkép, a napfogyatkozás metaforája illeszti össze egyetlen fogalmi körre. Mondanám némi költőiséggel, hogy JA-nál a világ „gyémánttengelye” egy gyémántgyűrűre mutat.

A játékkedvelő JA, mint verséből is tudjuk, „sok játékot” ismert. Elméleti játékaik közt, melyek legjobbjai és legszörnyűbbjei kérdés–felelet játékok voltak, alighanem a valóságfogyatkozás képi játéka volt szemléletességben a legpontosabb, *leglogikusabb*. Mindenesetre ez mondta magáénak a legnagyobb gondolati tétet: hogy láttatni próbálja a valóságot, ami van és való, és az igazságot, ami nincs és igaz.

X.

(abdukció)

Apropó, *logika*. Ha már JA gondolkodói karaktere ügyében állást foglaltam előbb, egy észrevétel erejéig visszatérnék a közelmúltbeli *Eszmélet*-vitára. Az, hogy Tózsér János kollégám véleményével³⁶ nem értek egyet, nyilván kiderült előadásom menetéből.³⁷ A Tózsér-féle logikátlanosság-vád elleni versvédők érvei érdemiek voltak, mint ahogy az *Eszmélet*nek általában is rangjához méltóan színvonalas az értelmező irodalma. Magam az érvek sorát csak eggyel toldanám meg.

Nagyjából elfogadott az *Eszméletről*, hogy a vers menete tapasztalathoz, érzéshez magyarázó, értelmező eszméket keres, amiket aztán újra tapasztalatokkal, érzésekkel, belátásokkal szembesít; így ábrázolja a vers az *eszméletet létesítő* folyamatot. Nos, Bergson egy helyütt joggal említi meg, hogy az eszmélés folyamatában a többfelé tapogatózó, teóriaötleteket tapasztalatokkal szembesítő keresztlépések kívülről úgy tűnhetnek, hogy egymást kizárók, logikátlanok.³⁸ Amennyiben igazat adunk Bergsonnak, ebből szorosan kö-

³⁶ Tózsér János: *Az Eszmélet és a filozófiai analízis, Élet és Irodalom*, 2016. november 11. Mindketten az MTA BTK Filozófiai Intézetében dolgozunk.

³⁷ Habár megfontolásai egyik elemét, mely a „létösszegző verstípus” mint műfaji név *nagyzolása* ellen kelt ki, jogosnak tartom. Én sem szeretem azt, amit Wittgenstein szarkasztikusan „filozófiai szuperlatívusznak” hív a *Filozófiai vizsgálódásokban*. Egy költő vagy filozófus legfeljebb életutat summázhat, *magát a létet* nem „összegezheti”. Nem szólva arról, hogy például az *Eszmélet*nél téves is, ha összegzésről és ily módon visszatekintésről beszélünk, hiszen ennek logikája kibomló, előre haladó.

³⁸ Bergson szerint „ha az én és a külső dolgok érintkezési felülete alatt ásva behatolunk a szerves és élő értelem mélységeibe, sok oly eszmének egymásra-tevődését vagy inkább benső összeolvadását nézzük végig, melyek, ha egyszer elszakadnak, logikailag ellentmondó tagok módjára kizárni

vetkezik egy radikálisabb álláspont a logikátlanság-váddal szemben. Eszerint: az *Eszmélet* éppen akkor lett volna az eszmélés folyamatának *hamis ábrázolása*, ha menetének képe nem mutatott volna inkonzisztenciát.

Az *Eszmélet* lírai logikája nem tudományosan bevett, *induktív* vagy *deduktív* következtésekre épül. De nem azért, mert logika nélküli. Hanem: mert a verset döntően másféle következtetések logikája vezeti. Neve is van: a szakirodalom *abduktív logikának* hívja.³⁹ Ez a hipotézis-állításnak, az esetmagyarázat kísérletének logikája, amikor megpróbálunk értelmet keríteni egy esethez, igazságokat „próbálunk rá” a valóságra. Az abduktív logika lényegét legtömörebben Einstein mondta ki, amikor a tudományos kutatási tervét hiányolóknak ezt válaszolta: ha már *tudná*, mire jut, nem *kutatná*.

Ki kellett térnem az *Eszmélet*-vitára, hisz a jelen előadás a maga gyarló eszközeivel nem véletlenül követett (imitált) maga is értelem-kerítő, tapogatózó, sejtések és feltételezések után nyomozó, abduktív logikát. Ezzel is jelezni próbáltam: az *Eszmélet* című vers csakúgy, mint bárki eszmélete, ha teljes folyamatában látjuk, teóriaötletek, abduktív igazságfeltalálások, illetve tapasztalati vagy elvi belátások, azaz induktív és deduktív igazságfelfedezések kettős nyomvonalán mozog.

De miféle képet mutat az igazságok–valóságok kontrajátéka, ha *teljes folyamatnak* látjuk?

XI.

(tévedések között)

Az „egész igazságot” JA így hívja: „megértés”.⁴⁰ Mi a kompozíciós elve az *Eszmélet*nek, amely a megértés menetét, az igazságok–valóságok kontrajátékát kétségkívül egészében és folyamatban ábrázolja?

Van, aki a dialektika elvét látja érvenyre jutni a versciklusban. Van, aki a dekompozícióét. Van, aki egyetlen költeménynek olvassa az egészet. Van, aki egységet, szintézist, megoldási esélyt lát benne. Én a versciklusban ábrázolt *töprengés* megértés–menetét másként azonosítom. Nagyjából olyannak látom, ahogy Veres András fogalmaz tágabb összefüggésben: JA

---

látszanak egymást”. Bergson: *Idő és szabadság*, 133. Az *Eszmélet* a tapasztalatokkal konfrontáltott, vagyis egymástól elszakított eszmék „egymásra-tevődésének” és „benső összeolvadásának” menetét ábrázolja, ezért – lévén az eszmék e folyamatban szükségképp egymástól elszakadt minőségek – inkonzisztenciájuk elkerülhetetlen, sőt ez a „logikátlanság” az ábrázolás inherens része kell, hogy legyen.

³⁹ Az *abduktív következtetés* fogalmát Charles Sanders Peirce vezette be. Itt nem (deduktív módon) tételből és esetből következik az eredmény, vagy (induktív módon) esetből és eredményből a tétel, hanem eredményből és tételből következik az eset. Ez következtetési erőssorrend is. Legerősebb a deduktív következtetés: *Minden ember halandó. Kázmér ember. Kázmér tehát halandó*. Indukció-példa: *Ez a növény alul gyökérszál, középen törzs, felül lombkorona. A fáknak alul gyökereik, középen törzsük, felül lombjuk van. Ez a növény tehát fa*. Abduktió-példa: *A pázsit nedves. A pázsitok harmattól vagy esőtől szoktak nedvesek lenni. A pázsit tehát harmattól vagy esőtől nedves*. A dedukció *igazságnegőző* következtetés, az indukció és az abduktió (vagy retroduktió) nem az. Sutyák Tibor szerint „az abduktív észhasználó arra törekszik, hogy a legelegánsabb, azaz a legtakarékosabb, és háttér-meggyőződéseivel leginkább harmonizáló, pragmatikusan is releváns verziót tárja fel”. Sutyák Tibor: *Észkijárat. Az episztemológiai státuszok logikai törvényei*. http://acta.bibl.u-szeged.hu/49240/1/platonhoz_010_185-194.pdf. Gál László és Gál Gabriella a téma kurrens szakirodalma nyomán (Aliseda 2006, Magnani 2009) így fogalmazzák: „Peirce szerint az abduktió azt vázolja, hogy *mi lehetne*, szemben a dedukcióval, [amely azt vázolja], hogy *mi kell, hogy legyen*”. (Betoldás, kiemelés tőlem, H. O.) Gál László, Gál Gabriella: *Abduktív képalkotás*. <http://old.tok.elte.hu/tarstud/fogalomeskep/kotet3/gal.pdf>.

⁴⁰ JATC I. 104.

verseiben „az érvénytalálások és érvényvisszavonások bonyolult játéka figyelhető meg”.⁴¹ Ez az *Eszmélet* legtalálhatóbb összképe: olyan mű, mely váltakozásban, egymást váltva mutatja a tapasztalások, érzések, valamint, másfelől, a hipotetikus felvetések (felfogásötletek, életstratégia-javaslatok) képét, a *gondolkodás tévedések közti útkeresését*. Ezzel egyébként nem mondom se többet, se mást a megértésről, mint amit JA maga mond róla: „A megértés igazság, ám pusztá megértés nincsen, igazság volta csak a tévedések között tűnik ezért.”⁴²

Az *Eszmélet* felfogáskísérletek és élettapasztalatok harcát ábrázolja, a tévedések közt előtűnő és eltűnő igazság olykor eldöntetlen küzdelmét önmagával.⁴³ A hol felfedezett, hol feltalálni remélt igazság önmagán belüli küzdelmét mutatja, hogy belássa, hol húzódik *valóságosan* a határ a lehetőség-valóság és szükségszerűség-valóság közt. Wittgenstein szavaival szólva: én nem a végül „nyugvópontra jutott tudás” ábrázolását látom a versciklusban, hanem a „küszködő bizonyosságát”.⁴⁴

Hogy mi itt a megértés (mint „egész igazság”) ábrázolásának a *formaadó elve*? Ennek az elvnek a neve a JA-ra hatást gyakorló gondolkodónál, Pauler Ákosnál lelhető fel, habár maga az elv már Leibniz korában elhíresült.⁴⁵ Ez: a *korreláció elve*. Ez azt mondja ki, hogy minden képzetnél kölcsönös referencia áll fenn a képzet lehetőségfeltétele és megjelenése között. Mert: tapasztalás referál előfeltevésre, erre újfent tapasztalás és belátás vonatkozik, amit aztán ismét elvi, gyakorlati hipotézisek gondolnak tovább. Képzetek alkotatnak és alakulnak; így lesznek igazak, tévesek az időben. Mivel érvényük *relatív*, fontos tudni még valamit. A korreláció elvébe szorosan beleértendő (mind Paulernél, mind korábban Armando Hermann-nál), hogy a relatív képzeteink alapja, lehetőségfeltétele, határa nem más, mint az *abszolútum*.

Kérdés, van-e az *Eszmélet*ben *abszolútum*, különösen, hogy éppen az imént emeltem ki: a mű nem a nyugvópontra jutott, hanem a küszködő eszmélés reprezentatív verse (ráadásul ez a reprezentativitás – igaza van Veres Andrásnak – a teljes életműre igaz, a maga *kérdéseivel* teoretikusan küszködő JA egész életútjára).⁴⁶

Nos, van Tverdótának az *Eszmélet* záróképeiről, az éjben eliramló vonatfülkék kivilágított ablakairól egy méltán elismert értelmezése, amely alapján elmondható, hogy a *korrelatív feltétlen* valóban jelen van a versben. Tverdota szerint a kivilágított nappalok eliramló sorában életidőnk futásának gyorsított filmje ismerhető fel.⁴⁷ Ez a meglátás érteni meg velünk legjobban, hogy a vers titkos főszereplője – az, amely *minden tűnő életút és tűnődő észjárás* legnagyobb közös osztója – nem más, mint az *idő*.

Az iramló vonatfülkék világossága ugyanis nyilván nemcsak az *időállapotoké*, hanem a *tudatállapotoké* is. A kép pedig, hogy az „én” ott áll minden fülkefényben, így azt is kifejezi: létezik látószög, ahonnan *minden életidő egynek látható a váltakozó gondolati térrel*. Van perspektíva, ahonnan nézve idősorokként iramlanak el a tudatok „kivilágított” színterei, melyeket saját szellemi lakhelyeinkként lakunk be ideig-óráig. S habár a látvány azt mutatja, hogy tudati világosságaink – önképeink és világlátásaink – ugyanúgy tévedések sötétjében szállnak,

⁴¹ Veres: i. m., 125.

⁴² JATC I. 128–129. (Kiemelés tőlem, H. O.)

⁴³ Az eldöntetlenségre szép példát hoz Tverdota György az *Eszmélet* VII. versét elemezve. Tverdota: *Tizenkét vers*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 194.

⁴⁴ Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról* (ford. Neumer Katalin), Európa Könyvkiadó, 1989, 96.

⁴⁵ Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*, 32. §. A korrelációnak a filozófiai alapokra vonatkozó fogalmát – *fundamentum correlationis, ratio correlationis* – újkori, szkotista (Duns Scotus követő) teológusok és filozófusok használják a 17–18. sz. fordulóján, mint például Claudius Meron (1675), Armando Hermann (1676), Coelestinus Romoser (1700), Woltero Schopen (1715).

⁴⁶ „Sokszólamúsága és eldöntetlensége az *Eszméletet* nemcsak az életmű reprezentatív alkotásává avatja, hanem az egész életművet reprezentáló alkotássá.” „Az *Eszméletet*... az életmű foglalatának tekintem.” Veres: i. m. 126., 128.

⁴⁷ Tverdota György: i. m., 259. skk.

ahogy életidőnk is örök éjben fut, van perspektíva, az *öntudaté*, ahonnan más is látszik. Az, hogy életidőnk filmjének képsoraiban valamennyien benne állunk. Ez a képsor mindenkit egyszerre mutat értőnek és eltévedőnek, akár tudja ezt, akár nem.⁴⁸ Nos, ha „egész igazságot” keresünk, úgy valószínűleg *e korrelációnak a megértése az egyetlen, amely nem tévedés.*

A tévedések örök éjében látott fülkefény-képsor az „egész igazság”, azaz a megértés abduktív logikájának és korrelatív kompozíciós elvének szemléletes képe az *Eszmélet*ben. Benne kap értelmet az igazságfelfedezés és az igazságfeltalálás versbeli értelme; az, amit a modern fenomenológia az értelemrögzítés és az értelemképződés különbségének hív. Felfogunk, megértünk, ám idővel a *közben* szerzett tapasztalataink hallgatag tömege olykor egész más igazságot is érlelhet bennünk. Ez is benne foglaltatik az *Eszmélet* öntudati záróképében – ahogyan az igazsággrögzítések szinterei az igazságképződés időfolyamként vonulnak el egy tekintet előtt, amely magát is nézi bennük és általuk.

XII. (*elidőzés*)

Az idő eszméleti, öntudati szála vezet vissza a valóságfogyatkozás és világhiány képéhez.

Ha előre tudnánk, mire jutunk, nem kutatnánk. JA a húszas években végül arra jut, hogy „[i]gazságot megérteni... annyi, mint magát az abszolútumot elemezni”, s arra is, hogy „*világunkban nincsen abszolútum, de megvan az abszolútum lehetősége*”.⁴⁹ Bevallom, engem lepett meg legjobban, hogy JA kettős igazság–valóság kontrajátékán belül végül is, mint kiderült, az *idő körül* lokalizálható az a filozófiai hely, ahol értelmes az „abszolútum lehetőségéről” és „elemzéséről” beszélni, még ha JA csak pár bekezdést szentel is neki. Utolsó reflexióként erre térnék ki.

JA-nál az „idő folyó végtelenségét”, vadságát kétféle igazság ereje tudja megfékezni. Egyikről képletesen azt mondja, hogy „elpusztítja” a vadul folyó időt: örökkévaló képbe merevíti, halottá, mozdulatlaná teszi. Ez a szervesen valóság egész szemléléséből általánosított (induktív vagy deduktív következtetés által nyert) *fogalom* igazsága. A másik igazság, az *ihleté*, ezzel szemben, mint JA írja, „megszelídíti” az időt. Ez a szelídítve teremtő igazság nem hagyja, hogy a zabolátlan időt a szervesen valóság holt általánosságú képei terítsék le és terítsék ki. Az igazságképződésből kicsapódó ihlet, szól JA híres frázisa, „értelmes végtelenné” teszi az idővégtelen vonalát: „önmagába visszatérő görbévé alakítja”.⁵⁰ Mondhatni: az ihlet ezt a görbét újra és újra abduktív módon futja be, így próbál értelmet keríteni, igazságot *feltalálni* a valóság számára.

Ez a gondolati beállítás, mint látni, kétfelől mutatja az időt: a fogalom örökkévalóságának igazsága felől és az ihlet időbeliségének igazsága felől. Miért érdekes ez?

⁴⁸ Kálmán C. György joggal hívja fel a figyelmet arra némi szarkazmussal, hogy az *Eszmélet* XII. versét záró, kétszer említett „én” kiemelését „József Attila értelmezői igyekezzenek nem észrevenni”. Kálmán C. György: Második gondolatok Tverdota *Eszmélet*-elemzéséről, *Literatura*, 2006/1, 107.

⁴⁹ JATC I. 62., 42. Meg sem próbálom itt értelmezni JA-nál az „abszolútum” fogalmát, melyről a kritikai kiadás joggal állapítja meg, hogy nála „a terminus túlságosan heterogén jelentéseket tartalmaz, túlságosan széttartó magyarázatokat igényel”. József Attila *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás*, 289.

⁵⁰ JATC I. 106. JA-nak az esztétikai töredékekből kiolvasható idői gondolkodásának behatóbb vizsgálatához érdemes volna figyelembe venni más vonásokat is, köztük például azt, hogy JA elválasztja egymástól az időpillanat alakját mint formális határpontot (az intuíción) és az időpillanat tartalmát (magát az ihletet), továbbá azt is, hogy egyik figyelemre méltó töredéke a *műalkotást* és a *történetet* (a befejezettség és befejezetlenség vonatkozásában) egymás *időbeli inverziójaként* fogja fel. JATC I. 119.

Mert: ily módon JA-nál *nemcsak az igazságot, hanem a valóságot is az idő kettőzi meg*. Hiszen: a szükségszerűség nem más, mint mindig fennálló, örökké létező valóság; míg a lehetőség valósága – mivel előbb meg kell teremtenie, lehetővé kell válnia – nyilvánvalóan *időbeli*. A kétrétű valóság belső határvonala tehát épp ott húzódik, ahol a kétrétű igazsága is: az örökkévalóság és az időbeliség különbségénél, a *temporális differenciánál*.

Összefoglalóan: a valóság és igazság JA-i kettős ellentét-fogalmai az időnél hajlanak kettőbe, itt gyűrődnek egymásra. Az elméletek hívei és a bölcsesség barátai tehát jó, hogyha tudják: történt költői-gondolati kísérlet (még ha töredékes is), mely az idő kettős arcát egyszerre engedte látni a valóságon és az igazságon. Egyszerre annyiban, hogy együtt próbált elgondolni bennük örökkévalóságot és időbeliséget. Az elmélet-hívek, bölcsesség-barátok jó, ha tudják, hogy ezek szerint *öröklétű* (igaz lényegű, filozófiai) gondolat és *elidőző* (alkotó lényegű, költői) játék *meg tud férni egymással*. És ne szégyelljék, hogy ezt egy költőtől tudják.

Epilógus (itt van)

Azt kérdem magamtól, hogy JA *valósága* itt van-e ma is. Kinek igen, kinek nem. Mindenestre, szól a válasz magamhoz, sajnos te kétségkívül ma is tudod, miféle légszomj az, amely „Levegőt!” akar; van sejtésed arról, milyen az „eleven jog fájáról” lehullni; ismered azok mesterfogásait, akik a népet „terelni értik, hogy válasszon bölcs honatyát”; tudod, hogyan lehet gyűlöleti „fegyvert veretni” az „arany öntudatból”; gyomrod érzi, milyen, ha „fortélyos félelem igazgat”, s ha „ős-patkány terjeszt kórt”; ma is szíven üt a szó, hogy „ezernyi fajta népbetegség”, meg az, hogy „kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk”; látod te is, amit az lát, aki szétnézve „okos fejével biccent, nem remél”; mint ahogy azt is tudod, miféle öröm jut annak, aki „lát ma itt fehérek közt egy európaít”.

JA tehát itt van, már-már túl valóságosan is, foglalnám össze fanyarul; manapság is követhetjük *alászállva* valóságának „nehéz nyomait”. Kérdés, hogy e valósággal együtt jelen van-e egy lehetséges, „valódi világ” igazsága is. Nos, a valódi világ hitének JA-ja, ha jól látom, nemigen van jelen manapság.

Kétségtelen, az „örök éjben” szálló, kilavítozott öntudat-fülkékben mindig ott pislákol a *lehetőségek valósága* is, még ha kívül-belül eliramló fényüket hamar el is nyeli a „vas világ” sötétje. JA a húszas években a fogalom és ihlet igazságpárjával a *lehetőség* valódi ellenfényét, „gyémántgyűrűjét” akarta elővarázsolni a *szükségszerűvé* dermedő, egyre ócskább valóság sötét pereme körül. Mondanám: rendesen *megfogyatkozta* a valóságon belül a szükségszerűségi összetevőt a lehetőség-komponens javára.

Az *Eszmélet* viszont akkor születik, 1934-ben, mikorra JA-nak már befulladás a kísérlete,⁵¹ hogy a húszas évek végi művészetbölcséletét a harmincas évekre ráfordulva feloldja egy aktivista, mégis objektív, történeti dialektikává. A „tudatos tudattalanodni” kezd nála;⁵² elméleteiben mind erősebb a dezintegráció, az pedig, ami marad, az „öntudat” végül egyedül vállalható, de sajnos elég tág képzete alá rendelődik. Az *Eszmélet* krízis-vers. Abduktív logikája nem diadalmas *váébredés-történetet* ad ki, inkább kétely kísérte *tőpren-gés-történetet*: próbálja összetartani azt, ami már egyre inkább esik szét.

A valóság van és való, az igazság pedig nincs és igaz. Az Eszmélet idején JA-nak már egyre inkább egy másik kérdés ad tűnődni és hallgatni valót; nem ez, amellyel kezdtem. Vajon mennyire valódi az a világ, mely pont annyira igaz, amennyire nincs?

⁵¹ A *Társadalomértelmezés*-szöveg (1928–30) már igyekszik történeti dialektikával megoldani a valóságfogadás-problémát („a társadalom... valósággá válás az időben”). JATC I. 144.

⁵² Lásd Veres András zárótanulmányát „A lélek, a lét türelme”. *Tanulmányok József Attiláról* című tanulmánykötetben (szerk. Veres András), Balassi Kiadó, Budapest, 2017).

AZ ELDÖNTHETETLEN KÉRDÉS

Hévízi Ottónak, a hatvanadikra

Hévízi Ottó 2015-ös könyve, a *Próbakövek* második felében, öt etikai előadásába ékelve rövid, különös kitérőt talál az olvasó „Intermezzo, érintettséggel” címmel. E kis szövegrész a Kierkegaard, illetve a Lukács György etikájáról szóló hosszabb előadások között húzódik meg, ám jóval fontosabbnak tűnik, mint terjedelme mutatja, ugyanis e kitérőben a szerző elhatárolja magát Kierkegaard és Lukács etikai megoldásától, miközben „világtapasztalatukat”, amelyekre válaszul a maguk javaslatát megfogalmazták, a saját tapasztalatának mondja. Én ugyan nem vagyok biztos abban, hogy e két szerző filozófiáját „közös világtapasztalatot” mint nyelvi képződményt a filozófiájuk hozta létre, de itt most nem ez a fontos, hanem Hévízi „érintettségének” a megértése: ő is, miként egykor hősei, nem „valódi”-nak, csak „mintha” jellegűnek érzékelt világra válaszol filozófiájával. Noha a mai „mintha-valódiságú világ” jellemzésekor közel kerül hősei kultúrkritikai nyelvéhez, az ő „korkritikája” kevésbé általánosító, hiszen politikai kiindulású (a mi politikai közösségünket illető): „posztfeudális ifjúkori” és „retrófeudális mostani” tapasztalatokra megy vissza. Így hát politikai lesz a rá adott válasza is.

Maga az elhatárolódás Kierkegaard-tól és Lukácstól így hangzik: „Ezek a világtapasztalatok ugyanakkor a legkevésbé sem szeretnének, ahogy régen sem, úgy ma sem, az ő *transzgresszív* – az igazságtalan evilágon túlra mutató s az »etikum felfüggesztéséig« jutó – következtetéseihez elérkezni.”¹ „Ahogy régen sem, úgy ma sem”: talán korábbi írásait ért bírálatokra válaszol e szavakkal a szerző, talán csak életműve folytonossága mellett érvel; nem tudom. Nekem úgy tűnt, felületes, rendszertelen olvasójaként, távoli barátként, hogy Hévízi érdeklődése előterében korábban (például *A megfontolás rítusai* idején) gyakran olyan filozófusok etikai gondolkodása állt (Kierkegaard és Lukács kiváltképp ilyenek), akik a végsőkig kiélezett, felfokozott pillanatokban látták megtörténni, megvalósulni az etikát: döntésekben, választásokban, fordulatban, ugrásban, amely ezáltal valamiféle kvázi-vallási pillanattá is változott. A *Próbakövek* fő témája ehhez képest maga az unalom, hiszen van-e unalmasabb téma a morális arany szabályoknál és társadalmi érvényesülésüknél? Az arany szabályok épp hogy nem pillanatszerűek; bennük, általuk az etikai folyamatosság próbál, esendő módon, életbe lépni. Róluk szólva a „kvázi-vallási pillanat” romantikájának is búcsút mondhatunk – a hozzám hasonlóan prózai alakok persze örömmel, de a tőlem különbözők talán elégedetlenül.

A két filozófus „transzgresszív következtetései” helyett Hévízi intermezzója két politikai gondolkodót juttat szóhoz, Bibó Istvánt és Polányi Mihályt, olyan szövegrészekre utalva életművükből, amelyekben elválasztották egymástól a radikális társadalomátalakulást és az „evilágon túlra mutató s az »etikum felfüggesztéséig« jutó” készítéseket, s arra hívták fel a figyelmet, hogy a társadalom *teljes* erkölcsi megújításának célkitűzése az *abszolút* hatalom akarásához vezethet. E bekezdések egyben visszautalnak a könyv elejére, a 43–45. oldal szabadelvű krédójára, s ugyanakkor az egész mű politikai eredetére is,

¹ Hévízi Ottó: *Próbakövek. Van-e arany szabály ércnél maradandóbb?* Pozsony – Budapest, Kalligram, 2015. 274.

hiszen a morális arany szabályok vizsgálatához a civilizáltság és együttműködés mifelénk sosem kiteljesedett kultúrájának a mai feladása vezette el a szerzőt. Így ír könyve elején: honfitársaink, akik csalódtak a Nyugat-Európához való gyors gazdasági felzárkózás elmaradása miatt, „kezdik elmetszeni a polgári kooperációnak és a plebejus-patrióta emancipációnak, egyáltalán a viszonyosságra tekintő erkölcsi-politikai éthosznak ezen a tájon mindig is győne horizontális szálait”.² Hévízi e kérdésfelvetése engem Walter Lippmann és Norbert Elias egykori könyveire emlékeztet, amelyekben a „civilizált magatartás közjófilozófiáját”, illetve a társadalom civilizálódási folyamata visszafordulásának okait keresték e nagyszerű szerzők.

Mielőtt azonban belekezdeneik tényleges mondandómba, a regény tárgyalásába, melyet a „transzgresszív következtetések” okozta egyéni és társadalmi összeomlás bonyolult példázatának tekintek, röviden valamiféle választ szeretnék adni Hévízi már említett szabadelvű hitvallásának kételkedő passzusára, egyszerűen „érintettségem” okán, mivel az én gondolkodásmódom is „elég régi vágású módon liberális”, akárcsak az övé. Ezt írja: „nem hiszem, hogy volna akár egyetlen jó érvem is, mely mások előtt, s persze magam előtt is, bizonyítaná [szabadelvű] alapállásom helyességét”.³ Bizonyítani alapállásunk helyességét: ez vélhetően filozófusi szakmai ártalom. Mivel én nem vagyok filozófus, kevesebb is beérhetem. S e kevesebbet megtalálom Hévízi krédójának három oldalán is. Önmagáról mondja: az egyén, aki „a maga bőrén is tapasztalhatta” hazájának retrófeudalizmusba fordulását, „élettörténetétől, ifjúkorától (sportmúltjától, tanáraitól) főleg a *fairness* tiszteletét kapta örökölni, s vele minden önkivételezés, alattomoság és sportszerűtlenség heves utálatát”.⁴ A szabadelvűségnek ez a minimális formája, azt hiszem, nem alapszik máson, talán nem is kell, hogy máson is alapuljon, mint amit Hévízi mondata magában foglal: a kultúránk eltanult, megértett, felvállalt csöndes késztetésein.

A *Doktor Faust*ust nagynevű kritikusok – mint Marcel Reich-Ranicki vagy Balassa Péter – nevezték „nagyszabású kudarc”-nak; én inkább nagyszerű írói sikernek látom, alkotásnak, amely a művészregény mint ördögregény, a betegségből születő nagy művészet kínosan közhelyes kiinduló, ifjúkori regényötleteiből képes volt ironikus elbeszélő formája és a belesűrített tudás által lenyűgözően sokrétű, nyugtalanító művé válni. Megjelenésekor, 1947-ben, különösen német olvasók (noha biztosan nem minden német olvasó) számára egyenesen megrendítő élmény lehetett a befogadása, hiszen az elbeszélés 1943 és 1945 közé eső időszakján végigkövethetők a német vereség évei. A megírás időszakának – amely egyben az elbeszélés időszaka is – a beleírása a regénybe nagy nem fikciós feszültséget kölcsönöz a fikciónak. Thomas Mann műve alcímével és sok nyilatkozatában hangsúlyozta, hogy a *Doktor Faustus* német regény, „egy nagyon német muzsikusként” az életrajza.⁵ Elhibázottnak tartom azokat az értelmezéseket, amelyek – mint Balassa *Két huszadik századi ördögregény (A Doktor Faustus és A Mester és Margarita)* című párhuzamos műelemzése – az európai (a nyugat-európai) kultúra válságát, végállapotát megjelenítő műnek tekintik e regényt. Mann művében a „német” azt is jelenti: nem nyugat-európai.

Nemrégiben magyarul is megjelent Herfried Münkler *A németek és mítoszaik* című könyve, amely tömören összefoglalja a Faust-mítosz német variációit. A szerző egyetértően idézi a megállapítást, miszerint a Faust-történet összességében „a német különút filozófiája”,⁶ amely történetnek 16. századi kezdetei után dediabólizálási folyamaton kellett átesnie,

² Uo. 35.

³ Uo. 44.

⁴ Uo. 45.

⁵ Thomas Mann levele Kerényi Károlynak, 1945. február 7. In: Kerényi Károly – Thomas Mann: *Beszélgések levélben*. Budapest, Gondolat, 1989. 126.

⁶ Herfried Münkler: *A németek és mítoszaik*. Ford.: Liska Endre. Budapest, Európa, 2012. 67.

hogy Goethe korában, művében modern mítosszá lehessen. Mann regénye az ördögösség-mentesítési folyamatnak a visszafordítását hajtja végre. E mű Faustja, Adrian Leverkühn, a német zeneszerző, akinek az életét barátja, Serenus Zeitblom beszéli el, 1885 és 1940 között élt. Nagy regényvégi beszédében Leverkühn azt állítja, hogy huszonnégy éves korában kötött szövetséget az ördöggel annak érdekében, hogy híressé váljon, hogy nagy zeneműveket hozhasson létre, s az erre kapott idő a beszéd elhangzásakor, 1930-ban lejár (652.).⁷ A regény rediabolizálási kísérletének sikerét azok az értelmezések igazolják vissza, amelyek úgy beszélnek Leverkühn szerződéséről, mint fikcióbeli tényről, szemben más kritikussal, akik az ördögöt a zeneszerző hiedelmének, találmányának, kényszerképzetének tekintik.

Thomas Mann alkotásai gyakran, vagy éppen mindig kétértelműek. A róla szóló visszaemlékezéseknek állandó motívuma, hogy magyarázatot találjanak a művét és egyéniségét egyaránt jellemző iróniára. „Alig emlékszem olyan kijelentésére, melyhez ne társult volna e kétértelműség – írta róla Theodor W. Adorno, aki a *Doktor Faustus* zenei konzultánsa volt. – Minden, amit mondott, úgy hangzott, mintha valamiféle titkos hátsó értelme volna, amelynek felfedését némiképp ördögi módon a többiekre bízta – ez messze túlment alkatának ironikus természetén.”⁸ A filozófus megállapítása többé-kevésbé Mann szépprózájára is igaz. A *Doktor Faustus* esetében az irónia legfőbb biztosítéka szerkezeti: a fikatív elbeszélő alkalmazása. A mű minden szava Serenus Zeitblomé; a szereplői szólomok is az ő visszaemlékezésén keresztül jutnak el hozzánk. Szerző és elbeszélő viszonya ugyanakkor ironikus: utóbbi túl sokszor bizonyul következtlennek, túlzónak, értetlennek, korlátoltnak. A regény legbravúrosabb részletei nyilvánvalóan a főhős zeneműveinek részletes leírásai. E lenyűgöző összefoglalások gyakran arra készítetik a regény értelmezőit, hogy úgy beszéljenek elemzéseikben Leverkühn egyik vagy másik zenei alkotásáról, mintha hallották volna őket. Valójában a regény csak Zeitblom (mint maga írja) „rajongó” műinterpretációival ismerteti meg az olvasót, s nem magukkal a művekkel.

Aki elolvassa az író 1938-as tanulmányát Goethe *Faust*járól,⁹ ráismerhet évekkel később írt regénye főszereplő–elbeszélő kettősének a mintázatára. Goethében elragadóan keveredik démoni és urbánus, zseni és illem, írja Mann – s már e jelzőpárok eszünkbe juttathatják Leverkühnt és Zeitblomot. Goethe egyes műveiben dialektikusan kettéosztotta önnön személyét, folytatja, így történt ez például Faust és Mefisztó esetében is. Valószínű, hogy a *Doktor Faustus* szerzője hasonlóan önnön személye dialektikus kettéosztásának látta a zeneszerzőt és életrajzíró barátját. Goethe *Faust*ja önéletrajz is és mítoszátírás is, írja később Mann, s mindez az ő alkotására is igaz: különféle önéletrajzi tényeit szétosztotta Leverkühn és Zeitblom között, s e két regényalakot Faust és a famulus Wagner „mitikus visszatérésének” is tekinthetjük. Mindebből az is következik, hogy egy illetendő, urbánus ember beszéli el zseniális-démoni barátja történetét, amelyet nem ért meg egészen, s amelyet félelmesnek talál. Narratológiai kifejezéssel élve: Zeitblom (mérsekelt) megbízhatatlan elbeszélő, miközben a műben minden arról tanúskodik, hogy megbízható emberként kell elképzelnünk.¹⁰

⁷ A szövegközi hivatkozások az alábbi kiadás oldalszámaira utalnak: Thomas Mann: *Doktor Faustus*. Ford.: Szöllősy Klára. Budapest, Magyar Helikon, 1969.

⁸ Theodor W. Adorno: Thomas Mann portréjához. Ford.: Poprády Judit. In: Uő.: *A művészet és a művészetek*. Budapest, Helikon, 1998. 113.

⁹ Thomas Mann: Goethe „Faust”-járól. Ford.: Szöllősy Klára. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. II. 213–257.

¹⁰ Zeitblom alakjának nagy figyelmet szentelt a *József és testvéiről* és a *Doktor Faustus*ról írott 1948-as tanulmányában Lukács György. Megállapítása az elbeszélő „gondolati káosz”-áról, amely „kimerően választékos, humanista műveltségű kifejezőmódja mögött elrejtve kavargó”, figyelemre méltó. Lukács György: *A modern művészet tragédiája*. In: Uő.: *Világírodalom*. Budapest, Gondolat, 1970. II. 183.

Ezért is vélem kétségesnek (mert ellenőrizhetetlenek) a *Doktor Faustus* egyik legjobb magyar értelmezőjének, Tengelyi Lászlónak az állítását, miszerint formai analógia állna fenn Leverkühn művei és a regény között. „[A] regény kompozícióját ugyanaz az alkotói elv uralja, mint Adrian Leverkühn szabadon kitalált életművét”, írta a jeles filozófus,¹¹ s ugyan érdekesen érvel tézise mellett, mégiscsak azt kell mondanom, hogy a regény kompozíciójával ellentétben a zeneszerző műveit nem tudjuk megítélni, hiszen csak az elbeszélő rólok adott interpretációi állnak a rendelkezésünkre. Képzeld el, mit tudnánk *ugyanezen zeneművekről*, ha Leverkühn életrajzát nem elkötelezett barátja írta volna meg, hanem olyan stílusú, nézetű zenekritikus, mint amilyen a fiatal Molnár Antal volt, aki 1912-ben ekképpen írt a *Nyugat*-ban a *Der Blaue Reiter* zenei mellékletéről: „A Schoenberg-iskola e termékeinek kritikája: minthogy a zene két elmaradhatatlan kellékét (a melódiát és a formaképzést) elhanyagolják, minden a harmóniákba szorul. Az akkordok hangzása és egymásutánja: e szűk térre sűrítették az egész muzsikát, s amennyire hibás ez az eljárás, annyira rossz a zenéjük. A folyamatosság hiányát az egy időben fellépő hangtömegek súlya pótolná, de amennyire lehetetlen folyamatosság érzete nélkül zenélni, annyira beteges ezek a harmóniák.”¹²

Mint ismeretes, kitalált zeneszerzőjének életművét Thomas Mann részben (főként) Arnold Schönberg műveinek és zeneelméleti írásainak mintájára alakította ki¹³ – ezért hoztam példának a Schönberg-ről író Molnár Antalt. Ha ilyesféle zenekritikus írta volna meg Leverkühn életrajzát – ha tehát Mann másféle elbeszélő alkalmazása mellett döntött volna –, akkor ugyanazon műveket, az „Apocalipsis cum figuris”-t és a „Doktor Faustus panaszolkodását”-t nagyon másnak tudnánk, mint most, csupán Zeitblom összefoglalásaira hagyatkozva. Nem érdemes tehát eltekinteni attól, hogy Leverkühn műveit csak interpretáció által ismerjük. Tengelyivel ellentétben úgy vélem, hogy noha a Leverkühn korai, parodikus műveiről írtak emlékeztethetik az olvasót Thomas Mann prózaírói módszerére, a két kései mű összefoglalásai nemigen. Regényről lévén szó, a zeneszerző műveinek megítélésében különben, azt hiszem, maga a *Doktor Faustus* lehet a norma. A „Panaszolkodás” egyhangúnak, komornak, csak-tragikusnak leírt világához képest a regény sokhangú: „borús komolyságú” is (Kerényi Károly szavaival élve), de ironikus, játékos, parodikus is.

Marcel Reich-Ranicki Thomas Mann 1946 és 1948 között írt naplói német kiadásáról szólva, amely kiadás óriási jegyzetanyaga tartalmazza a *Doktor Faustus* száz kihagyott oldalát is, sajnálkozva jegyezte meg, hogy az író olyan zenéről írt regényében, amelyet voltaképpen nem szeretett, s nem olyanról, amelyet kedvelt és jól is ismert, amint Richard Wagnerről írott nagy tanulmánya is mutatja.¹⁴ Azt hiszem, én értem, miért szerez schönbergiánus, és Mann által nem kedvelt zenét Leverkühn. Az író 1930-as berlini beszédében vélem megtalálni a megfejtést, amelyet magyarul *Szózat az értelemhez* címmel ismer-

¹¹ Tengelyi László: Áttörés a kifejezéshez. Ford.: Fábíán Éva. *Café Babel*, 49–50 (2005), 29. A tanulmány bekerült a szerző *Tapasztalat és kifejezés* című kötetébe is: Budapest, Atlantisz, 2007. 321–343.

¹² *Boëtius boldog fiataltsága*. Demény János válogatása Molnár Antal leveleiből és írásaiból. Budapest, Magvető, 1989. 257.

¹³ Adorno Schönberg-ről és az új zenéről írott kritikai írásait – melyeknek a gondolatai a *Doktor Faustus*-ba is bekerültek – elemzi monográfiájában Weiss János: *Az esztétikum konstrukciója Adornónál*. Budapest, Akadémiai, 1995. 42–45. A Leverkühn utolsó művének regénybeli interpretációjában oly nagy szerepet kapó „reménytelenség túl reménység” adornói eredetéről lásd: 235–236.

¹⁴ Marcel Reich-Ranicki: A Németország okozta szenvedés. Thomas Mann 1946–1948. évi naplójáról. *Nagyvilág*, 1990/12, 1834–1840., különösen: 1839. Rövid idézet innen: „Thomas Manntól végzetes módon idegenek voltak mind Schönbergnek, mind a tanítványainak a művei, általában az atonális zenei alkotások – és Adorno minden igyekezete dacára azok is maradtak. Tanulságos bizonyosságot szolgáltat erre a napló.”

rünk. E beszédet másfél hónappal azon parlamenti választások után tartotta, amelyen a nemzetiszocialisták a birodalmi gyűlés második legnagyobb pártjává váltak, majdnem megtízszerezve a szavazataikat. Arra kereste a magyarázatot, mi tette lehetővé a náci félelmes előretörését. Nem nehéz felfedezni a párhuzamot az 1930-as beszéd és az 1947-es regény legfőbb politikai kérdése között. Végző soron a *Doktor Faustus* is arra kívánt magyarázatot adni, hogyan válhattak a németek a náci uralom híveivé.

Idézek a beszédből: „a nemzetiszocializmus, mint a tömegek érzelmi meggyőződése sem szerezhetett volna akkora hatalmat és elterjedést, mint amekkorával ma dicsekedhet, ha – amit híveinek többsége nem is sejt – szellemi forrásokból nem jut olyan segítséghez, amely, mint minden, ami korszerűen szellemi, némi viszonylagos igazsággal, törvényszerűséggel és logikus szükségszerűséggel rendelkezik és ebből a népies mozgalmi valóságnak leadhatja a szükséges porciót.”¹⁵ És sorolni kezdi e szellemi forrásokat. „Művészileg ez az expresszionizmus lelki sikolyaiban, filozófiailag az észbe vetett hittől, a lefolyt évtizedek egyszerre gépies és ideológus világnézetétől való elszakadásban fejeződött ki. A gondolkodás középpontjába az életfogalmat helyező irracionális visszahatás volt ez.”¹⁶ A *Doktor Faustus* olvasójában a beszéd további mondatai a regényben megjelenített vitákat is felidézhetik (különösen a Kridwiss-kör beszélgetéseit), ám engem most csak az a kijelesztése érdekel, amelyben az expresszionizmust a nemzetiszocializmus sikerét elősegítő szellemi források egyikének nevezte. Schönberg az expresszionista zene első számú szerzője volt. Azzal, hogy Mann expresszionista zenét íratott főszereplőjével, 1930-as beszédének fényében „korszerű”, s így „némi viszonylagos igazsággal” is rendelkező zenét íratott vele, e zene ugyanakkor besorolódott a nemzetiszocialista tömegérzelem elterjedését lehetővé tévő szellemi források közé.

Thomas Mann tehát nem kedvelte az expresszionista zenét (valószínű, hogy Leverkühn zenéjét sem szerette volna),¹⁷ ám azt hiszem, nagyon is saját szellemi dilemmáira ismerhetett az expresszionizmuséiban, amely – ahogyan Ernst Bloch írta – egyszerre táplálkozott az „archaikusból és utópisztikusból, anélkül, hogy pontosan kijelölhetnénk, hol ért véget az ősalom, s hol kezdődött a jövő fénye”; amelyben „objektív archaikus árnyak [voltak], forradalmi fényekkel keveredve”; amelyben „dialektikus módon keresztezheti egymást az alkony és a hajnal pírja”.¹⁸ Archaikus és új ötvözésének a kérdése Mannt is izgatta, azokban az években is, amikor Bloch az imént idézetteket írta az expresszionizmusról. 1942-ben a *József és testvéreiről* beszélve Mann úgy jellemezte a művészt, mint akinél „senkit nem untat jobban a régi és elkoptatott...”, és senki nem vágyik türelmetlenebbül az újra nála, noha másfelől senki sem kötődik jobban a hagyományokhoz sem, mint ő. Merészség a kötöttségben, a hagyomány izgalmasan új megvalósítása, ez voltaképpen az ügye és dolga...¹⁹ Íme, a konzervatív forradalom manni *művészeti* programja.

Az archaikus egyesítése a forradalmival a *Doktor Faustus*ban Leverkühn nézete Zeitblommal folytatott egyik vitájában (1910 táján). „Nagyon német volt ám, amit itt az archaikus-forradalmi tanárról mondtál!” – teszi hozzá barátja zenei fejtegetéseihez Zeitblom (252.). Tudvalévő, hogy Németországban az expresszionizmust kiváltképp német művészeti irányzatnak tekintették; ha a Faust-történet a „német különüt filozófiájának” nevezhető,

¹⁵ Thomas Mann: *Európa, vigyázz!* Ford.: Komlós Aladár. Budapest, Anonymus, 1945. 44.

¹⁶ Uo. 45.

¹⁷ Reich-Ranicki hivatkozott cikkében idézi Thomas Mann 1948. február 22-i naplóbejegyzését Wagner-zenehallgatásáról: „Föltettem az »Estvéli ragyogás« régi lemezét, és csaknem könnyekig megindított a rajnai sellők »Otthont csak a mélyben lelünk« dala. Egyedül ezért a darabért oda-adnám Schönberg, Berg, Krenek és Leverkühn egész muzsikáját.” Reich-Ranicki, i.m. 1839.

¹⁸ Ernst Bloch: *Korunk öröksége*. Ford.: Bendl Júlia. Budapest, Gondolat, 1989. 281., 302.

¹⁹ Thomas Mann: *József és testvérei*. Előadás. Ford.: Szobotka Tibor. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. II. 566–567.

akkor némi túlzással az expresszionizmus a német különút művészetének.²⁰ De a regényben mások is szeretnék egyesíteni a konzervativizmust a radikalizmussal: például a Spenglerről is mintázott magántudós, Chaim Breisacher, akinek az elveiben „az avantgarde egybeesik a reakcióval” (377.). Expresszionizmus és konzervatív forradalom strukturális hasonlósága még inkább kiemelődik a regény háromrészes XXXIV. fejezetében, amely formai megoldás lehetővé teszi az elbeszélőnek, hogy azonos keretbe helyezze el a Kridwiss-kör „forradalmi retrográd” nézeteit (485.) és Leverkühn „Apokalipsis cum figuris” című művét. Zeitblom magyarázata így hangzik: „a mű, amely lázas sietséggel épült odakinn a gyanúsán otthonos falusi kuckóban”, „sajátos szellemi párhuzamban” állt „a Kridwiss-körben hallottakkal” (489.). Jellemző, hogy az író a Kridwiss-kört helyszínválasztásával is közel vitte az expresszionizmushoz: előbbiek is, utóbbiak is München Schwabing-nyegyedében találkoztak.

Lendvai L. Ferenc azt állítja a témáról írott kis könyvében, hogy bár Thomas Mann a húszas évek elején használta – elődként Nietzsche-re hivatkozva – a fogalmat, felfogása „nem mutat tényleges rokonságot” a konzervatív forradalom más akkori német szerzőinek a jelszavaival.²¹ A *Doktor Faustus* elbeszélője mindenesetre idegenkedéssel és szarkasztikusan mutatja be a „forradalmi retrográd” Kridwiss-kört, a regényszerkezet pedig (a húszas évek és az 1944-es év idősíkjának egymás mellé helyezését) az éppen végbemenő német összeomlás fényében önteltnek, felelőtlennek láttatja őket. Egyszóval, a konzervatív forradalom (húszas években adott) *politikai* értelmét, azt hiszem, mindenesetül elutasítja a regény. Talán más a helyzet a konzervatív forradalom *művészeti* megvalósulásával. Adrian Leverkühn utolsó művére – ha hihetünk Zeitblom interpretációjának – mintha érvényesek volnának Mann idézett 1942-es szavai („merészség a kötöttségben, a hagyomány izgalmasan új megvalósítása”). Hiába, a *Doktor Faustus* értelmezése nagyrészt egy eldönthetetlen kérdés – valóban nagy művek-e Leverkühn utolsó alkotásai, s ha azok, mi a jelentésük – eldöntésén múlik.

S ezzel el is érkeztem a témához, amelyet tizenegy bekezdéssel ezelőtt megígértem, azt állítva, olyan regényről fogok írni, amely a „transzgresszív következtetések” okozta egyéni és társadalmi összeomlás bonyolult példázata. Mielőtt azonban belekezdene a téma kifejtésébe, szeretném leszögezni, hogy amikor példázatosnak nevezek valamely szépirodalmi alkotást, az nem jelenti esztétikai leértékelését. A példázatot, vagy általában a tanítás funkcióját, az irodalom egyik – Homérosz óta – állandó megvalósulási lehetőségének tekintem, amely lehetőséget gyanúba keverte, szűkítette ugyan a 18. századtól kezdve a művészetfelfogásunk „nagy átalakulása”, ám nem szüntette meg. A 19., 20., 21. században is írtak nagyszerű tanító jellegű, példázatos irodalmi műveket – közéjük tartozik a *Doktor Faustus* is. Az, hogy valamely alkotás példázatos-e, végül is alaktani kérdés. Mann regényének példázatoságát elsősorban az biztosítja, ahogyan erre maga a szerző rámutatott, hogy benne a zene „csupán valami általánosabbnak az előtérben álló része, képviselője, példázata”.²²

Az „áttörés” (*Anbruch*) az a bűvös kifejezés, amely éppúgy lenyűgözi a regény két főszereplőjét, mint kései értelmezőiket, beleértve a *Doktor Faustus*-ról szóló, általam ismert két legérdekesebb magyar tanulmány szerzőjét, Tengelyi Lászlót és Balassa Pétert is.

²⁰ Ashley Bassie: *Expresszionizmus*. Ford.: Havas Lujza. Budapest, Ventsu Libro, 2006. 33. „Sok expresszionista nem általában a művészetet, hanem specifikusan a német művészetet kívánta újjáéleszteni. Ezért logikus volt, hogy az észak-európai hagyományokat tekintették ihletforrásnak...” Stb.

²¹ Lendvai L. Ferenc: *Thomas Mann és a konzervatív forradalom*. Budapest, Áron, 2013. 33. Nietzsche nemcsak a konzervatív forradalom, hanem az expresszionizmus hívei is elődjüknek tekintették. Norbert Wolf szellemesen az expresszionista generáció „felettes énjének” nevezte a filozófust. Lásd: Norbert Wolf: *Expresszionizmus*. Ford.: Kézdy Beatrix. Budapest, Taschen – Vince, 2006. 8.

²² Thomas Mann: *A Doktor Faustus keletkezése*. Ford.: Pődör László. In: *Úó.: Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. II. 628.

Tengelyi *Áttörés a kifejezéshez* című írása szerint a regény egy „művészi és egyben élettörténeti alapeseményre összpontosít”,²³ Leverkühn utolsó beszédére és utolsó zeneművére, amelyekben megvalósul a zeneszerző emberi-művészi célja, az elérhető legnagyobb cél, az áttörés a kifejezéshez, ugyanis *oratóija*, mint a regényben olvashatjuk, „teljesen őszinte vallomás”, a „Panaszolkodás” pedig „expresszív mű, a kifejezés műve”. Tengelyi valójában az elbeszélő értékelését, értelmezését (637–638.) veszi át kiinduló tétele megfogalmazásakor, s legfontosabb kérdése is ugyanaz, mint Zeitblomé: hogy a sikeres zenei áttörés, tehát az utolsó mű, vajon kiszabadult-e „a démoni sorsszerűség uralma alól”?

E kérdés megválaszolásához már nem követem Tengelyi gondolatmenetét. Mint említettem, nem tudhatjuk megítélni, milyen mű a „Panaszolkodás”. Így azt sem tudhatjuk megmondani, sikeres áttörés-e a kifejezéshez, bármit is jelentsen ez a megfogalmazás. Afelől azonban lehetnek kétségeink, „teljesen őszinte vallomás”-e Leverkühn *oratóija*, hiszen kimódolt, régies beszédmódja, s beszéd közbeni állandó archaizáló korrigálásai akár arra is utalhatnak, hogy nagyszabású (noha örületbe forduló) szerepjátásról van szó. A régies beszédet úgy is érthetjük, mint Leverkühn Faustusszá átváltozásának a jelét. Ebben az esetben az a kérdés, kinek a „teljesen őszinte vallomása”, ami elhangzik. Tengelyi, azt hiszem, joggal írja, hogy „a kifejezéshez való áttörésen a zenében a romantikushoz való visszatérés értendő”.²⁴ Ez valószínűleg a „teljesen őszinte vallomás”-hoz való áttörésre is igaz. Ám ha így van, és Leverkühn *oratóiját* a hozzá való áttörés sikeres megvalósulásának tekintjük (mint Zeitblom és Tengelyi), akkor azt mondhatjuk, a regény arról tanúskodik, hogy e romantikus norma akkor valósul meg, amikor a teljes egyéni összeomlás, az örületbe fordulás is bekövetkezik.

Érdekes, ám azt hiszem, vitatható Rüdiger Safranski megfigyelése *Romantika*-könyvének a *Doktor Faustus* is tárgyaló fejezetében, miszerint Thomas Mann eltérő értelmezést adott a nemzetiszocializmus németországi elfogadásáról a regényében, mint a vele egy időben készült előadásaiban, például a *Deutschland und die Deutschen* címűben. Előadásaiban, röviden összefoglalva, a német romantikus szellem hatására vezette vissza Hitler elfogadását,²⁵ a regény megírásának a munkálatai azonban eltérítették az írórt vélhető eredeti tervétől, amely párhuzamosnak – párhuzamosan romantikasújtottnak – mutatta volna a főszereplő művész és Németország sorsát. A megvalósult regényben nem jött létre e párhuzam: az ország a maga romantikus-dionüszoszi útját járta, a zeneszerző művészete azonban nem. „Leverkühn kitart Apolló mellett, nem csatlakozik Dionüszoszhoz. Nem merül alá a tudattalanban, hanem fokozza a tudatosságát és kifinomult konstruktivitását” – írja a német filozófiatörténész.²⁶ „Thomas Mann állíthatja ugyan [előadásaiban], hogy úgy értelmezi a német katasztrófát, mint amelyben a kicsapongó romantikus szellem politikai bűncselekményhez vezetett, de művészi eszközökkel ezt nem tudta ábrázolni.”²⁷

Mint már előző bekezdéseimből is kitűnhetett, én nem látom olyan romantikamentesnek Adrian Leverkühn alakját, mint Safranski. Expresszionista zenét írni nem éppen apollói út. Zeitblom leírása szerint a zeneszerző olyan mámorban élve komponált, amely „még a kívülálló szemlélőt is magával ragadta” (633.). A zeneszerző sorsának döntő mozanata egy romantikus közhely (a betegségből nagy művészet születhet) életbe léptetése. Leverkühn az ördöghöz való vonzódásáról és a vele való szerződésről szóló elbeszéléssel többszörösen is romantizálta önnön életét. Romantikus Zeitblom által megírt élettör-

²³ Tengelyi, i.m. 27.

²⁴ Uo. 32.

²⁵ Magyarra fordított szövegei közül az 1947-es Nietzsche-előadása tartalmazza az írónak ezt a tézisért. Lásd: Nietzsche filozófiája tapasztalatunk fényében. Ford.: Szabó Ede. In: Thomas Mann: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. I. 321–359.

²⁶ Rüdiger Safranski: *Romantika. Egy német affér*. Ford.: Horváth Géza. Budapest, Európa, 2010. 516.

²⁷ Uo. 518.

ténetének végzetessége, titokzatossága, egyedisége is. Lakhelyválasztása, magányos életformája, életidegensége mind-mind romantikus toposz. „Kaisersaschern” választása Itália helyett: romantikus döntés. A kultikus viszony, amellyel barátnői és barátja övezik a zseniális művészt: romantikus toposz. Esmeralda / Madame de Tolna révén még a perditaromantika is részese lett Mann regényének. Leverkühn egyes műveinek a német gótikus-lutheránus műlthoz való fordulása romantikus gesztus. Romantikus eszme áll művészetének középpontjában is: az emberi belső kifejezése és kozmikussá tágitása. Nekem ennyi romantika egy emberben éppen elég.

Balassa Péter *Anbruch és Zusammenbruch* című tanulmánya, amely a legkidolgozottabb és legkiegyensúlyozottabb a regényt elemző három írása közül, a Kerényi Károly és Thomas Mann közötti levelezésben a *Doktor Faustus* értelmezéséről kibontakozott érdekes vitát tárja fel invenciózus módon, melynek úgyszintén az „áttörés” válik a kulcsfogalmává.²⁸ Ellentétben Tengelyivel, aki nem foglalkozott írásában e fogalom regénybeli *politikai* jelentésével (s azt hiszem, ez interpretációs hiba volt a részéről), Balassa tanulmánya megkülönbözteti a fogalom háromféle jelentését: a zenei-esztétikait, a politikait és az etikait. Az első jelentésével már találkozunk az előző bekezdésekben, erre most nem térek ki. Van azonban a fogalomnak „retrográd, sötét, negatív, romboló és jellegzetesen német tartalma” is, írja Balassa, amely „az Anbruchot határozottan prefasiszta, »vissza az egyszerű, tiszta barbársághoz«” jelentéssel ruházza fel: ez a második, politikai értelme.²⁹ Az *Anbruch* harmadik, „bizonytalanság” (és bizonytalanság a legnehezebben érthető) jelentését pedig etikainak, majd teológiaiak nevezi, ám nem rögzíti oly határozottan, mint az előzőket, inkább bemutatja, Leverkühn utolsó művének az elbeszélő adta „csodálatos elemzését” hosszan citálva. Az *Anbruch* eszerint – Kierkegaardot idéző módon – etikai/vallási paradoxont foglal magában: „a kárhozát dialektikus kegyelembe fordulását”, „a kétségbeesés transzcendenciáját” jelenti,³⁰ úgy, ahogyan Zeitblom remélte.

De vajon a regényben valóban elkülönülnek-e ily módon az „áttörés” jelentései? Elválnak-e mindenekelőtt egymástól a „negatív és pozitív értelme”, azaz a politikai és az esztétikai? Balassa elismeri, hogy az általa elkülönített első két jelentés a műben összemosódik, ám hibának tartja „rövidre zárt” összekapcsolódásukat.³¹ Nos, lehet, hogy hiba, de nem áll módunkban átírni Mann regényét. Én úgy látom, hogy az „áttörés” esztétikai és politikai értelme nem pozitívként és negatívként viszonyul egymáshoz a *Doktor Faustus*ban; inkább egy eseményfajta két aspektusának mondanám őket. A fogalom harmadik, etikai-teológiai jelentése pedig különválaszthatatlanul áthatja a szóhasználatot akkor is, ha zenéről, akkor is, ha politikáról van szó. Épp ez a *Doktor Faustus* igazi tárgya: a teológiai szemmel látott művészi teljesítmény és a teológiai szemmel nézett politikai tett. Balassa talán azért választotta el az „áttörés” pozitív és negatív jelentését, hogy megmenthesse általa Leverkühn művészi szándékát és művét. Ő, ha jól értem, úgy látta, a regényben érvényesülő „áttörésteológia” a zeneszerző utolsó művével elért a céljához, a megvalósuló áttöréshez. Én azt hiszem, csak Zeitblom reménykedő (egyáltalán nem humanista) interpretációjához ért el.

Most lássuk közelebről a regénynek azon részeit, amelyekben kulcsszerepet kap az „áttörés” fogalma! Nem filológiai elemzésre készülök, csupán általános jellemzését szeretném adni e szövegrészeknek, hogy kibonthassam belőlük a magam értelmezését. A mű XXX. fejezetében található az 1914-es háború kezdetén játszódó jelenet, amely a legsokoldalúbban világítja meg a fogalmat (406–409.). Mégsem ennek a számbavételével kezdem.

²⁸ Balassa Péter: *Anbruch és Zusammenbruch. Doktor Faustus – Kerényi Károly – Cantata Profana. In: Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai.* Budapest, Atlantisz, 1993. 51–80.

²⁹ Uo. 62.

³⁰ Uo. 64., 68.

³¹ Uo. 62.

Mire az olvasó elérkezik e fejezethez, egyszer már találkozott vele, a XXI. fejezetben, s nem valószínű, hogy elfelejtene azt a szövegrészt, ugyanis az 1933-as évről szól: „siratom, sajnálom ezt a szerencsétlen népet, és ha eszembe jut tíz évvel ezelőtti lendülete és elvakult lelkesedése, fölemelkedése, feltörése, kitorése és áttörése, megtisztulásnak vélt újradzúdása, népi újjászületése, ez a látszólag szent mámor, amelybe, igaz, álsága intó jeléül, sok féktelen durvaság, aljas öldöklési vágy [...] vegyült” (232.). Politikai értelemben kerül tehát először az olvasó elé a fogalom, s mindjárt perspektivikusan, ugyanis e szövegrész összeköti az *Anbruchot* a *Zusammenbruch*al, az áttörést az összeomlással, az előbbit az utóbbi okozójának mutatva.

Mire először latolgathatná az olvasó a fogalom esztétikai vagy bármilyen más értelmét, már rávetül politikai jelentésének az árnya. S a XXX. fejezetben is elsőként politikai értelemben használja, barátaival vitatkozva, a még fiatal, háborúért lelkesedő Serenus Zeitblom. Pontosabban, csak én, kései olvasó nevezem politikainak a szavait, ő maga lélektanilag szemponturnak érzi az alábbi érvelést (ami itt a német nép lélektanát jelenti), s nem politikainak: „A világhatalommá való áttörés, melyre sorsunk készítet, mélyebb értelmében nem más, mint áttörési kísérlet a világba, kitorés a magánosságból, amelytől szenvedünk, és amelyet a birodalom megalapítása óta sem tudott eloszlatni a világgazdaságba való mégoly erős bekapcsolódásunk” (406.). Azt mutatja meg e mondat, hogy az „áttörés” nem mérhető, nem körülhatárolható, mint a gazdasági teljesítmény; inkább pontosíthatatlan tartalmú közösségi vágy. Politikai fogalom, de nem a szó szokványos értelmében, inkább valamiféle politikán túli politika ez: a nép újjászületése; sors által rendelt világhatalommá válás.

Sőt, teológiai értelmű politika, hiszen fejtegetéséhez Zeitblom hozzáteszi: „A gyors áttörésért bünt vállalunk magunkra, bevallott hibát, amelyet utóbb majd jóváteszünk. Ezt vállalnunk kellett...” (408.) A bűn általi megváltásnak a fiatal Lukács Györgytől, Ernst Blochtól is ismert alakzata (szekularizált változata) sejlik át a német fiatalember szavain, amelyeket majd újra elismétel, némi módosítással, már öregemberként a XLVI. fejezetben, Leverkühn „Panaszolkodás”-át értelmezve. Ugyanis az utolsó zeneműben a kárhozát remélt átfordulása reménnyé (644.) ugyanaz az alakzat, szakralizáltabb formában, mint amellyel a fiatal Zeitblom a háború megindítását mentegette. E példákban nem lehet tehát elválasztani az „áttörés” politikai, illetve esztétikai értelmét a teológiaitól, s az esztétikai jelentésére rávetül a politikai tartalma. A XXX. fejezetben azonban nemcsak Zeitblom használja e kifejezést, hanem Leverkühn is. Amikor politikai értelemben teszi, talán csak a barátján gúnyolódik, talán komolyabban veszi a bűnvállalást, mint ő – nemigen lehet eldönteni. Az alábbi szövegrésztől kezdve azonban már komolyan beszél: „Voltaképpen csak egyetlen probléma van a világon, és azt ezzel a szóval jelölhetjük. Hogyan lehet áttörni? Hogyan juthatunk ki a szabadba? Hogyan repeszthetjük meg a bábót, s válhatunk pillangóvá? (...) Itt is az áttörésről van szó (és megcibálta az íróasztalon fekvő Kleist-kötet olvasójel-szalagját), ebben a bábokról szóló kitűnő tanulmányban, és az író itt egyenesen azt mondja, »ez a világtörténelem legutolsó fejezete«. De itt csak az esztétikumról van szó...” stb. (408.).

Magamfajta prózai alaknak, aki úgy véli, egynél mégiscsak több probléma van a világon, nem könnyű interpretálnia e szárnyaló szövegrészt. Így csak ennyit: Leverkühn előbb sokkal nagyobbra növeli az „áttörés” fogalmának a súlyát, eszkatológiai, apokaliptikus értelemmel ruházva fel, majd hirtelen mintha leszűkítené a jelentését esztétikaira. De valóban leszűkíti-e? A Kleist-esszére utalva (*A marionettszínházról*) – amely egyébként úgyszintén a bűn általi megváltás, a bűn által visszanyerendő ártatlanság témájára írott variáció – inkább csak áttolja, romantikus módon, az immár a megváltással egyenértékűvé tett fogalmat a gyakorlati élet területéről (a politikából) a művészet területére. Mi is tehát a *Doktor Faustus*ban az „áttörés” jelentése? Nem könnyű megválaszolni a kérdést, hiszen

rendkívüli terheket visel a fogalom. Az egyéni vagy közösségi önmegváltás eseményét jelenti. A következő képpel tudnám szemléltetni: míg a megváltás kívülről lép be az emberi világba, addig az „áttöréssel” az ember (a nép) *ugyanazon a ponton* lép ki önnön világából a rajta túl lévő másba. Akár esztétikai, akár politikai szövegösszefüggésben használják a regényben a kifejezést, ez a szekularizált teológiai értelem mindig átdereng rajta.

Leszámítva a *Doktor Faustus keletkezése* című beszámolót, a legfontosabb kíséző szöveg, amelyet az író a regényéhez írt, 1947-ben tartott előadása, a *Nietzsche filozófiája tapasztalatunk fényében*. Mivel Leverkühn élettörténetének Nietzsche életrajza volt a mintája, s e regényalak részben zeneszerzővé változtatott Nietzsche, az előadás egésze is, némely része pedig különösen úgy is olvasható, mint a regény kommentárja. Két egymáshoz közel fekvő részletet idézek belőle. Az elsőt, noha a filozófusról szól, áttételesen, azt hiszem, Leverkühnre is érthetjük, s lehetséges, hogy valamelyest megvilágítja az „áttörés” titkát is: „De végtére is ki volt németebb nála, aki még egyszer példaszerűen bemutatta a németeknek mindazt, amitől a világ gondja, rémülete lettek, s amivel tönkretették magukat: a romantikus szenvedélyt, az örökös vágyat az én végtelenbe tágitására szilárd támasz nélkül, az akaratot, amely azért szabad, mert nincs célja, és a határtalanba vész?” A végtelenbe tágitani vágyott én olykor az egyéné, olykor a közösségé (népé). Az „áttörés”-t annyiban értelmezheti, közvetett módon, e szövegrész, e szövegrész, hogy ráirányítja a figyelmet vágyszerű, meghatározhatatlan voltára. A második idézetet is lehetséges a zeneszerzőre vonatkoztatni: „Mennyire korhoz kötöttek, mennyire elméletinek is és milyen tapasztalat nélkülinek is érezzük ma a Gonosz nietzschei romantizálását!”³² A náci uralom tizenhárom évének „fényében” ugyanilyen kiagyaltnak és avítottnak érezhetjük, ahogyan Leverkühn (és őt követve Zeitblom) romantizálta az ördögöt. A *Doktor Faustus* többek között a romantizálás veszélyeit is színre vitte.

A regény, ahogyan én látom, csak sikertelen „áttöréseket” (vagy mondjuk így: transzgressziókat) ismer: a műben az egyéni és közösségi „áttörések” összeomláshoz vezetnek. Egyedül az a kérdés marad fenn Leverkühn elmébajba hanyatlása után, amelyet már Zeitblom is megfogalmazott, s nyomában a regény értelmezői is, hogy a zeneszerző utolsó műve vajon nem tudta-e mégis végrehajtani az „áttörést” (636.)? De nem korlátoltan esztétikai-e ez a kérdés? Ha hiszünk az esztétikai megváltásban, mint Leverkühn, vagy ha legalább reménykedünk benne, mint Zeitblom, akkor talán nem az. Ha nem hiszünk benne, akkor – immár szekularizáltan, az „áttörésről” lemondva – úgy hangzik a megmaradt kérdésünk: nagy műnek kell-e elképzelnünk a „Doktor Faustus panaszolkodását”-t? Zeitblom nem hagy kétséget a felől, hogy nagy mű, de mintha túllőne a célon: „utolsó és végső határt jelez az egész zenetörténetben” (633.). A zenemű ismertetése valóban a regény egyik fénypontja. A kérdés pedig, mint már említettem, eldönthetetlen. De talán épp eldönthetlensége (a mű megismerhetetlensége) biztosítja a regény olvasója számára mégis, ha szüksége volna rá, azt a bizonyos Zeitblom emlegette reménységet (644.).

³² Thomas Mann: Nietzsche filozófiája tapasztalatunk fényében. Ford.: Szabó Ede. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. I. 357.

FÜLEP LAJOS, A MŰVÉSZET FILOZÓFUSA

I. A legenda nyomában

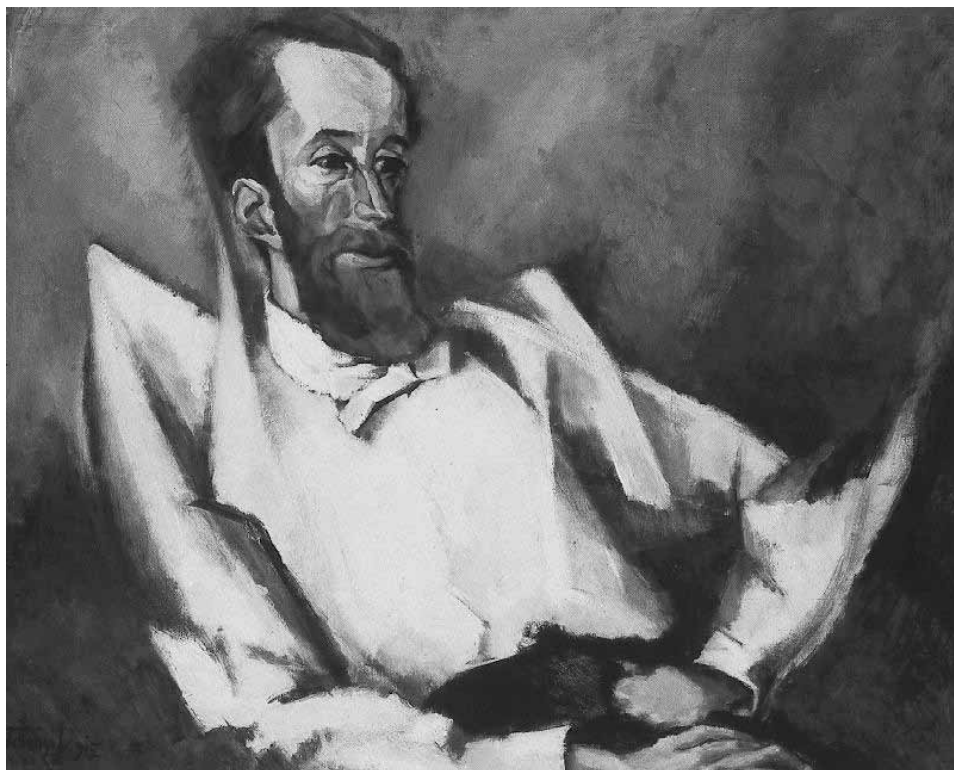
„Az én egész morálom és morális életem, a munka körül koncentráldók, s annak alája rendelődik. Én egy sereg kötelességet érzek magamon, és semmi egyéb célt nem ismerek az életben, mint ezek beváltását...”

(Fülep Lajos Koronghi Lippich Eleknek írt leveléből.
Firenze, 1911. I. 30.)

Fülep Lajos a régi századforduló nagy nemzedékének legendás alakja és túlélője, tanúja. A nagy világnézeti krízis átélője, tekintélyek és normák megkérdőjelezője, és új értékek felfedezője. Mielőtt bemutatására vállalkoznék, jeleznem kell, hogy a 20. századi pécsi irodalmi műveltségről szóló könyvem tárgyköréből adódóan, amelynek ez a tanulmány egyik fejezete, ezúttal arra a tudósra irányul figyelmem, aki 1927-től 1947-ig Baranyában élt, s eközben a pécsi Erzsébet Tudományegyetem bölcsészkarának habilitált magántanára volt. Ám ennek a lokálisan meghatározott témának a megértése és kifejtése csak akkor lehetséges, ha a Zengővárkonyban élő Fülep Lajos alakját előzetesen behelyezem az életmű egészének szellemi hálózatába. Életművének jelen áttekintése szükségképpen részleges és töredékes lesz. Csupán kísérlet. A teljesebb képet majd egy monográfiának kell megalkotnia.

Fülep Lajos¹ a magyar szellemtörténet progresszív változatának képviselője. „Szerinte

¹ Fülep Lajos 1885. január 23-án született Budapesten. 1902-ben érettségizett Nagybecskerekén. Pályája kezdetén publicisztikai tevékenységet folytatott. 1906-tól *Az Ország* munkatársa, ebben a lapban jelent meg 1906-ban Ady Endréről szóló, illetve az *Új verseket* bemutató cikke, amely megszerezte számára a költő barátságát. 1904-től 1906-ig párizsi tanulmányokat folytatott, megismerkedett a modern festészettel. 1909-ben angliai tanulmányutat tett. 1906-ban a *Szerda* közölte Cézanne-ról szóló írását. 1907-től 1914-ig ösztöndíjjal Olaszországban tartózkodott. *Új művészeti stílus* című írása az *Új Szemlé*ben látott napvilágot 1908-ban. 1910-ben fordításában és előszavával megjelent Nietzsche *A tragédia eredete* című könyve. 1911-ben Lukács Györggyel szerkesztette *A Szellem* című szellemtörténeti folyóiratot, amely annak ellenére jelentős vállalkozás, hogy csak két száma jelent meg. Törzstagja lett Lukács és Balázs Béla baráti társaságának, később a „Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának”, személyes kapcsolat fűzte a Vasárnapi Körhöz. 1912-ben Pesten doktorált filozófiából, művészettörténetből és olasz filológiából. 1913-ban feleségül vette Erdős Renée írónt, akitől 1918-ban elvált. 1914-től fővárosi szakreferens, és tanít a Kereskedelmi Akadémián. 1916–1920-ban elvégezte a budapesti református teológiai akadémiát, s lelkeszi oklevelet szerzett. 1918-ban a külügyminisztérium sajtóosztályán dolgozott, majd a Károlyi-kormány diplomáciai feladattal bízta meg: a Magyar Köztársaság itáliai képviselője lett. 1919-ben tagja az írói direktóriumnak, és egyetemi tanári kinevezést kap a budapesti egyetem olasz tanszékére, de ősszel elveszti állását. 1920-tól lelkeszi tevékenységet folytat: előbb Medinán, 1921-ben Dombóváron, 1922-től Baján, majd 1927-től 1947-ig Zengővárkonyban. 1923-ban megjelenik nevezetes könyve, a *Magyar művészet*. 1929-ben a *Pesti Napló*ban nagy hatású cikket közöl a dunántúli egykéről, amely ösztönzést ad Illyés Gyulának és a nyomában elinduló falukutató irodalomnak. 1934-ben alapító szerkesztője Németh Lászlóval és Gulyás Pállal a *Válasz* című folyóirat-

Tihanyi Lajos: Fülep Lajos. Olajfestmény, Magyar Nemzeti Galéria

a szellemtörténeti iskolának a legnagyobb értéke abban rejlik – írta erről Németh Lajos –, hogy a történelmi folyamat univerzális szemléletéhez jutott el, és elvetvén az a priori esztétikai dogmákat, minden kort a maga mértékével mért. [...] Ezért tudta a szellemtörténet olyan koroknak a sajátos minőségét, értékét is felfedezni, amelyek a dogmatikus művészettörténet aspektusából dekadensnek vagy primitívnek látszottak.”² Fülepnek, a szisztematikusan gondolkodó elmének, azonban azzal a veszéllyel is szembe kellett néznie, hogy az egyes korok önelvű szemlélete, saját normáival történő mérése könnyen relativiz-

---

nak, de a szerkesztésből hamar kiválik. 1931-től a pécsi egyetem bölcsészkarának habilitált magántanára. 1947-től az Eötvös Collegium tanára, majd 1951-től az ELTE professzora és a művészettörténeti tanszék vezetője. 1959-ig tartott előadásokat. 1953-tól 1961-ig szerkesztette a *Művészettörténeti Értesítőt*, és 1956-ban az ő szerkesztésében jelent meg a *Magyarországi művészet története* című kétkötetes összefoglaló mű. 1950-ben az MTA levelező tagja, 1957-ben Kossuth-díjjal ismerik el tevékenységét. 1961-ben nyugdíjba vonul. Széher úti otthona tanítványaiul szegődő fiatal értelmiségiek, költők gyülekezőhelye volt. 1970. október 7-én halt meg Budapesten. Összegyűjtött munkái 1974-ben *A művészetek forradalmától a nagy forradalomig* címmel két kötetben, majd 1976-ban *Művészet és világnézet* címmel jelentek meg. Születésének százéves évfordulójára jelent meg a *Fülep Lajos emlékkönyv*. A *Jelenkor* 1975-ben és 1985-ben tematikus összeállításokat közölt munkásságáról. 1985-ben, születésének századik évfordulóján tudományos konferenciát rendeztek életművéről Pécsen a Pécsi Akadémiai Bizottság székházában.

² Németh Lajos: Gondolatok Fülep Lajos munkásságáról. In: *Fülep Lajos emlékkönyv. Cikk, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról*. Szerk. Tímár Árpád. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985. (A továbbiakban FEml.) 61–70., 64.

mushoz vezethet. Ezt a veszélyt ő két módon kerülte el. Egyrészt arra törekedett, hogy minden művészeti jelenséget kettős mértékkel ítéljen meg: az esztétika abszolút mércéjével és az adott kor saját elvei szerint. Az örök és a változó korrelatív fogalmak, hangsúlyozta. Másrészt az egyes korszakok teljes anyagi és szellemi kultúráját meghatározó, s a „korszellemnél” összetettebbnek látott *világnézet* fogalmának előtérbe állításával nemcsak magyarázóelvet adott, de azt is nyomatékosította, hogy minden forma valamely gondolatból születik, ám a gondolat csak formává átlényegítve, vagyis művészetté válva kaphat esztétikai jelentést és jelentőséget. A jelentésfogalom érvényre jutása pedig Fülep szerint feltételezi a befogadó, a megértő szubjektum aktivitását.

Ezek a gondolatok egy összefüggő esztétikai elképzelés felé mutatnak, s a tanítványok, kortársak azt is hitték, hogy ez az opus magnum készül is, sőt alkalmasint el is készült, annál is inkább, mert erre történő utalásokat maga Fülep Lajos is megfogalmazott. „Ezt rég csinálom, jóformán van is belőle, részeit néhány évig elő is adtam a pécsi egyetemen [...], de még van rajta jócskán csinálnivaló is. Mert hát nem hagytam abba a munkát 1923 óta, sőt...”³ – nyilatkozta 1943-ban, és később is tett hasonló megjegyzéseket a Széher úti összefüveteleken. Jelen tudásunk szerint azonban ez a mű nem készült el, s a készülési fázisait is nehéz lenne rekonstruálni. Ily módon az életmű torzónak tekinthető, amibe, úgy tűnik, bele kell törődnünk. És azt is tudomásul kell vennünk, hogy a tanulmányok, cikkek, esszék mellett életében mindössze két könyve jelent meg: a Nietzsche-fordítás bevezető tanulmánnyal 1910-ben,⁴ valamint 1923-ban a *Magyar művészet*.⁵ Első pillantásra elgondolkodtató aránytalanságot láthatunk a leírt, publikált szövegek mennyisége és a Fülep-jelenség rendkívüli súlya, tekintélye és nem utolsósorban hatása között. A gondosabb vizsgálat, valamint híveinek tanúságtétele viszont nemcsak megmagyarázni, de feloldani is képes ezt a feszültséget. Fülep, mint tanítványa, Tolnay Károly írta, peripatetikus filozófus volt, akinek igazi kifejezési formája nem az írás, hanem a beszéd volt. „Dunaparti vagy a budai hegyekben tett séták során, könnyű, visszafogott gesztusokkal kísérve szavait. Peripatetikus tanításának másik kedves színhelye a Szépművészeti Múzeum volt, ahol a nagy mesterek képei előtt magyarázott a színek, az emberi formák és a tájak közötti szoros kapcsolatról, megmutatván, hogyan megy át az egyik a másikba, miközben már a következő forma mozgását és ritmusát készíti elő. Ezek a kivételes együttlétek életem legszebb órái közé tartoznak. Nemcsak az búvölt el, amit mondott, a gondolatai, a tanítása, hanem az a mód, az a forma is, ahogyan kifejezte magát.”⁶ Hasonlóan látta őt Granasztói Pál, aki így írt Fülep szókratészi karakteréről: „ő gyötrődve, nehezen író, de szóban nagyszerűen és hatásosan megnyilatkozó egyéniség” volt.⁷ Inspiráló elme. Említett két könyve pedig alapvetően fontos, megkerülhetetlen munka.

Életművének megértéséhez ismernünk és szem előtt kell tartanunk azt a szituációt, amelyben élt és dolgozott. És amiről ítéletet mondott. „Nos, a mi korunknak, úgy látszik, az az igazi jellemvonása, hogy a pusztá létet tartja legfőbb értéknek” – írta 1917-ben *Az élet értékei* című cikkében. „Mert mindaz, amit a technika produkál, végeredményben az élet elfogadhatóvá, simává, kényelmessé tételét célozza. Nem megy túl az élet szintjén, nem tűz föléje valami új értéket vagy ideált, hanem azt, ami az életben szükséges, igyekszik gyorsan, lehetőleg kevés fáradtsággal minden társadalmi réteg igényeinek és lehetőségeinek megfelelően előteremteni. [...] volt idő, amikor a munkás munkája végeztével szellemi és lelki szükségei kielégítését kívánta, s ugyanazzal az eszközzel elégtette ki őket,

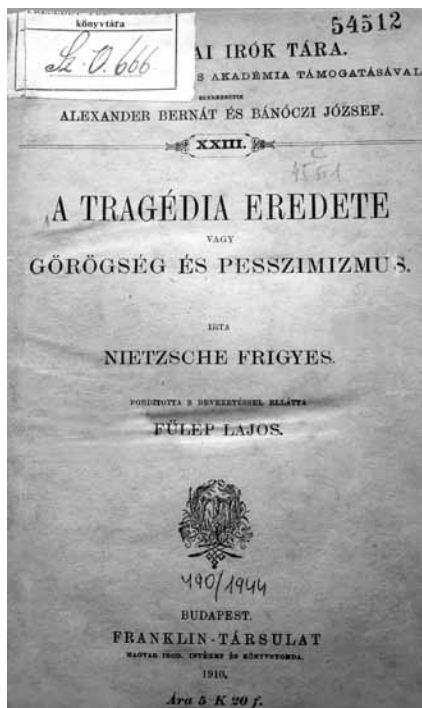
³ FEml. 77.

⁴ *A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus*. Írta Nietzsche Frigyes. Fordította és bevezetéssel ellátta Fülep Lajos. Filozófiai Írók Tára XIII. kötet. Budapest, Franklin Társulat, 1910.

⁵ Fülep Lajos: *Magyar művészet*. Budapest, Athenaeum, 1923. (Gondolat és Írás II.)

⁶ Tolnay Károly: Fülep Lajos írásai Cézanne-ról. In: FEml. 148–151., 149.

⁷ Granasztói Pál: Alakok, álmok. (Részlet). In: FEml. 168–179., 172.

Nietzsche: A tragédia eredete.
Fordította és bevezette Fülep Lajos. Bp. 1910.

Fülep Lajos: Magyar művészet. Bp. 1923.

amelyhez a legnagyobbak is folyamodtak. Ha a biblia ma már erre nem alkalmas, ha csak szimbólumként hivatkozhatunk rá – mi van hát helyette? Mi foglalta el a helyét? Tudtunkkal semmi. Nem, mert megszűntek a szellemi és lelki szükségek.”⁸ A művészetek és a szellem válságán túl ez az általános krízis képezi Fülep életútjának hátterét.

Ehhez az általános értékítéllethez hozzá kell tennünk annak az eszmetörténeti helyzetnek a vázlatát, amelynek magvát Laczkó Miklós a következőképpen fogalmazta meg. Fülep helyét „egy olyan koordináta-rendszerben lehetne fölvázolni, amelynek csomópontjait a 20-as évek magyar új idealista és szellemtörténeti törekvéseiben, később a harmincas évek Prohászka Lajos által képviselt kultúrfilozófiai irányzatában, a Fülep által alaposan feldolgozott marxizmusban, Babits idealista intellektualizmusában és értékőrző humanizmusában, a tájékozódási kényszerrel szorongva vívódó Németh László, s a népi mozgalom eszmekörében jelölhetjük meg.”⁹ Ehhez hozzá kell tennünk, hogy Fülep a német idealizmus humanista örökségéhez a kései Dilthey, Nietzsche és Bergson hatására életfilozófiai elemeket társított. A marxizmust kritikával szemlélte, Lukácsal ifjú korukban értették meg s becsülték egymást, később eltávolodtak. Fülep szellemtörténészként is egyéni úton járt, szemlélete különbözik a húszas évek *Minerva*-körének felfogásától, de a

⁸ Fülep Lajos: Az élet értékei. *Ébresztő*, 1917. dec. In: Fülep Lajos: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Cikkék, tanulmányok*. I–II. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1974. 604–608., 606–607.

⁹ Laczkó Miklós: Fülep Lajos helye a magyar szellemi életben. In: *Tudományos ülésszak Fülep Lajos születésének századik évfordulójára*. Szerkesztette Németh Lajos. Pécs, Kiadja a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1986. Dunántúli Dolgozatok (E) Művészettörténeti Sorozat 1. (A továbbiakban DD.) 33–47., 34.

Prohászka Lajos által szerkesztett *Athenaeum* nézeteivel sem azonosult, jöllehet Prohászka Lajost nagyra tartotta, különösen *A mai élet erkölce* című könyvét méltányolta. Miként Babits, ő is európai magyar volt, de az egyetemes és a nemzeti korrelációját ő a nemzeti felől értelmezte. Rokonszenvvel figyelte a *Tanú*-korszak Németh Lászlóját. Ígéretesnek tartotta a népi mozgalmat, de a harmincas évek második felétől eltávolodott tőle. Nézeteit a *Válaszban* közölt nyitó tanulmányában, a *Nemzeti öncélúságban* foglalta össze. Szerinte a nemzeti gondolat hivatalos képviselője nem rendelkezett az igazi nemzeti problémák iránti érzékkel, fölmentve érezte magát a vallódi feladatok elvégzése alól, így nem orvosolta a kivándorlás okozta bajokat, nem ismerte fel Ady magyarságát, s jellemző adalék, hogy amikor Rippl-Rónai kiállításának megnyitóján Bartók magyar népdalokat adott elő, a jelen lévő hivatalos személy azt kérdezte Bartóktól, hogy ezek, ugye, román dalok. Saját igazi hagyományaink nem ismerése sok téveszme forrása lett. „A nemzeti jellegnek a kárhuzatos nyugati metelytől való megvédése azt jelentette – írja nem kevés iróniával –, hogy például Pilotyt vagy Bouguereau-t utánozni szabad, sőt kell, de az élő európai művészet módján a kor lelkét magyar és európai formanyelven kifejezni tilos. Az irány szerint a »nemzeti« egy szóval azt jelentette: giccs; ami nem giccs, az nemzetietlen; s akinek a giccs nem kell, az nemzetellenes, hazaáruló.”¹⁰ Kemény beszéd ez, nem állom meg, hogy ne idézzem még egy helyen. „A nemzetinek nem okvetlen ellentéte a nemzetközi; nagyon jól elgondolható az utóbbinak olyan formája, mely a nemzetinek mintegy folytatása, s megbecsüli és megőrzi mindazt, ami a nemzetiből megmaradásra hivatott. Föltétlen és elvi ellentéte az ál-nemzeti [...], s ezért az ál-nemzeti a tulajdonképpen nemzetietlen, sőt nemzetellenes, mert a nemzeti problémák és föladatak helyére a nemzeti életet gátoló, hátráltató elzárkózást [...], a cselekvés alól felmentő alibit, hazug hagyományt, fejlődni nem akaró önelégültséget” – állítja.¹¹ Mondanom se kell, mennyire idegen volt tőle a magyarságnak származási alapon történő értelmezése, és azt is helytelennek tartotta, ha az egyént nemzetisége vagy felekezeti hovatartozása szerint ítélték meg.

1904-ben Párizsba utazik, ahol megismerkedik a modern francia festészettel. Főként Cézanne művészetét hat rá. Ennek az életműnek a fényében így szemléli a régi és új festészet viszonyát már olaszországi éveiben írt *Új művészeti stílus* című tanulmányában. „A régiék színe a lokális szín, perspektívájuk a lineáris perspektíva. A lineáris perspektíva szintén állandó valami, egyöntetűségek hordozója, egy gerinc, egy konstrukció, melyet a színek változásától függetlenül is meg lehet teremteni, sőt semmi köze a színek változásához. Egy színben a lineáris perspektívának épp olyan értéket lehet adni, mint a leggazdagabb koloritban. A modern piktúra föladata a lokális színt, föladata a lokális színnel megoldott formát, és ennek megfelelően a lineáris perspektívát. Föladata mindazokat a tényezőket, amelyek a régi piktúra stíluselemei voltak. Föl mindazt, ami állandó, ami mozdulatlan, abszolút. A modern piktúra előtt a lehetőségeknek végtelen sora nyílt meg. A szín föl szabadulása és individualizálódása nagyobb változásokat idézett elő évtizedek alatt, mint amilyenekre évszázadok alatt volt eset.”¹² Ebben a helyzetben Cézanne festésze jelenti a jövőbe vezető utat. Cézanne, az impresszionistákkal szemben, az anyagból indul ki. „Ebben nincs párja: megérezni a kemény vagy lágy, színes vagy fakó, száraz vagy nedves anyagot, a föld, a víz, a fák, gyümölcsök, bútorok, emberi testek materiáit. Egész testével és lelkével zuhant rá az anyagra, és monumentális tudta fokozni képein azt a hatást, melyet a természet tárgyainak anyaga reá tett. [...] Az az anyag azonban, melyet Cézanne a legelementárisabban érez meg, a levegő, a végtelenségig széjjeláradó;

¹⁰ Fülep Lajos: Nemzeti öncélúság. *Válasz*, 1934. május 1. In: Fülep Lajos: *Művészet és világnézet*. Cikkek, tanulmányok 1920–1970. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1976. 153–184., 175.

¹¹ Uo. 181.

¹² Fülep Lajos: Új művészeti stílus. *Új Szemle*, 1908. márc. 1., márc. 15., ápr. 1. In: Fülep 1974. 484–516., 494–495.

be nem ráamázható, mindenütt jelen lévő levegő.”¹³ Csakhogy, teszi hozzá, s most már a *Magyar művészetet* idézzük, „a Cézanne művészetében rejlő lehetőségeket csak megfelelő új világnézet alapján lehet kifejleszteni. Ennek hiánya az oka, hogy folytatói közül az egyik irányzat a végső absztrakciókba lyukad ki, a másik pedig a felülmúlhatlan naturalizmus és az új elvek keveredésének chaosában leledzik.”¹⁴ S ezzel ismét eljutottunk a Fülepféle esztétika egyik központi kategóriájához, a világnézet fogalmához, amelyet majd értelmeznünk kell.

Időrendben Párizs után az itáliai évek következnek, Firenze és Róma, valamint a Lukács Györggyel szerkesztett, s mindössze két számot megért *A Szellem*, majd a „Szellemi Tudományok Szabad Iskolája”. Az évtized végén aztán a forradalmak (ennek életrajzi vonatkozásait lábjegyzetben közöltük), a teológiai tanulmányok és lelkeszi szolgálat. Zengővárkony.

Talán már az eddigiekből is kitűnt, amit az életmű későbbi szakaszainak bemutatása remélhetőleg bizonyossá tesz, hogy a Fülepféle-legendának valóságfedezete van. „A tények azt mutatják – írta Németh Lajos –, hogy a közel hét évtizednyi alkotómunka aktív tevékenység volt, személye, szellemisége már a századelőtől kezdve haláláig tényező a magyar kultúrában.”¹⁵ Sokat emlegetett remetesége valójában elszigetelődés. Mi volt ennek az oka? „Most, immár másfél évtizeddel Fülepféle halála után – szintén Németh Lajost idézzük –, mikor már lassan rálátásunk van az egész 20. századra, megkockáztathatjuk a megállapítást Fülepféle perifériára szorulásának magyarázataként: gondolatrendszere, egyszerre egyetemes és tudatosan vállalt nemzeti, magyar látóköre, egyénisége túl tömény volt a háromnegyed század magyar valóságához.”¹⁶ Igaz, lényéből fakadó arisztokratizmusa, a realitásokkal sok esetben nem számoló igényessége megnehezítette a hozzá való közeledést. Mint Zádor Annától tudjuk, a minőség általa képviselt magas igénye a pesti egyetemi munkától is elvette a kedvét az ötvenes években.¹⁷ Ha a fiatalok részéről nyegleséget, udvariatlanságot vagy durvaságot tapasztalt, elfordult és magába zárkozott. Sorsa olyan, mint Bibó Istváné. Ha nem ide születnek, közismert európai gondolkodókként beszélnek róluk szerte a világban. De őket ide helyezte a sorsuk, s ők vállalták ezt.

Az alkotó személyiség rövid jellemzése és fellépése szituációjának felvázolása után most vessük pillantásunkat életművének három vonulatára! Amikor Fülepféle filozófiájának, művészetfelfogásának és irodalomszemléletének rövid bemutatására vállalkozunk, e tanulmány kereteivel is számolnunk kell: nem törekedhetünk teljességre, a munkásság kronológiai rendjét sem követhetjük (ez majd egy monográfus feladata lesz), s csupán néhány, számunkra különösen fontosnak vélt tanulmányt fogunk kiemelni. Mindezt a tévedés kockázatával tesszük, amit minden értelmezés amúgy is magában hordoz.

Fülepféle filozófiai tárgyú dolgozatai közül korai Nietzsche-tanulmányát emeljük ki, amely az általa fordított s 1910-ben megjelent *A tragédia eredete* magában is könyv terjedelmű bevezetéseként készült.¹⁸ Műfajából adódóan nem állásfoglalás a német filozófussal szemben, hanem hitelességre törekvő kalauz. „Végtelenül előkelő így ennek az írásnak visszatartott polémiától halkan reszkető, szélesen elömlő hangja – írta Lukács György a *Nyugatban*. Tele van a belülről való megértés legnagyobb szépségével: csak tükröz akar lenni, amiben Nietzsche képe tisztán tükröződjék, és az egész Nietzsche tükröződjék ben-

¹³ Fülepféle Lajos: Paul Cézanne. *Művészet*, 1907/3. In: Fülepféle 1974. 455–463., 461.

¹⁴ Fülepféle 1923. 187. Fülepféle később is, a Szécher úti összejöveteleken gyakran szóba hozta Cézanne „cölöpkemény művészetének” jelentőségét, azt, hogy Cézanne „a dolgok masszivitását festi.” Fodor András: *Ezer este Fülepféle Lajossal*. I–II. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. I. 105.

¹⁵ Németh Lajos: Fülepféle Lajosról. *Jelenkor*, 1985/1, 43–48., 44.

¹⁶ Uo. 45.

¹⁷ Zádor Anna: Emlékeim Fülepféle Lajosról. *Jelenkor*, 1985/1, 49–52.

¹⁸ Fülepféle 1910.

ne.”¹⁹ Ebben Nietzsche Schopenhauer eszméivel való megismerkedésének élményéből (tőle tanulta, hogy a világ lényege az akarat), valamint Wagner zenéjével való találkozásának sorsdöntő eseményéből indul ki, amely később a vita és a szakítás radikális gesztusához vezetett. Nietzsche arra törekedett, mondja Fülep, hogy filozófiával oltsa be a filológiai, történeti vizsgálatot. *A tragédia eredete* című könyvében az apollói művész harmóniára törekvésének és a dionüszoszi szenvedélynek, zaklatottságnak kettősségét a tragédia születésében oldja fel, amelyben a dionüszoszi mámor apollói látomást teremt. A görög tragédia a pesszimizmus alapján érthető, de nagyságának nyitja a pesszimizmus legyőzése, mondja Nietzsche. Későbbi, *Korszerűtlen elmékedések* című művében háromféle embertípust különböztet meg: a rousseau-i lázadót, a goethei szemlélődőt és a schopenhaueri heroikus embert, ezeknek legtisztább megvalósulásai a filozófusok, a művészek és a szentek. Ezekben testesül meg az emberi lényeg. Eszményképeihez való kritikus viszonya Nietzschét a hagyományos erkölcs kritikájához és egy új eszmény, az emberfeletti ember (*Übermensch*) célként való megjelöléséhez vezette. Azt állította, hogy a világ lényege a hatalomra törő akarat (*Wille zur Macht*), s ennek jegyében nem világnézetünk igazságával, hanem életfejlesztő, életgazdagító képességével kell törődnünk. Abban látja az emberiség hivatását, hogy önmagánál magasabb rendű lényt teremtsen önmagából. „Az emberfölötti embert hirdetem nektek. Az ember az, amit fölül kell múlni”, mondja Zarathusztra, kései művének hőse. Ez az ideál túl van jön és rosszon, széttöri a nyáj erkölcsének normáit, s helyére az emberfeletti ember életakarátának törvényeit állítja. „E felé a jövő felé vezet Nietzsche. Kivezető ösvény a mából” – fejezi be tanulmányát Fülep Lajos, ne feledjük: 1911-ben. Ez a munka tehát a Nietzsche-filológia századfordulóhoz köthető eredményeit tükrözi. Ma már tudjuk, különösen Giorgio Colli és Mazzino Montinari 1967 és 1980 között publikált kritikai kiadása után,²⁰ hogy Nietzsche hagyatékban maradt műveinek későbbi közreadása a hagyatékot gondozó Elisabeth Förster-Nietzsche előzetes jelentésulajdonításával történt, amit, különösen a *Wille zur Macht* koncepció vonatkozásában, nem igazolnak az életmű filológiai tényei.

Fülep Lajos művészetfilozófiai írásai közül *Az emlékezés a művészi alkotásban* című kora, 1910-ben *A Szellem* című folyóiratban megjelent értekezéséből indulunk ki.²¹ Ennek a dolgozatnak a tézisei Benedetto Croce nézeteinek kritikájára alapozva fogalmazódtak meg. Croce szerint a művészet intuíció, amely mindenkor azonos a kifejezésével, ily módon minden kifejezés művészi tevékenység, így a nyelv is. Ezért az esztétika nem más, mint minden emberi kifejezőmódra kiterjesztett lingvisztika. Ez a felfogás Fülep szerint azért tarthatatlan, mert ha a nyelv esztétikai funkciónak a produktuma, akkor ez nem intuíció, hanem emlékezés, hiszen minden intuíciónkba beleszól és beleolvad a múltunk, az emlékezésünk, amely nélkül nem is vehetünk róla tudomást, és az intuíció, illetve a percepció pillanatait az emlékezésnek kell összefűznie. De az emlékezéssel „nemcsak konzerválunk benyomásokat és élményeket, hanem szakadatlanul formálunk és komponálunk vele”.²² A szép tehát az emlékezés produktuma. A művész emlékezése beleárad a percepcióba, de túl is hullámszik rajta, s ezáltal a percepciót saját ideális képére alakítja. „A művész a formával kifejezi az időnkívülit, az el nem múltót, a létet, az örökkévalóságot, de nem absztrakt ideákban, mint a filozófia vagy a vallás, hanem a maga alkotta jelenségeknek formájával (ideájával) szemben az elmúltó, levésben lévő, időben élő jelenségekkel.”²³

¹⁹ Lukács György: Fülep Lajos Nietzschéről. *Nyugat*, 1910. június 16. In: FEml. 11.

²⁰ Friedrich Nietzsche: *Sämtliche Werke*. Kritische Studienausgabe. I–XV. Herausgegeben von Giorgio Colli und Mazzino Montinari. Berlin, De Gruyter, 1967–1980.

²¹ Fülep Lajos: Az emlékezés a művészi alkotásban. *A Szellem*, 1911. márc. In: Fülep 1974. II. 605–651,

²² Fülep 1974. II. 635.

²³ Uo. 649.

A fiatal Fülep Lajos

Fülep Lajos az 1960-as években.
Koffán Károly felvétele

A művészt örök vágy hajtja a levésből a lét felé, mert a változó életben az örökkévalóságba vágyik. Takács József joggal tekinti veszteségnek, hogy a tanulmány eszméit s az általa kiváltott firenzei vita tanulságait, amelyhez Croce is hozzászólt, se az európai, se a hazai gondolkodás nem hasznosította érdemének megfelelően.²⁴

Fülep esztétikai tárgyú írásaiból egy szakadatlanul épülő, ám be nem fejezett művészetfilozófiai rendszer körvonalai bontakoznak ki, amelyet Németh Lajos tanulmánya alapján próbálunk röviden áttekinteni.²⁵ Ennek a rendszernek a kulcsfogalma a *forma*, ami, ezt Fülep többször is nyomatékosan hangsúlyozza, nem külsőség, hanem a dolgok lényege. Ennek alapján a kép műformájában testet öltő autonómia a kép kompozíciója. Ebben testesül meg a formává, esztétikumává vált determináló erő, a *világnézet*. Ám a világnézet, mint minden tartalmi anyag, csak annyiban s olyan mértékben létezik a műben, amennyiben, amilyen mértékben formává vált. Ebben az összefüggésben szükségképpen felvetődik a természet és a művészet viszonyának a kérdése. Előbbi a levés és az idő, utóbbi a lét és az örökkévaló világa. Ám amikor Fülep az emlékezésről szóló tanulmányában úgy fogalmaz, hogy „a szép valamely jelenség formájának örökkévalóság-jellege”,²⁶ már túllép a természet és a művészet elválasztottságának gondolatán, hiszen a művészet a természeti jelenség minden elemének és törvényének ismeretével dolgozva hoz létre lényegi különbséget a műalkotás és a természeti produktum között. Így jut el Fülep a *jelentés-komplexum* fogalmához, amely magába öleli a szembenálló, ám ezáltal élességüket veszítő, összekapcsolódásra képes fogalmakat. E ponton távlat nyílik az esztétikai abszolút és a történeti relatív, valamint az egyetemes és a nemzeti korrelációjának eszméje felé.

²⁴ Takács József: Fülep Lajos Croce-kritikája. In: DD, 21–25.

²⁵ Németh Lajos: Fülep Lajos művészetfilozófiája. *Jelenkor*, 1975/7, 631–634. In: FEml. 224–229.

²⁶ Fülep 1974. II. 650.

Ez utóbbi korrelációnak Fülep mesteri megvilágítását adja 1923-ban publikált *Magyar művészet* című könyvében, amelynek fejezetei előbb tanulmányok formájában jelentek meg a *Nyugat*-ban 1918-ban, illetve a befejező, festészetről szóló fejezet 1922-ben. (Az eredeti kézirat végén ez a dátum olvasható: 1916 tavaszán.) A *Nyugat*-ban csillag alatt a szerző fontos megjegyzése olvasható, amelyben munkáját párhuzamba állítja Babits Mihály 1917-ben megjelent *Irodalmi problémák* című kötetével. Mindketten hasonló szempontból foglalkoznak a magyar kultúra két különböző területével, ám szemléletük eltérő: Babits Taine fogalmait működteti, míg „én – hangsúlyozza Fülep – a faj, környezet és idő fogalmain túl próbálom megkonstruálni az egyetemesnek és a nemzetinek viszonylatát”.²⁷ Könyvében, amelyet „problématörténeti vázlatnak” nevez (és ezt a meghatározást nem szabad szem elől tévesztenünk),²⁸ a nemzeti művészet lehetőségét, létezését a témákon és a motívumokon túl találja meg. Mivel a művészet tartalma éppen a forma, a formává vált tartalom, ezért „[h]a a művészetben van nemzeti – állapítja meg –, úgy magának a formának kell annak lennie”.²⁹ „Buzgó, de naiv patrióták ugyan hamar elintézik ezt a kérdést – fogalmaz polemikus éllel, ma is megszívlelendő módon –, amikor vagy azt mondják, hogy magyar az, amit magyar ember csinál, vagy, hogy magyar az, ami magyar dolgokat, eseményeket, tjakat stb. ábrázol. A művészi szempont alig jut szóhoz náluk, annak sejtelve nevezetesen, hogy ami az ő szempontjukból magyar, esetleg még nem művészet, másrészt, ami művészet, esetleg nem magyar.”³⁰ Ebből az esztétikai nézőpontból válik hitelesen feltehetővé a könyv alapkérdése: „Van-e a magyarnak valami sajátos küldetése az európai művészet közösségében, a világművészetben?”³¹ Azaz: van-e sajátosan magyar, s ezáltal az egyetemes művészetet gazdagító magyar művészet? A kérdésre adott pozitív választ három kiemelkedően jelentős művészünk bemutatásával alapozza meg. Ez a három európai magyar művész: az építész Lechner Ödön, a szobrász Izsó Miklós és a festő Szinyei Merse Pál.

A hazai építészet területén a 19. századi klasszicizmus (Hild József), romantika (Feszli Frigyes) és a Fülep szerint tévutat képező „második reneszánsz” (Ybl Miklós) városképet meghatározó alkotásaival szemben a népművészet adottságaiból kiinduló Lechner Ödön épületeinek magyarságát emeli ki, s a kecskeméti városháza meg az Iparművészeti Múzeum elemzésével mutat rá a homlokzati síkfelület formateremtő jelentőségére. „A népművészet, amelyen állandóan rajta volt a szeme, sík művészet, s az ázsiai álom ennek a sík művészetnek kifejlesztésével kápráztatta. A síkból kellett tehát kiindulnia, illetve hozzá visszatérnie.”³² A fal sík elemében megszólalhat a népies eredetű formanyelv, aminek szerves eleme, hogy a párkány nem kiugrik, hanem fölfelé emelkedik oromzat gyanánt, s hullámos vonala ritmikusan zárja le a fal nyugodt felületét. Ezt az igazi nemzeti utat azonban, teszi hozzá Fülep, a nemzet nem tudta megérteni és követni.³³

Lechner szerepét a szobrászatban Izsó Miklós tölti be. De az elemző nem a közismert

²⁷ Uo. 628.

²⁸ Fülep 1923. 131.

²⁹ Uo. 21.

³⁰ Uo. 30.

³¹ Uo. 31.

³² Uo. 60.

³³ Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy Fülep „problématörténeti vázlatot” ír, s ennek megfelelően emeli ki a szerinte jövőbe mutató s esztétikai elveit igazoló műveket, művészeket. Ez az adott keretek között szükségszerű és igazolható. Értékelése következetes és szigorúan megalapozott. Más kérdés, hogy a „problématörténeten” túlnézve, módszere túlzott sarkítással jár. Ybl Miklós klasszicizmusból táplálkozó, Fülep által kárhozottatott neoreneszánsz művei méltóságteljes arányaikkal egy ezeréves ország jogos büszkeségéről és európaiságáról tanúskodtak. Fő műve, az Operaház szerkezeti biztonságával, nemes előkelőségével, impozáns arányaival éppúgy elválaszthatatlanul hozzátartozik Budapest képéhez, mint Steindl Imre neogótikus műve, az Országház.

Búsuló juhász alapján mutat rá a szobrász jelentőségére, ebben „tisztéletreméltó kézügyes-
séget és néprajzi alaposágot árul el”,³⁴ de az igazi szobrászati problémához az alig ismert
kis agyagfigurákban jut el. Ezekben a magyar nép testi ideálja plasztikai formákkal kap
igazolást, s a magyar tánc a kompozíció formateremtő elvévé válik. „Mert Izsónál a forma
egészen sajátos, fajlag determinált, éppen nem közömbös vagy általánosan emberi alak-
ban testesül meg, illetőleg belőle nő ki. Sőt tovább megy, és bizonyos fajta faji ideállá ma-
gasztosítja alakját, mint a görög művész az atlétát”.³⁵ De Izsó sorsa is a magára hagyottság
és a meg nem értettség lett. „Contraposto, kompozíció, eredeti természetlátás, művészi
formában megtestesült etnikai ideál, plasztikusan megoldott drapéria – sokáig, részben
ma is, vadidegen dolgok a magyar szobrászattól” – zárja plasztikai szemléjét az elemző.³⁶

A magyar festészetről szólva mutatkozik meg leghatározottabban Fülep kiérlelt, esz-
tétikai érvekkel gondosan aládúcolt értékrendjének normatív természete. Kétségtelen,
hogy a jövő igazolta Szinyei Merse és a nagybányaiak jelentőségének kiemelését, ám az
elődöktől és a kortársaktól nemcsak hatástörténeti értéket tagad meg (egyébként joggal),
de viszonylagos esztétikai kvalitásaikat sem ismeri el (ami viszont a szemlélet egyoldalú-
ságát jelzi). Madarász Viktor és Székely Bertalan képei számára történeti illusztrációk fest-
ői látás nélkül. Madarász, bár festői temperamentuma eleven, de annál elszomorítóbb,
mondja, „hogy a történelmi illusztráció fokát csak esetenként haladta túl”.³⁷ Székely stílu-
sa „illetetlen korának küzdelmeitől és mentes eredményeitől”, jelenti ki.³⁸ Aránylag még

³⁴ Fülep 1923. 74.

³⁵ Uo. 85. Itt jegyezzük meg, hogy Soós Gyula 1966-ban publikált Izsó-könyvében tizenöt képet
közül a *Táncoló paraszt* terrakotta figuráiról, majd – Fülepet követve – ezt írja: „A *Táncoló paraszt*ról
összeállított képsorozat meggyőzően érzékelteti, hogy az egyes figurák mozdulatai egymáshoz
kapcsolódnak, egymásból indulnak ki. A mozgás nem mindegyik fázisa alkalmas a szobrászi
megörökítésre. A mozdulatok közül a művésznek azokat kell kiválasztania, amelyek az ábrázolt
cselekményre jellemzőek, amelyek megindítják a képzeletet. Izsó ilyen megoldásokra törekedett,
alakjai élethű mozgását, a magyar verbunkos ritmusának változatait érzékeltetik. A tánc motívumai
újabb és újabb formát öltenek végig a sorozaton. Mindegyiken tükröződik a mozdulat folya-
matosságának a feszültsége. De a képzettség a motívum minden merészsége és mozgalmassága
ellenére is nyugodt, kiegyensúlyozott. A statikai biztonságot a merőleges és vízszintes vonalak
elrendezése, illetve hangsúlyozása támasztja alá.” Soós Gyula: *Izsó Miklós*. Budapest, Corvina
Kiadó, 1966. 16.

³⁶ Fülep 1923. 96. Itt is érzékelhető, hogy Fülep Lajos szemléletmódja normatív természetű, ami egy-
felől túl szigorúvá teszi a normától eltérő művészi alkotásokkal szemben, mint most a *Búsuló ju-
hász* esetében, vagy korábban Ybl Miklósról szólva, másfelől viszont éles szemmel és meggyőzően
képes rámutatni az általa értékesnek ítélt műalkotások kvalitásaira. Megjegyzendő, hogy a *Búsuló
juhász* az urnára támaszkodásnak az antikvitásig visszavezethető síremlék-motívumával, s a gyá-
szoló motívummal a jellegzetes (Henszlmann Imre szavával: *jellemzetes*) magyar alakkal való tár-
sítása által – a szabadságharc leverése utáni időben – szerves művészi formává átlényegített nem-
zeti közérzületet fejezett ki. A nemzet fájdalma kapott méltóságjeljes esztétikai kifejezést általa.

³⁷ Uo. 110. Fülep figyelmen kívül hagyja, hogy Madarász Viktor *Hunyadi László siratása* című képé-
ben a magyar közönség a nemzet sorsának kifejezését látta az önkényuralom éveiben, ami méltó-
ságot sugárzott, lelkiert adott, s ezt a magyar balladákra emlékeztető hangvételében, a bravúro-
san alkalmazott, komor fény-árnyék technikában és a szigorú kompozícióban látták megteste-
sülni. A kép nagy nemzetközi elismerést is hozott Madarásznak, a magyar művészek közül első-
ként kapta meg a párizsi Salon nagy aranyérmét. Az egyik első magyar festmény volt (talán a
legelső), amelyet külföldön is nagyra értékelték. Bár nem vagyok művészettörténész, de legyen
szabad megjegyeznem: az én belső képtáramban a *Hunyadi László siratása* a *Majális* mellett foglal
helyet. A művészet múzsája soha nem egyetlen híron játszik. Igaz, Fülep „problématörténeti
vázlatot” ír, az európai kronológia alkalmazása s a hatástörténeti szempont kiemelése szükség-
képpen ebből következik. Műve következetes és meggyőző. Műfajának iskolapéldája.

³⁸ Uo. 117. Számomra Székely Bertalan *Őnarcképe* egy mélyen gondolkodó, szigorú erkölcsi tartású

Lotz Károly jár a legjobban, aki szerinte fontos festői problémákat oldott meg, eljutott az abszolút freskó-stílus szabadságáig, de ez sem folytatható. Mészöly Géza az elemző számára a régi romantikus stílus érvénytelen folytatója, Paál László megkésett barbizoni,³⁹ Munkácsy festészete pedig álművészet álművelt társadalom számára, a *Siralomház* stílustalan élőkép, az *Ecce homo* pedig művészi katasztrófa. Ez nagyon kemény beszéd, ezért megjegyezzük, hogy Fülep kritikájának igen nagy hatása volt, pro és kontra módon érvelő írásokat hívott életre Munkácsyról, ami a festő utóéletének fontos fejeménye. Jellemző, hogy amikor Fülep munkatársaival meglátogatta az 1950-es évek elején a fővárosban rendezett nagy Munkácsy-kiállítást, a főművek előtt megállva így fakadt ki: „micsoda erő van ebben az emberben, hogy viszi az embert magával ez az egész terem. Hát nem disznóság, hogy az lett belőle, ami lett!”⁴⁰ Ebben a kifakadásban jól megfigyelhető az esztétikai és a történeti érték – ezúttal rendkívül termékeny – feszültsége.

A Szinyei Merse Pálról írt elemzésben viszont egyesül az abszolút és a relatív történeti érték, szintén inspiráló módon. A *Majális* jelentőségére a francia impresszionizmus vívmányai, a tiszta optikai látvány, a valór és a komplementer színek törvénye felől szemlélődve mutat rá Fülep: „egészen az optikai látszat piktúrája, ha még kísértének is benne az előzetes tudás elemei”.⁴¹ (A *Pacsirtát* kevésbé szereti, a *Lilaruhás nőt* nem is emlegeti.) A *Majális* helye, hangsúlyozza a szerző, a nagy francia impresszionisták művei mellett van. Sajnos nálunk senki sem értette meg, a mester felhagyott a festéssel, s amikor húsz évvel később felismerték nagyságát, már nem hathatott elevenen, inkább történeti érték-ként lehetett rá tekinteni, aminek vívmányait nem ő, hanem a nagybányaiak folytatták, kivált Ferenczy Károly. Ennek képein a levegőperspektíva által a szem viszonya mutatkozik meg a környező világhoz. Ezzel Fülep hitelesen mutat rá Ferenczy piktúrájának jelentőségére. Amikor viszont kifogásolja, hogy képeinek színvilága közömbös, s emiatt nem érződik a természeti jelenség intenzitása, úgy vélem, az elemző normatív tudása lép az érzékeny néző szeme elé. Ugyanakkor teljes mértékben igaz, hogy a magyar festészet fejlődésre képes ága a nagybányaiak által levált a holt törzsről, amit Csók István és Rippl-Rónai József művészete igazol. A Szinyeivel kezdődő úton a magyar festészet európai szintre emelkedett, zárja fejtegetéseit a *Magyar művészet* szerzője.

Fülep Lajos volt a főszerkesztője a majd' harminc évvel később, 1956-ban közzétett művészettörténeti szintézisnek, *A magyarországi művészet története* című kétkötetes vállalkozásnak, amely több szerző munkája. Az első kötet a honfoglalástól a 19. századig, a második kötet 1800-tól 1945-ig tárgyalja a hazai művészet történetét. Az első kiadás előszavában a főszerkesztő ismerteti a munka elveit, indokolja belső arányait, és értelmezi a könyv sokatmondó címét: „A magyarországi művészet története. Ebben a címben, úgy gondoljuk, pontosan kifejeződik és meghatározódik, amiről a könyv szól: nem mond se többet, se kevesebbet, se mást, mint ami a tárgya. [...] Nem tárgyalja a magyar nép művészetét abban a korban, amikor még nem lakott mai hazájában; nem tárgyalja a korábban itt élt népek művészetét se, mert ez a föld csak azóta »magyarországi«, amióta Magyarország van [...], »magyarországi«, mert az ország területén a magyarral együtt más népek is éltek és művészetet produkáltak, továbbá hosszú századok alatt idegen művészek sokan dolgoztak

---

figura megjelenítésével a nemzeti sorssal azonosuló magyar köznemesség és az erdélyi magyarság lelkiületét fejezi ki az elfordulva ránk tekintő arc puritán kompozícióba helyezése által. Ez a lélektani gazdagság a megfigyelés hitelességével társulva jelenik meg olyan nagy történeti kompozícióiban, mint a *II. Lajos holttetének megtalálása* vagy az *Egri nők*.

³⁹ Ez igaz, de a megkésetttség érték is lehet, egyébként is Paál László elfojtott érzelmeiktől terhes melankóliájának ez a barbizoni stílus adekvát formája volt.

⁴⁰ Zádor Anna: Emlékeim Fülep Lajosról. *Jelenkor*, 1985/1, 49–52., 52.

⁴¹ Fülep 1923. 142.

itt”.⁴² A második kötet koncepciója megváltozott, amit címe is mutat: *Magyar művészet 1800–1945*. Ez a szintézis hasznosítja Fülep *Magyar művészetének* eredményeit, amit az Izsó Miklósról írt fejezet (Végyvári Lajos munkája) igazol: „Kisplasztikáinak legszebbjei a táncoló parasztok: mozdulatuk elevenességével, dinamikájával, megragadó kifejezőerejükkel a magyar szobrászat legjava alkotásai. Izsó ezekben a szobrokban elsőként szakította szét a XIX. század szobrászatának iskolás megkötöttségeit. [...] A féktelen mozgás és a statikai megkötöttség ellentétéből alakított komponálással teszi rendkívül feszültté és robbanékonyá alakjait. Ezekben a kisplasztikákban [...] a nemzeti forma és a nemzeti tartalom a legmagasabb szintézisben egyesül”.⁴³ Mivel azonban összefoglaló műről van szó, horizontja a „problématörténetnél” szükségképpen tágasabb. Ennek igazolásául idézzük a Székely Bertalanról szóló fejezetet. „Székely Bertalan művészete a magyar képzőművészet Munkácsy előtti nagy szintézise. A magyar képzőművészetet befolyásoló két iskolát, a német akadémizmus történelmi és monumentális irányát, valamint a francia romantika eredményeit műveiben egyesítette és a nemzeti tartalom kifejezése közben átformálta.” A Munkácsy-fejezetben pedig azt olvassuk, hogy kolorisztikus tónusfestészetével nemcsak megértette Courbet elveit, de több szempontból meg is haladta, ami kiváltotta Théophile Gautier elismerését, sőt Courbet tetszését is. A huszonhat éves korában festett *Síralomház* nemzetközi sikert aratott. „Az elitéltben érzékeltette a magyar temperamentumot, a halálban is virtuskodó, töretlen erejű betyárt. Különösen változatos a nézők csoportosítása, az egyes alakok megrajzolásában pszichológiai ábrázolókézséget lehet méltányolni.” Képein páratlan bőséggel ábrázolta a magyar nép, a parasztság típusait. Festményeit (*Tépcsínálók, Köpiülő asszony, Rőzsehordó nő, Búcsúzkodás*) „az előadás realista igazsága, a faktúra szenvedélyes formálása, a világos kompozíció a XIX. század realistáinak legjobb alkotásai mellé helyezi”.⁴⁴ A Munkácsyról szóló vita azóta is folytatódik, amit a Krisztus-trilógia utóélete is igazol, s ez nem kis mértékben Fülep Lajos érdeme. A könyv Lechner-fejezetének értékrendje szintén eltér Fülepétől. Genthon István, a fejezet szerzője szerint a hazai építészetnek a 11. századi pécsi műhelytől kezdődően kialakított nyolc évszázados hagyománya sem kevésbé nemzeti, mint az a keleti, illetve népművészeti gyökerű, amit a síkszerűség preferálásával Lechner kizárólagosnak tekint, s ez nem is illeszkedik minden esetben az építészet térképző természetéhez.⁴⁵

Fülep Lajosról készített (mint jeleztük: kísérleti jellegű) portrénk befejező arcvonásai-ként az irodalmi tanulmányokról szólunk, ezúttal sem a teljesség igényével. Figyelmünket Fülep Ady-élményére összpontosítjuk. Ennek két oka van: ő volt az első egyike, aki felfedezte az *Új versek* jelentőségét, s ő volt az utolsó tanú, a túlélő, aki a személyes élmény hitelével mutatta be Ady emberi-költői alakját, s tárta fel – nem túlzás ezt mondani – Ady titkait. Mint már említettük, *Az Országban* közölt írással kezdődött ez a kapcsolat, amelyben a kritikus a „nyugatra vándorolt keleti napimádó” alakjában ismerte fel a Holnap hőst, a magyar vers megújítóját.⁴⁶ Adynak sokat jelentett ez az értő elismerés, magához kérte⁴⁷ és barátságába fogadta a fiatal kritikust, aki tanúja lett Ady éjszakáinak, s már idős korában, mint említettük, túlélő tanúként vallott erről az életre szóló tapasztalatról. A kézirat 1969-ben keletkezett, két változata közül a későbbi rövidebbet a *Magyar Nemzet* közölte folytatásokban 1969-ben, a korábbi hosszabb változatot pedig 1976-ban publikálta

⁴² A mű 1964-ben megjelent harmadik kiadását használom. *A magyarországi művészet története I. A honfoglalástól a XIX. századig*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964. 6.

⁴³ *A magyarországi művészet története II. Magyar művészet 1800–1945*. 158.

⁴⁴ Uo. 222., 225.

⁴⁵ Uo. 332–334.

⁴⁶ Fülep Lajos: Ady Endre. *Az Ország*, 1906. márc. 7. In: Fülep 1974. II. 143–146.

⁴⁷ 1906. március 4-én keltezett levelében. Fülep Lajos *Levelezése*. I. 1904–1919. Sajtó alá rendezte F. Csanak Dóra. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1990. 38.

mind semmi se mit bekiés, hgyt kell állnom, hgy kell
vőrelvelem, mindha e jövőben kezem, az felelyvics, és
még is másod, és ha ba mezelik az éjszakába, velem
jön nem lőnt hinni, és nem lőnt nem hinni, nem
lőnt belelyejevni, hogy velem vege ardueruei — de hat
lehet egy elűz? moadt!

(Kéttem eubert ismerem életembem, aminen közelebbem
amuk a szögővőből értem, amit — jobb híján — az agyon-
trófiát óval gémű-ach szokhat nevezni; *hítköztűl* kettő
magyar volt: Ady és Petkes. És mindkettőben effe életemben
vot, amilyet más nevezet-hia a ligha ismer — legalább
is én nem lőnt rá példát. Petkes utolsó szava: nem
értem, csaknem nem értem!) És mindkettőre hgy életh
és életet, hgy mindkettőnek adanított omela nevetet,
— hgy-hia a maga módjára. Adyja az volt, aminte it
jött.)

Eubertot, lehatóságoktól bekiégőket egyfajta lelke-
főszőtt, aminek általában gőzölyűkét, és velük kezezőkható
endóhetők. Jogy jóműlt a és Ady barátság. Nem lőntett
óval belem (elcsúszásról igaz), most, mivel eubertó mellett,
ismarita, ma jre stórtó élet, nemyete hgyt beeműt,
májja vele egyet válliaszt, hancos társaimet. *Égy* élet,
valamit mégis hánol beeműt, egyfajta a galantán or-
hancos élet, mástól ord-a fejta, nemyeten a hancos hancos
magyarosít, amiben effe eubert az estajonny népűt
a jórólakvához. Petkes is amilyeműt a magyart, és egyfajta
a hancos magyart. *S* elker nemyete a legkötőmősből,
a legmőgőlyűsből — amit egyfajta még is it vala-
milyen jórólakva nem is egyfajta, de más volt hgy jórólakva
hgyjontó magyartban követtlenül a órájából hancos, és
megjőntőntő volt, mert nem mőta jórólakva hancos, hanem
abólakva magyartólakva:

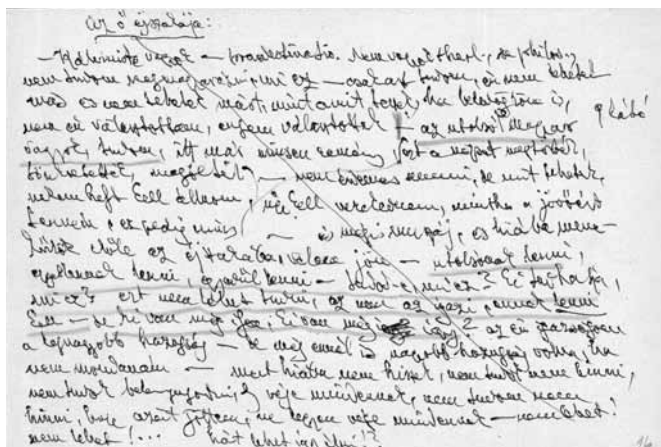
— az én magyarságom nincs más ahol én rajtam
hancos — a világban úgy volna, de benne nem élkevelem
é nem hancos, nem éntó omagyalban — éntó nem orha
hancos — én benne nem lőnt meg, legalább is itó
hancos hancos — hgy, ahogy benne, mind az ahol rajtam
hancos — én vagyok az utolsó eubert magyart —

Egy lap az Ady-esszé kéziratából. MTA Könyvtár

Tímár Árpád az általa szerkesztett *Művészet és világnézet* című kötetben.⁴⁸ Az emlékezés címe: *Ady éjszakái és éjszakája*, s mindenekelőtt ezt a címet kell értelmeznünk. A többes számú szó az egymás társaságában töltött, estétől hajnalig tartó együttlétekre utal, a lokálról lokálra, kocsmáról kocsmára való boros vándorlásokról, az egyes számú főnév viszont Ady világszemléletére, lelki hangoltságára vonatkozik.

Ezek a legendás éjszakák, ahová Fülep idegenként került a Baross kávéház elit szellemi köréből, ahol a kiváló színészek, Ódry Árpád, Kürthy György és Petkes Imre, valamint a rendező Hevesi Sándor voltak a társai, ám most a Szabadság kávéházban, a Három hollóban és a Nagymező utcai lokálokban, pincékben, s reggel felé az Opera mögötti Bableves csárdában Ady mellett többek között Révész Bélát és Szini Gyulát ismerte meg. Füleptől tudjuk, hogy ezek az éjszakák egy sajátos rítus megvalósulásának alkalmai és színhelyei voltak, amelyben a költő játszott a rendező és a főhős szerepét, aki akarta, de ironizálta is ezt a kettős szerepet. Ugyancsak Fülep mutat rá arra, hogy ennek a szerepnek a mélyén Ady egzisztenciális szorongása rejlett, aki még mámorosan sem vesztette el ezzel kapcsó-

⁴⁸ Fülep 1976. 44–77.

Egy jegyzetlap az Ady-esszéhez. MTA Könyvtár

latos éleslátását. Ezt a népet már megölték testében és lelkében, vallotta egyszer. Itt nincs föltámadás, mondta, majd hozzátette: „ebbe nem lehet belenyugodni, én nem nyughatok bele, ha mindenki belenyugszik is, de olyan józanon nem lehet – el kell kábítanom azt a szörnyű józanságot, hogy a vers kiszabaduljon a rája dúlt hegy alól”, mondta a „szakállas Krisztusnak”, ahogy Fülepet nevezte. S aki ezt a kommentárt fűzte a költő vallomásához, értelmezve a „noctambule” magatartást: „Nagyon lehet, hogy olyan valóságglátással, amilyen az övé, nem lehetett verset írni – lényének egyik felét el kellett kábítania, hogy a másik fölszabaduljon, az, amelyik még hinni tudott a cselekvés értelmében”.⁴⁹ Az egyetlen lehetséges cselekvés: az utolsó magyar szerepének vállalása. Ez Ady titka. Fájdalmas titok. Az én magyarságom nincs már sehol énrajtam kívül, vallotta egyszer barátjának, nem metaforaként, hanem abszolút meggyőződésként mondván: „a népben van, de benne nem él, mert nem tudatos, néma, én látom, érzem benne, ő nem tudja, nem érzi önmagában – ezért nem látná bennem se – ez nincsen sehol rajtam kívül – én vagyok az utolsó élő magyar”. A látom, érzem szavak jelzik, hogy ezek prófétai megnyilatkozások. Amikor elhangzottak, minden ellentmondani látszott e tragikus vallomásnak, az ország erősnek tudta magát, még a millennium fényei sem halványultak el. De másfél évtized múlva mindenkinek rá kellett döbennie a valós helyzetre. Ady, a jelek fejtője, aki önmagát is jelnek tekintette, előre látta, érezte ezt. Erről tanúskodik Fülep Lajos. Akinél világosabban kevesen ismerték fel Ady személyiségét mámoros én-tudatával, korlátlan szabadság-akaratóval, páratlanul éles eszével és ambivalens magyarságtudatával. Aki számára az „itthonon” kívül minden idegen volt, az itthoni pedig gyötrelmes. Eszünkbe jut a vers: *Az én magyarságom*. „Az én magyarságom / Mindennél keserűbb, / Mindennél igazabb. // Az én magyarságom / Véres és fekete, / Véres és szomorú. // Az én magyarságom: / Büszke felleg-orum, / Büszke nagy sirató. // Az én magyarságom: / Nincs ilyen átkozott, / Nincs ilyen igazi.” Fülep Lajos esszéje mélyre hatoló kommentárja e versnek.

Magyar irodalomról szóló tanulmányai közül megemlítjük még a könyv művészeről, a tragikus sorsú Kner Imréről szóló írást, aki nem volt keresztény, de a kereszténység parancsolatát mégis ő teljesítette, s bár nem volt „fajmagyar”, de nem amazok, hanem ő „élte és szerette, híven és igazán ezt a hazát és népet, melyhez életre-halálra hozzákötötte magát és hivatását, a könyvnyomtatás művészetét, egyáltalán léte egész értelmét”.⁵⁰

⁴⁹ Uo. 68–69.

⁵⁰ Fülep 1976. 80.

Heves vitát váltott ki Szabó Dezső *Az elsodort falu* című könyvéről írt tanulmánya, mert szerinte ebben a didaktikus és stílusában patológiás jeleket mutató könyvben, amelynek sokan kultikus jelentőséget tulajdonítottak, „egy rendkívüli tehetség rendkívüli eltévelyedése” mutatkozik meg.⁵¹ Más szempontból olykor egyéb írásai is vitára készítetnek, még ma is. E sorok íróját is. Úgy vélem, Lesznai Anna és Gellért Oszkár líráját túlértékeli (alkalmat találván arra, hogy kifejtse saját líraelméletét), ezzel szemben például Török Gyula *A porban* című regényéről vagy Harsányi Kálmán *A kristálynézők* című könyvéről sommásan mond negatív véleményt. De ezek részletkérdések.

Világirodalmi tárgyú tanulmányai közül *Dante* című (száz oldal terjedelmű) dolgozatát emeljük ki, amely egy kézikönyv számára készült, de nem jelent meg, s kefelevonat formájában hagyományozódott. Elemzésének középpontjába Dante katolicizmusát állítja, szerinte az *Isteni színjáték* „a katolikus hitvallásnak csaknem minden dogmáját tárgyalja”, „tartalmának és formájának belső hatóereje a miszticizmus”. Különös figyelmet fordít a nagy olasz költő nőszemléletére (ezzel *A Vita Nuova és a mai olvasó* című írásában is foglalkozott), Beatrice alakjában az ideává, isteni képmássá váló nőt ábrázolja a szerző, Francesca da Rimini szenvedő szépségében pedig (akivel a *Pokol* ötödik énekében találkozunk a Szerelem halottai között) „az első modern nőalakot” pillantja meg az elemző. Fülep tanulmánya mindmáig a legjobb bevezetés a *Divina Commedia* olvasásába és tanulmányozásába.⁵² Filológiai megfigyelései szintén tanulságosak: Assisi Szent Ferenc *Naphimnuszának* forrását a 147. zsoltárban, illetve Dániel könyvében, a tüzes kemencébe vetett ifjak énekében találja meg.⁵³ Sallay Géza a Dante-tanulmány jelentőségét és inspiráló erejét példázva az *Isteni színjáték* Ulysses-motívumát értelmezi (ezzel Fülep csak a nagy mű szerkezetét bemutatva foglalkozott), miszerint „Dante keresztény Ulyssesként tételezi magát az általa koncipiált antik Ulysseshez képest. Ebből adódik eme figura tragikus vége, és Dante útjának eredményessége. A kettő azonban a mélyben valóban rokon és összefügg egymással”. Dante megérti és átéli az antik hős nagyságát és tragédiáját.⁵⁴

A filozófia, a művészettörténet és az irodalom mellett Fülep életművének van egy negyedik témája is: a magyarság múltja, helyzete a jelenben és sorsa a jövőben. Ez a téma életrajzi szempontból a Zengővárkonyban eltöltött két évtizedhez kötődik, s közelebbről érint bennünket. Fülep munkásságának rövid áttekintése után erről fogunk beszélni.

---

⁵¹ Fülep 1974. II. 176–196.

⁵² Uo. 211–311.

⁵³ Uo. 220.

⁵⁴ Sallay Géza: Fülep Lajos Dante-értelmezése. In: DD, 26–32., 29.

II. „Lombkoronák lépcsős theátrumában...” (Fülep Lajos Baranyában)

„A zsenialitás tudatából fakadó igaz indulat és az elhivatásérzés fűtötte indulat később sem lohadt, hiszen jogosan érezte zengővárkonyi magányában, hogy ő az igaz európeér, aki ugyanakkor a mélyrétegek szintjén is ismeri a magyar valóságot.”

(Németh Lajos)

„Magas, vékony fiatalember volt, polgári civilben, lassan sétálva, elgondolkodva ment. Férfiasan szép arcát dús haj és szakáll keretezte. A haj is, még inkább a szakáll rőt színben játszott, olyanná szepítette fejét, ahogy egyes képeken Krisztusét ábrázolják. S ezen a krisztusi fejen – homlokon, arcon, szemben – mintha valami szomorúság borongott volna, a magánosság szomorúsága.” Major Máté látta így a fiatal Fülep Lajost,⁵⁵ igaz, még Zengővárkonyba érkezése előtt, amikor rövid ideig Baján lelkészkedett. De ilyen lehetett néhány évvel később, Baranyába jövelekor.

Zengővárkony, az a falu, amelynek Fülep Lajos húsz esztendeig, 1927-től 1947-ig református lelkésze volt, a Mecsek egyik legszebb helyén fekszik. „A falut nemes gesztenyeerdő takarta el a világ elől” – írja Illyés Gyula. „És a határban is szerte nagy csoportokban százados fák, oly vastag derékkel, hogy két ember együtt sem karolhatta át, messze elnyúló, földre könyöklő ágakkal. Csak a fák voltak több száz évesek, magát a hajdan egységes erdő korát ezer évek mérték, pontosan hatezer év.”⁵⁶ „A faluson – ezt már Martyn Ferenc írásában olvassuk – közép tájt fehér fallal körülvett kicsiny erőd a templom és a paplak, nincs rajta egyetlen függőleges és vízszintes. Körös-körül sok száz éves szelídgesztenyés hamvas lombsátora, fekete dárdáival, mint uszályos sereg áll mozdulatlan a domboldalon. A paplak szűkös-szerény rokon a templom oldalán, alatta gyepes udvarban a tiszteletes irodája; ajtaján az áll, hogy mielőtt belép a látogató, törölje meg a lábát. Az öreg falusi bútorok előtt állva hárman megférnek, feketére öregedett könyvek az állványon, Fülep Lajos ezekbe beleírja, kik születtek, kik házasodtak, kik mentek el. Kevés volt az írni valója. A falon meg egy Cézanne és a Chartres-i katedrális fotója. [...] Hogy el ne hagyjam, a kertben állt maga építtette könyvtára, jókora helyiség, a mennyezetig tele könyvvel, mindjárt a bejáratnál Pázmány. Tárva-nyitva volt a terem, hogy jól szellőzzék, mert a keleti Mecsek völgyeiben párateli volt a nyár is.”⁵⁷ És a falu meg a paplak után most vessünk egy pillantást a már hosszabb ideje Zengővárkonyban szolgáló papra. „Fülep Lajos a »Magyar művészet«, a Tihanyi Lajos-festmény idején szikár, magas, rőt szakállú, mutatós ember volt. [...] Várkonyban már egy kissé hajlott volt a tartása – ezt is Martyn szövegéből idézzük –, mozdulatai lassan indulók, lába elé nézve lassú járású. Feje előrehajlott, mintha erős, különös rajzú orra húzta volna alá, orra hegye fölfelé ívelt, visszafelé meg akként, mint a délieké. Fülepet ülve látja az ember, ültében egyenes a gerince, jobb kezét gyengéden fölemeli, ezt a hosszú ujjú, puha fogású, érzékeny kezét, mellyel nehéz munkát aligha lehetett végezni. A kampós orr két oldalán behúzódo szemek, szürkés kreol arcszín, valami megcsutakolt bajusz, lefelé íve-

⁵⁵ Major Máté: Fülep Lajos emlékezete. *Jelenkor*, 1975/7, 629–630.

⁵⁶ Illyés Gyula: Az eligazító. Fülep Lajos. *Élet és Irodalom*, 1975. február 8. In: *Fülep Lajos emlékkönyv. Cikkék, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket és a bibliográfiát összeállította Tímár Árpád. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985. 180-186. I. h. 182. (A továbbiakban FEml.)

⁵⁷ Martyn Ferenc: Fülep Lajos Zengővárkonyban. *Jelenkor*, 1975/8, 744–747., 744–745.

A zengővárkonyi református
templom és parókia

Fülep Lajos a zengővárkonyi
templom kapujában

lő, fáradékony száj, koponyáján már gyér, kósza, fehér hajszálak.”⁵⁸ Martyn már egy idősödő férfit látott a lelkészlakban.

Mit jelentett ennek a neves európai tudósnek Zengővárkony? Erről kétszer is véleményét mondott. „Sokan furcsállották, hogy éppen kicsi faluba kíváncsoztam – nyilatkozta 1929-ben, két évvel Várkonyba költözése után. Pedig hát csak kicsiny faluban lehet úgy együtt élni a néppel, mint egy család tagjaival. S mivel a bajok közösek és mindenütt ugyanazok, mindegy, hol vizsgáljuk, de ilyen kis helyen még leghamarabb lehet megismerni őket. S jobban meg lehet ismerni az egyéneket is. Népes helyeken az érintkezés a többséggel jószerint csak hivatalos térre szorítkozhat. Márpedig nekem éppen az volt a célom, hogy megismerjem az általános bajokat, de megismerjem a különöket is lehető közelből, s együtt éljek minden családdal és minden egyénnel, mint legközelebbi hozzátartozója.”⁵⁹ Ebben a nyilatkozatában baranyai életének céljairól beszélt. Tizenhat évvel később vidékre kerülésének okait is feltárta. „A kommün után nem sokáig volt maradásom Pesten, részben mert lakásomon kommunistákat rejtegettem, részben Szabó Dezsőről írt cikkem miatt. Így inkább választottam a vidéket, és félévi külföldi tartózkodás után lejöttem ide Zengővárkonyba, ahol azóta is valóságos lelki emigrációban élek. Akikkel még az előző háború s a kommün idején együtt filozofáltam, Lukács György, Balázs Béla, Mannheim Károly, külső emigrációba szakadtak, nekem a belső emigráció sorsa jutott, a

⁵⁸ Uo. 744.

⁵⁹ Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába vándoroljatok ki. Látogatás Fülep Lajosnál, a pusztuló baranyai magyarság pásztoránál. *Pesti Napló*, 1929. nov. 10. In: Fülep Lajos: *Művészet és világ-nézet. Cikkék, tanulmányok 1920–1970*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1976. Válogatta, szerkesztette Tímár Árpád. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1976. 93–99., 93.

szigetélet szellemi magányában.”⁶⁰ Pécsi egyetemi tanítványa, Takáts Gyula ennek a visszavonulásnak termékenyítő lehetőségeit is meglátta. „Hogy mit jelentett neki Zengővárkony? Azt a mediterrán jellegű környezetet, amely nyugodt ritmusával biztosította a szemlélődést, a magába és környezetébe és a természetbe való elmélyülést. A tempós munka lehetőségét, hogy fölvehesse mindazt, ami életének kiteljesítéséhez kellett. A határozott élet és világszemlélet zavartalan kialakítását. Szóval a megismerést, amely nélkül nincs művészet, se művészetfilozófia, se esztétika. Szinte természeti jelenség volt a faluban a sok könyv között. [...] Hogy igazán lásson, úgy tapogatta körül a valóságot – a tárgyat és jelenséget –, hogy magának egyben újra is alkotta. A fogalmak, szavak nála valóban a létező, kézzel tapintható tárgyat jelentették. Az öntudatos megfigyelés iskolája volt neki Zengővárkony.”⁶¹

És a hasznos tevékenység, a közösségért folytatott munka lehetőségét kínálta ez a mecseki falu. „Fölsorolni se könnyű mindazt, amit Fülep Várkonyért és Várkonyban tett” – állapította meg Tüskés Tibor. „Villanyvilágítást szerez a falunak, a paplakot vízvezetékekkel látja el, a Baumgarten-díj összegéből könyvtárszobát építtet és könyvtárat rendez be magának, a faluban ifjúsági egyesületet szervez”. Fontos megemlíteni, hogy „kapcsolatba kerül a debreceni református kollégium fiataljaival, akik a telepítési akciót elindították, és Fülep kezdeményezésére három sokgyermekes család költözik Debrecenből Zengővárkonyba”. Ezen kívül „a falunak megépíteti a gazdasági népházat (mai szóval: művelődési házat), az új felekezeti tanítóval, Császár Jánossal együtt gondja van a falu közművelődési életére, dalárdát szerveznek, hanglemezeket és vetítógépet vetet, az iskolán kívüli művelődési életet irányítja, népművelési előadásokat tart, s közben végzi a rendszeres lelkészi munkát...”⁶²

Fülep Lajos számára, mint Csűrös Miklós hangsúlyozza, életre szóló élmény volt a protestantizmus és az élményből fakadó református lelkészi küldetés falun, közel a néphez.⁶³ Vállalt hivatásához hű maradt, pedig, különösen kezdetben, nem kis nehézségeket kellett leküzdenie, sőt ellenséges indulatok, vádaskodások keserítették. Már Baján meggyűlt a baja ellenségeivel, akik a forradalmak idején vállalt szerepe, mint mondták, „kommunista” múltja miatt támadták, s rovására írták, hogy (az egyházat sértő protokolláris megkülönböztetésre hivatkozva) nem vett részt az 1923-ban Bajára látogató Horthy Miklós fogadásán. Az őt ért támadások Zengővárkonyban is folytatódtak. Ellenfele a büntetett előéletű Kajdi János tanító volt, aki fanatikus híveivel valóságos összeesküvést szőtt ellene, hogy a faluból való menekülésre kényszerítse. Fülep egyik levelében így számol be erről az ellene indított hajszaról: „Templomba nem mernek jönni azok se, akik szeretnének, mert Kajdi és terrorista bandája fenyegető híreket terjesztett, hogy aki templomba mer menni, megverik, keresztelést csendőri asszisztenciával kellett végeznem.”⁶⁴ Elek Artúrnak ezt írja: „Nekem, mióta ez az ember itt van, egy nyugodt napom vagy óráim se volt. Egészségileg tönkretett mindkettőnket, de anyagilag is [...] Többek között pl. ez az

⁶⁰ Zs. O. [Zsadányi Oszkár]: 25 évi emigráció után újból megszólal Fülep Lajos, a zengővárkonyi református pap..., *Új Dunántúl*, 1945. szept. 23. In: FEml. 56–58., 56.

⁶¹ Takáts Gyula: A láttatás tudósa. – Emlékeim Fülep Lajosról 90. születésnapján –. *Jelenkor*, 1975/7, 635–641., 636.

⁶² Tüskés Tibor: Előszó. In: *Fülep Lajos Baranyában*. Összeállította Huber Kálmánné és Mendöl Zsuzsa. Pécs, Kiadja a Baranya megyei Könyvtár és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Baranya megyei Szervezete, 1985. (A továbbiakban FLB) 7–8.

⁶³ Csűrös Miklós: *Géniuszok – kortársak. Fülep Lajos – Kodolányi János – Költők prózája*. Budapest, Széphalom könyvműhely, 1995. 19.

⁶⁴ Fülep Lajos 1929. szeptember 17-én írt levele Kováts J. Istvánnak. In: *Fülep Lajos Levelezése*. I. 1904–1919. Sajtó alá rendezte F. Csanak Dóra. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1990. (A továbbiakban FLLev.) 481. Mára a teljes levelezési anyag megjelent hét kötetben.

Méltóság Alispán úr!

Vettem f. hó 2.-án Szent mb. írásait s kizárólag befe-
 lantam. Az, ha valami váratlan Pöstitény meg nem
 érkezik (pl. Fenevés), övéket megfogtam. Életemi
Janus Pannonius Társaság aluláló közpületei.

Zengővárkony 1931. június 5. Alispánhoz tisztelettel
 Fülep Lajos

Fülep Lajos levele Fischer Béla alispánhoz. 1931. június 5.

ember megtette azt, hogy feljelentett engem az ügyészségen nemzetgyalázás és kormányzósértés címén, s hamis tanúkat állított – ma a legjobb tipp arra, hogy valakit föld alá tegyenek.”⁶⁵ A várkonyi gesztenyés hangulata, legalábbis az első években, korántsem volt idilli. Az ellenfeleiben megtestesülő provinciális ősbutaság és gyűlölködés sok gondot okozott Fülepnek, aki azonban nem hátrált meg, s ebben segítségére volt Ravasz László püspök pártfogása. A fegyelmi eljárás számára kedvező lezárása és pöreinek megnyerése könnyített nehéz helyzetén, s végre a papi munkának és a tudományoknak szentelhette idejét. A Baumgarten-díj elnyerése (1930) is erőt adott neki. Fontos volt számára a Janus Pannonius Társasággal és az Erzsébet Tudományegyetemmel kialakuló kapcsolata.

Fülep Lajos baranyai éveinek eseményeit nyomon követhetjük a pécsi sajtó tudósításai segítségével. Ezek közül a legfontosabbakat emeljük ki. Az 1931. június 10-én megalakuló Janus Pannonius Társaság tagjává választja, és a tisztagú választmány is tagjai sorába iktatja.⁶⁶ Egy évvel később, 1932. június 10-én a Társaság felolvasóülésén „Szent Ferentől D. H. Lawrence-ig” címmel tart előadást, amelynek végkövetkeztetését úgy fogalmazza meg, hogy a gazdasági válságnál sokkal súlyosabb a világ szellemi, lelki krízise.⁶⁷ 1942 szeptemberében a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társaságának előadássorozata keretében „A művészet szükségessége” címmel ad elő.⁶⁸ 1945-ben tagjai sorába választja a Batsányi János Társaság.⁶⁹ Különös fehér foltja viszont Fülep és Pécs viszonyának az a körülmény, hogy a *Sorsunkban* egyetlen írása sem jelent meg, s Várkonyi Nándorral közelebbi kapcsolata a jelek szerint nem alakult ki.

Mint erre a *Pesti Napló*nak adott, fentebb említett interjúban célzás történt, Fülep Lajos Zengővárkonyban szembesült – az ő szavát idézve – a magyarság pusztulásának tragikus élményével, Baranyában (mint ezt Kodolányi Ormánságról szóló írásaiból is tudjuk) különösen végzetesnek mutakozó tapasztalatával. Arról, amit egy évtizeddel később Kovács Imre a nép „néma forradalmának” nevezett. Hogy a magyarság, különösen a parasztság a nehéz – és a nagybirtokrendszer egyre anakronisztikusabb fennállása miatt kilátástalan – gazdasági helyzetre a kivándorlás és az egykézés, valamint a szekták terjedésének negatív

⁶⁵ A levél dátuma: 1929. október 10. FLLev. I. 492. F. Csanak Dóra tüzetes áttekintést ad erről az áldatlan hajszáról. I. 422–426.

⁶⁶ *Pécsi Napló*, 1931. jún. 11., 4.

⁶⁷ *Dunántúl*, 1932. jún. 11., 2.

⁶⁸ *Pécsi Napló*, 1942. nov. 15., 4.; *Dunántúl*, 1942. nov. 15., 5.

⁶⁹ FLB 27.

ellenállásával válaszol.⁷⁰ Először 1929-ben, a már idézett interjújában számolt be – a „föltő szeretet” jogán – az egyke problémájáról. Nem akarják a több gyermeket, „hogy ne kelljen a birtokot földarabolni, s végül a birtok – teszi hozzá – egy darabban idegen kézre kerül”.⁷¹ A kivándorlás mellett ez a fő oka a nemzet pusztulásának. Az igazi probléma azonban mélyebben rejlik. A fő kérdés, mutat rá, „nagyobb, mint az, hogy *hányan* vagyunk, hányan leszünk – az a kérdés, hogy *milyenek* vagyunk és milyenek leszünk”.⁷² Az egykezés ugyanis az erkölcsi tudat torzulásához, a lelkek erkölcsi szintjének apadásához vezet. „Nem az a bűnös, aki magzatát elhajtja, hanem az, aki megtartja. Erkölcstelen gyalázatosnak, patkányfajzatnak, és nyomdafestéket nem tűró mi mindennek mondják el azt a nőt, aki másodszor is fogan, s idején nem segít a baján; és addig üldözik, amíg megteszi – ha belehal is.”⁷³ A sorvadó falusi lakosság a második gyermek tilalmával, azzal, hogy a kényszerített magzatelhajtás pusztító eszközeinek alkalmazásával fiatal nők teste eleven koporsóvá válik, hogy aztán ők maguk is a földbe kerüljenek, önnön pusztulásán munkálkodik. „A magyar gyermekek [...] ezrével kopogtatnak évente az élet kapuján, ahonnan erőszakkal taszítják vissza őket a nem-létbe.”⁷⁴ Mindez a nemzeti közösség érzésének megszüntetéséhez vezet. „Ez az egyke világa. Mert egész világ ez: saját világnézettel, erkölccsel, társadalmi és gazdasági, családi és közéleti renddel. Külön világ, külön világrendszer.”⁷⁵ Ebben az embertelen világban a család rendje is felborul. A fiatal férjnek hallgatnia kell, az anyós parancsol, aki nemcsak az örökösödés kívánatos rendjére ügyel, de a fiatal házások szerelmi életét is felügyeli. (Kovács Imre hivatkozott könyvében ezt a szisztémát „szüleuralomnak” nevezi.) Fülep arra is rámutat, hogy az egykezés és az erkölcsi romlás szociálisan nem a szegénységgel függ össze, a pusztai cselédeknek, nincsteleneknek nincs miért egykezni, nem is teszik, éppen ellenkezőleg, a viszonylagos jómód, a vagyon feltétele áll a háttérben. Persze, tehetnének hozzá, más lehetett volna a helyzet a paraszti világot szorongató nagybirtok halálos gyűrűje nélkül, ami lehetővé tette volna adott esetben a paraszti birtok gyarapítását, ám az erkölcsi devalválódás akkor már odáig fajult, hogy egy – sajnos, irreálisan remélt és eredmény nélkül követelt – birtokreform eredménye is kétséges lett volna. „A pusztuló magyarságban az történt: az értékeknek az a rendje, amely fenntartotta, ezer veszedelemmel szemben megóvta, sőt növekedését biztosította, fölbillent, megbomlott. Megváltozott benne a család, a munka, a szellemi javak, a nemzeti hivatottság értékelése az anyagi és hedonisztikus javak értékével kapcsolatban. A kényelem, a jólét, gondoktól mentes élet, fényűzés foglalták el a legfőbb javak helyét, s új világot teremtettek a régi helyén, melyben most már minden a legridegebb, elvakult önzést szolgálja egész az öngyilkosságig és nemzetirtásig.”⁷⁶ „A magyarság ma nyitott sebből vérző szervezet” – summázza lesújtó helyzetjelentését a fentebb említett interjújában.⁷⁷

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy Fülep Lajosnál senki nem látta mélyebben és hitelesebben a magyarság pusztulásának tragikus szituációját, s a tudós elmék közül elsőként kiáltotta világgá a végzetes bajokat. De ezek lehetséges orvoslására is megszívlelendő javaslatokat fogalmazott meg. Szerinte a súlyos gondokon belső telepítéssel és birtokreformmal kellene segíteni, valamint új örökösödési törvény bevezetésével. *Cselekedjen az egyház* című írásában így fogalmaz: „aki kivonja magát az élet és munka kötelessége alól,

⁷⁰ Kovács Imre: *A néma forradalom*. 1937. Új kiadása: Budapest, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1989.

⁷¹ Fülep 1976. 96.

⁷² Uo.

⁷³ Fülep Lajos: A magyarság pusztulása. *Pesti Napló*, 1929. nov. 17., 26.; 1929. dec. 4., 15. In: Fülep 1976. 100–121., 120.

⁷⁴ Uo. 111.

⁷⁵ Uo. 116. (A napilap szövegének kurzív kiemelését mellőztem.)

⁷⁶ Uo. 115.

⁷⁷ Fülep 1976. 99.

annak javait át kell származtatni az élni és dolgozni akaróra”.⁷⁸ Új, korszerűbb gazdálkodási módszerek bevezetését is sürgeti (például a gyümölcsstermesztés fejlesztését), és oktatási reformot is szükségesnek tart, szerinte a tananyagban a magyarságismeretnek is helyet kell biztosítani.

Fülep Lajos e tárgyú írásainak komoly hatása volt. Illyés Gyula *Pusztulás* című úti jegyzeteiben, amelyet a *Nyugat* közölt 1933-ban, a válságócot az Ormánság és a Sárköz mellett kiterjeszti az egész Dunántúlra, ahol a magyarság defenzívába szorult a „sváb” terjeszkedéssel szemben. (Megjegyzendő, hogy *Magyar Dunántúl. Táj és nép* című könyvében [1944] Várkonyi Nándor is észlelte a Dunántúl veszélyeztetettségét, és a német hódító törekvésekkel szemben a tájegység megőrzendő magyar gyökereire irányította a figyelmet.) Illyés saját anyaggyűjtése és személyes tapasztalatai mellett a Zengővárkonyban hallott információkat és impulzusokat is felhasználta, amit Fülep a rá való hivatkozások elmaradása miatt nehezményezett, mert Illyés „az ő gondolataival és beszédfordulataival” fogalmazott, nevének említése nélkül, mint később rosszállóan mondogatta.⁷⁹ Mindazonáltal Illyés *Magyarok* című könyve (1938), amelyben a szerző e tárgykörben megfogalmazott írásait (így a *Pusztulást* is belevéve) összegyűjtötte, jelentős és nagy figyelmet kiváltó tárgyalása a problémakörnek.⁸⁰

Illyés közleménye után a *Nyugat* ankétot rendezett a kérdésről. Parázs vita bontakozott ki, amelyhez Fülep Lajos is hozzászólt. *Mit mond a szemtanú* című írásában saját problémafelvetésének két tételét summázta. Az egyik: „A dunántúli magyarság – az ősi, erőteljes, rendkívül értelmes, felvilágosult, a nemzet létére, fennmaradására szükséges magyar nép – pusztulásáról nem lehet vita. Ezt a folyamatot évtizedek óta láthatja mindenki, mértékéről azonban összefoglaló teljes táblázatunk máig sincs.” A másik tétel, az előbbi következménye: „a magyarság pusztulása, illetőleg nemzeti önállóságának a Dunántúl bekövetkező elvesztésével fenyegető megsemmisülése s ilyen módon magának a népnek is elenyészése” közvetlenül fenyegető veszély.⁸¹ A folyóiratnak még ugyanebben az évfolyamában, reflektálva a vitára, ismét megszólalt Illyés, ezúttal Braun Róberttel vitázva. (Ő korábban a *Huszadik Században* publikált *A falu lélektana* című tanulmányában egy Arad melletti, többségében románok lakta falu kérdőíves módszerrel készült elemzését adta, ami ismertté tette a nevét.)⁸² Braun ebben a vitában a hivatalos népszámlálás adataira támaszkodva mondott ellenvéleményt, Illyés viszont a felekezeti statisztikákat megbízhatóbbnak ítélte ebben az ügyben. Braun az egyént megillető jogra hivatkozva károsnak ítélte a közösségi, nemzeti érdekekre hivatkozó beavatkozást a természetes folyamatokba, és a nemzeti szemponttal szemben az állampolgárok egyenjogúságát hirdette, s ezért németellenesnek ítélte Illyés problémafelvetését. Amiből kiviláglik, hogy Braun nem érti a magyar sorskérdéseket, és megfeledez a arról, hogy az egyén csak közösségben válhat egyéniséggé. Az egyéni és közösségi jogok efféle szembeállítására téves. Illyés ebben az írásában egy másik darázsfaszekbe is beleenyúlt: elismeri, hogy Budapest is az ország része mint politikai és szellemi centrum (ahogyan ez idő tájt Schöpflin Aladár hangsúlyozta: magyar, csak más), de a főváros szerinte elszakadt a vidék problémáitól. (Ez a diskurzus majd a népi–urbánus vita keretében folytatódik.)⁸³ A következő évben Illyés *Magyarok megmentése* címmel közölt tanulmányt, szintén a *Nyugatban*. Ebben a pécsi egyetem oktatójának, Szabó Pál Zoltánnak

⁷⁸ Fülep 1976. 151.

⁷⁹ Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. I–II. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. I. 166.

⁸⁰ Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek*. Budapest, Nyugat kiadás, [1938].

⁸¹ Fülep Lajos: *Mit mond a szemtanú*. *Nyugat*, 1933. 281–287.

⁸² Braun Róbert: *A falu lélektana*. Különlenyomat a Huszadik Századból. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia kiadása, 1913.

⁸³ Illyés Gyula: A magyarság pusztulása. *Nyugat*, 1933. okt. 16., 337–345.

kutatási eredményeivel megerősíti a maga láttelejét, és ismét hangsúlyozza, hogy nem a hazai németek ellen beszél, hanem a német birodalmi nacionalizmus ellen foglal állást. A bajok orvoslására földreformot és telepítést szorgalmaz.⁸⁴ Ez a tanulmány az egyke-vita összefoglalását célozta.

A kérdéskör azonban tovább gyűrűzött, ami a napilapokban is tükröződik. Ebből az anyagból a *Magyarország* „Végig a pusztuló Dunántúlon” összefoglaló címmel közölt két cikket emeljük ki. „E szűzi földön valami rág...” címmel Bajcsy-Zsilinszky Endre szólalt meg,⁸⁵ aki szintén Füleptől kapta információit akkor, amikor Kodolányival Zengővárkonyba látogatott. *Papok és tanítók a gátakon* című írásában pedig Kodolányi idézi fel a látogatás élményét és a lelkész alakját, eszméit.⁸⁶ Ennek a szövegnek bővebb, keményebb hangú változatát az író *Baranyai utazás* (1941) című könyvébe is beépítette.⁸⁷ Az említett két cikknek kínos és elszomorító utóélete is lett. Néhányan sértve érezték magukat, ezért a parókia falait éjjel ürülékkel bekenték, és a (Fülep kérése ellenére) név szerint említett, s a látogatóknak adatokkal és helyzetképpel szolgáló öreg falusi bölcsnek a gesztenyéit elfűrészelték, gyümölcsfáit kitördelték, szőlőtőkéit letaposták.⁸⁸

Kodolányi már 1927-ben felszólalt az egyke-kérdésben. Nézetét a *Baranyai utazás*ban foglalta össze. Fülephez hasonlóan ő is több ok szerencsétlen összejátszásában látja a bajok magyarizációját, maga is főként a szociális helyzetet, a nagybirtokrendszert hibáztatja, de nála – s ez rendkívül fontos jellemény – az egykezés sajátos neurozist is jelent (okként és okozatként), ami a gyermektől való irtózással és a szexualitás destrukciójával jár. „Az ön-maga kipusztítására rendelt nép megy a maga útján. A betegségek újabb betegségeket szülnek, a lelki determinánsokat támogatják a gazdaságiak is, a gazdaságiakat lelkiek. A legfontosabb annak a megállapítása, hogy az egykés nép sajátos, patológikus lelki alkattal rendelkezik, amelyet levetkőzni nem képes, s annak következménye éppen az egyke.”⁸⁹ Hadd idézzem a könyvből egy vajszlói porta felkavaróan szomorú leírását. „A lovak lassú lépésben poroszkálnak velünk, mi némán nézzük az ütött-vert, elhagyott házat, a tornácos, zsalugá-teres portát, melynek hideg a tűzhelye, tetejét megbontotta a szél, kéménye csorba, udvara-kertje kihalt. Egy a kihalt házak közül... A végzet beteljesedett rajta...”⁹⁰ A statisztikai tényeknél is meggyőzőbben, mert szemléletesen beszélnek ezek a szavak arról, amit Fülep nyomán *pusztulásnak* neveztek. Egyébként Fülep előadásokat is vállalt az ügy érdekében. A felső-baranyai református egyházmegye papsága általa rendezett egyke-konferencián 1934 februárjában Pécsen, hallgatói szerint, megrázóan ismertette „a dunántúli fajmagyar-ság pusztulásának kérdését”. Erről a *Szabadság* adott hírt,⁹¹ a *Református Életben* pedig Kiss Géza, az Ormánság legjobb ismerője foglalta össze az előadó gondolatait.⁹²

A népi írók szociográfiai munkái is sokat köszönhetnek Zengővárkony lelkészének. Kovács Imre *A néma forradalomban* a kivándorlás és a szekták terjedése mellett főként az egyke-kérdés tárgyalására vállalkozott, aki a népesség fogyásának tényei mögött szintén az erkölcsi világrend felbomlását figyelte meg. A szerzőt izgatás és nemzetgyalázás miatt bepelelték. A per során Szekfű Gyula Kovács Imre mellett szólalt fel: ő a nagybirtokot ugyan a

⁸⁴ Illyés Gyula: Magyarok megmentése. *Nyugat*, 1934. ápr. 16., 411–424.

⁸⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre: „E szűzi földön valami rág...”, *Magyarország*, 1934. ápr. 8., 3–4.

⁸⁶ Kodolányi János: *Papok és tanítók a gátakon*. *Magyarország*, 1934. ápr. 10., 5.

⁸⁷ Kodolányi János: *Baranyai utazás*. 1941. Új kiadása: Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1963. 48–54.

⁸⁸ Kodolányi 1963. 54.

⁸⁹ Uo. 36. (Kiemelés az eredetiben.)

⁹⁰ Uo. 56.

⁹¹ Egyke-értekezlet Baranyában. *Szabadság*, 1934. márc. 4. A „faj” szó itt nem mai, rendszertani értelemben szerepel, de nem is minősítő kifejezésként, hanem a nemzetfogalom alosztályaként, a törzsökösnek, hagyományörzőnek tekintett parasztságra vonatkozik.

⁹² Kiss Géza: Egyke-értekezlet Baranyában. *Református Élet*, 1934. febr. 24. 68–69.

szerzőtől eltérően a 18. századig nemzetfenntartó erőnek tekinti, mondta, de a 20. századra valóban anakronisztikussá vált. A per folyamán a védő Fülep Lajosra is hivatkozott. *A kívándorlás* című könyvében Kovács Imre arról beszélt, hogy a felemás módon sikerült jobbágyfelszabadítás, valamint az aránytalan jövedelemelosztás és, leginkább, a nagybirtokrendszer miatt 1870 és 1914 között másfél millió magyar hagyta el az országot, ami különösen Erdélyben a betelepült románsággal szemben a magyar etnikum arányának súlyos következményekkel járó csökkenéséhez vezetett. „Milyen nagy bűn volt ezeket a magyarokat kiengedni, hiszen Erdélyben már élet-halálharc folyt és minden magyarra szükség volt” – állapította meg Kovács.⁹³ A csökkenő tendenciát mutató születési statisztikákat vizsgálva Kovács egyfelől arra a következtetésre jut, hogy a magyar népesség aránya gyengülni fog a vele ellenséges szomszéd népekkel szemben, másfelől pedig megjósolja, hogy 1960 után meg fog fordulni a születési trend, és Magyarország lakosságának száma folyamatosan csökkenni fog. Sajnos igaza lett. Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című szociográfiai művében Fülephez és Kovácshoz hasonlóan arról írt, hogy a régi paraszti világrend felbomlása után (amelynek folyományaként a híres matyó népművészet is elvesztette közösséget megtartó szerepét és pénzkeresési tevékenységgé vált) a vidéki magyarság erkölcsi válságba jutott. „Mit mutatnak a tünetek és a dokumentumok? – kérdezi Szabó. Azt, hogy a parasztközösség felbomlott és hogy a tardi parasztság már nem hiszi, hogy a parasztságon és földművelésen belül elérheti sorsának jobbrafordulását. Nem hisz abban, hogy a parasztságnak jobb dolga lehet, tehát nem akar továbbra is paraszt lenni. Levonta a következtetést: a parasztság nálunk mostohagyerek, tehát a parasztságot el kell hagyni, nem a közösséget kell emelni, hanem az egyénnek kell ebből a régi és mostohán kezelt közösségből kiemelkednie.”⁹⁴ És a nép elvándorol Budapestre, vagy még tovább: Amerikába. Az erkölcsi krízis kialakulásában Szabó szerint komoly felelőssége van a széttagolt, önző és műveletlen vidéki értelmiségnek. Ezt olvasva még inkább példamutatónak látjuk Fülep Lajos tényfeltáró tevékenységét és jobbítani akaró népnevelő magatartását.

Zengővárkony mellett Fülep két baranyai évtizedének másik színtere Pécs, illetve a pécsi egyetem. Erre tanítványa, Takáts Gyula így emlékezett. Habilitációjára – Halasy-Nagy József javaslatára – 1931-ben került sor. „A kis bölcsészkar ünnepi aktusán szegényesen a diákok padjában ott ültek Fülep Lajos előtt Vargha Damján szcerzitica dékán, Nagy József, Kastner Jenő, Thienemann Tivadar, a *Minerva*, a magyar szellemtörténeti folyóirat szerkesztője, Prinz Gyula Ázsia-kutató és Tolnai Vilmos professzorok. Mögöttük, talán 5-6 kíváncsi bölcsészhallgató között jó magam, a zsenge költő, aki a nyugatosra volt kíváncsi és végül is állandó hallgatója és híve lett...”⁹⁵ *A Dunántúl* 1932. február 4-én adott hírt arról, hogy a kultuszminiszter Fülep Lajosnak a pécsi bölcsészkaron a „Művészetbölcselet” című tárgykörből egyetemi magántanárrá történt kinevezését jóváhagyólag tudomásul vette, és nevezettet ebben a minőségében megerősítette.⁹⁶ De adjuk át ismét a szót Takáts Gyulának. „Fülep Lajos az 1931–32. év második szemeszterében már meghirdette egyetemi indexem vallomása szerint heti három órában »*A művészet problémái*« című előadását és ugyanakkor a Tanárképző Intézeti előadások között »*A művészetek története*« c. kétórás előadását is. Tehát a hosszú kényszer katedrai szünet után nagy kedvvel indult. 1932–33 első és második félévében már »*Az antik művészetről*« heti 2-2 órában tartott beszélgetéseket. Mert mi

⁹³ Kovács Imre: *A kívándorlás*. Budapest, Cserépfalvi, 1938, 70. A szerző hozzáteszi, hogy a román bankok tudatos hitelpolitikája következtében 1914-re Erdély földjének 54%-a már román kézen volt. Miközben a magyar politikusok a parlamentben a jövő szempontjából értelmetlen közjogi kérdéseken vitáztak. Trianon után a román hatalom államosította a nagybirtokokat, amelyet felosztott a román földművelők között győzelmi ajándékkul.

⁹⁴ Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*. Harmadik kiadás. Budapest, Cserépfalvi, 1937. 218–219.

⁹⁵ Takáts Gyula: A látatás tudósa. *Jelenkor*, 1975/7, 635–641., 635.

⁹⁶ FLB 16–17.

Esztétika története, Olasz. 1.

Közvetlen, közvetlen, közvetlen, etc.
 Előzetes.
 Kalkuláció; esztétika és etika
 egybefüggés.
 Kezdeti művészetekben: művészet, mű-
 velés, művészet, művészet. Előzetes-
 metek: Polytechnon: emberiség
 képzésének elméleti és gyakorlati
 kérdései; doryphoros és stasimachos;
 Platon; Protagoras; Hippokratész;
 Arisztotelész; Pindaros; Apolloniusz;
 Filoponiusz; Pythagoras VI. H.; matematikai
 művészetekben; művészetek története;
 zenei művészet története és képzése;

Fülep Lajos pécsi egyetemi előadásának kéziratos vázlata.
 1. lap. MTA Könyvtár

tagadás, volt úgy, hogy csak ketten voltunk, a professzor és jómagam, a nem kötelező órákon. De a legnagyobb hallgatói létszám abban az időben sohasem haladta meg a 8-10 főt. Ennek előnye is volt, mert a hosszú felolvasások helyett így sokszor beszélgetések, hogy úgy mondjam kis műhelyfélék alakultak ki egy-egy óra közben. Mint a mester körül a nemes iparban az együtt dolgozó inasok, segédek viszonyában.”⁹⁷

Takáts Gyula személyes hangú visszaemlékezéseinek hitelességét igazolják az egyetemi levéltár dokumentumai és az egyetem tanrendjének kötetei, amelyek félévenkénti összeállításban rögzítik a meghirdetett kurzusokat. A jegyzőkönyvek szerint Halasy-Nagy József 1930. október 22-én jelentette be a bölcsészkar tanácsnak, hogy Fülep Lajos magántanári pályázata megfelel a követelményeknek, 1930. november 20-án pedig Halasy-Nagy és Tolnai Vilmos professzorok pozitív jelentésükkel tájékoztatták a kart a pályázat részük-

⁹⁷ Takáts, i. m., 635.

ről történő támogatásáról. Négy nap múlva került sorra⁹⁸ Fülep próbaelőadása „Művészet és valóság” címmel, majd utána a bíráló bizottság bejelentette, hogy a próbaelőadást elfogadta, s a művészetfilozófia tárgyköréből magántanárrá képesíti a pályázót. Ezt a kari döntést némi késlekedés után a minisztérium jóváhagyta és megerősítette, s ezt 1932. február 8-án a kari ülésen az elnök bejelentette. Egyetemi magántanári munkáját Fülep az 1931/32-es tanév második szemeszterében kezdte meg, mint erről Takáts Gyula indexe is tanúskodik. Tanári munkája során a Filozófiai Intézetben a következő elméleti előadásokat tartotta: *Bevezetés a művészettudományba, Általános művészettudomány, A művészetfilozófia feladata és köre, Az esztétikai szféra, Művészet és valóság, Művészet és világnézet, Bevezetés az esztétikába, Esztétika*. Tudománytörténeti előadások: *Az esztétika története az ókorban*. Gyakorlat: *Műalkotások analízise*. Ezekkel a kurzusokkal párhuzamosan egy művészettörténeti sorozatot is megtartott: *A művészetek története, Az antik művészet, Az ókeresztény és középkori művészet, A renaissance művészete, A barokk művészet elmélete, A XVII. és a XVIII. század művészete, A XIX. század művészete, Az impresszionizmus, Magyar művészet: a középkor*. Esztétikai előadásait az egyetem Rákóczi út 80. szám alatti épületének II. emeletén tartotta. Amikor Koltay-Kastner Jenőt, az egyetem olasz tanszékének vezetőjét a Római Magyar Intézet igazgatójává nevezték ki, Fülep Lajost bízták meg helyettesítésével. Az Olasz Tanszéken három esztendő során a következő kurzusokat tartotta. *Goldoni, Vittorio Alfieri, La letteratura dell'Ottocento, Dante Divina Commediája, A trecento nyelve, Santa Caterina da Siena e la letteratura ascetico-mistica del Medioevo, A Risorgimento irodalma, Boccaccio e il suo secolo, A humanizmus, Olasz történeti hangtan*. (Szemináriumi gyakorlatokon olasz szöveg-olvasással és fordítással foglalkoztatta hallgatóit.)⁹⁹

⁹⁸ Takáts Gyula úgy emlékezett, hogy 1931-ben.

⁹⁹ Összeállításunkat *A Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Tanrendjei* című, félévenként kiadott kötetek, és Tüskés Tibor közlése alapján adjuk: Tüskés Tibor: *Kedves Professor Úr. Írások Fülep Lajosról*. Pécs, Pannonia Kiadó, 1995. Tüskés részletesen kitér Fülep egyetemi munkája anyagi honorálásának nehézségeire, illetve a magántanári tandíjjutalék, majd az egyetem által nyújtott segély és jutalom ügyének részleteit ismerteti. A tematikus áttekintés után időrendben, féléves bontásban is közöljük Fülep kurzusait az egyetemi tanrendek alapján. A szemesztereket római számmal jelöljük.

1931/32, II. A művészetek története, 2 óra.

1932/33, I. Bevezetés a művészettudományba, 1 óra. Az antik művészet, 2 óra.

1932/33, II. Bevezetés a művészettudományba, 1 óra. Az antik művészet, 2 óra.

1933/34, I. Általános művészettudomány, 2 óra. Az antik művészet, 1 óra.

1933/34, II. Általános művészettudomány (folytatás), 2 óra. Az ókeresztény és középkori művészet, 1 óra.

1934/35, I. A műalkotások analízise (Gyakorlatokkal), 1 óra. A renaissance művészete, 2 óra.

1934/35, II. Műalkotások analízise (Gyakorlatokkal), 1 óra. A renaissance művészete (folytatás), 2 óra.

1935/36, I. A művészetfilozófia feladata és köre, 1 óra. A barokk művészet elmélete, 2 óra.

1935/36, II. Az esztétikai szféra, 1 óra. A XVII. és XVIII. század művészete, 1 óra

1936/37, I. Művészet és valóság, 1 óra. A XIX. század művészete, 2 óra.

1936/37, II. Művészet és világnézet, 1 óra. A XIX. század művészete (folytatás), 2 óra. Vittorio Alfieri, 2 óra.

1937/38, I. Az esztétika története az ókorban, 1 óra. Az impresszionizmus, 2 óra. La letteratura dell'ottocento, 2 óra.

1937/38, II. La letteratura dell'ottocento (folytatás), 2 óra. Dante Divina Commediája, 2 óra. A trecento nyelve, 1 óra. Szemináriumi gyakorlatok, 1 óra.

1938/39, I. Santa Caterina da Siena e la letteratura ascetico-mistico del Medioevo, 2 óra. A Risorgimento irodalma, 2 óra. Olasz történeti hangtan, 1 óra. Szemináriumi gyakorlatok, 1 óra.

1938/39, II. Boccaccio e il suo secolo, 2 óra. A humanizmus, 2 óra. Olasz történeti hangtan (folytatás), 1 óra. Szemináriumi gyakorlatok, 1 óra.

Pécsi előadásai közül egynek találtam meg a vázlatát, a hallgatók jegyzetei eddigi tudomásom szerint nem maradtak fenn. Valamelyest mégis rekonstruálhatjuk a katedrán megszólaltatott eszméit, mert a budapesti egyetemen – igaz, húsz évvel később, az 1957–58-as és az 1958–59-es tanév mindkét szemeszterében – tartott egy, a pécsihez hasonló előadást „Bevezetés a művészettörténetbe” címmel, s a hallgatók megőrzött jegyzetei és a hagyatékban található feljegyzés segíthet bennünket e téren. Erről Szabó Júlia ad tájékoztatást, minek alapján magunk is megpróbálhatjuk felidézni az elhangzottak lényegét, persze, a többszörös áttétel fénytörésében. Kezdjük azzal, hogy Fülep képek vetítése nélkül tartotta előadásait, ami művészettörténet esetében eléggé meglepő, s arra utal, hogy az előadás médiuma a beszéd és a gondolat volt. Az érzékelhető műalkotás és a történetileg meghatározott érzékelő szubjektum viszonyáról szólva – ezt emelik ki a fennmaradt dokumentumok – az esztétikai jelentés lényegének a „másképpen mondhatatlanság” elvét tartotta, azt, hogy más nyelvre lefordíthatatlan, nem fejezhető ki logikai-grammatikai eszközökkel. Ha ez megoldható lenne, nem is lenne szükség művészetekre, mondta.¹⁰⁰

Professzori habitusát Zádor Anna jellemzi. „Soha nem mondott le előadást, az óra megállapított kezdetétől egy percet sem tért el, nem mulasztott vizsgát vagy megbeszélést. Szerette, ha előadás után a hallgató kérdéssel fordult hozzá, ha észrevette, hogy a mondottakból valami továbbmunkál a fiatalban, és nem sajnálta sem az időt, sem a fáradtságot, sem saját könyvtára igénybevételét, hogy az érdeklődést kielégítse. Elsősorban nem a tehetséget nézte, hanem az emberséget – ahogyan ő mondta –, azaz azt, hogy a fiatal mennyire felel meg azoknak a magas emberi és szellemi ideáloknak, amelyek őt fűtötték. Mindannak, ami számára fontos, sőt szinte szent volt, a másik számára is fontosnak és szentnek kellett lenni. Mivel ez – természetesen – ritkán adódott, sűrűn csalódott, és kezdeti érdeklődése gyakran teljes elfordulássá, nem-érdeklődéssé vált. Nem vetett számot a másik fél – többnyire tapasztalatlanabb-tudatlanabb – másféle észjárásával, abból indult ki, hogy az igazi »tanítvány« azonnal megérti mesterét. Fel sem merült, hogy őt megérteni a szokásosnál bonyolultabb volt.” Zádor Anna a professzor lényének arisztokratikus vonását emeli ki, ezzel függ össze „a helyes lépték iránti érzéketlensége” és „a dolgok reális mértékének és súlyának semmibevevése”, ami azt eredményezte, hogy tanári munkája egyre szűkebb körre korlátozódott.¹⁰¹ De a Széher úti esték, amelyeket Fodor András megörökített, arról tanúskodnak, hogy azok, akiket barátságára méltatott, otthonában is felkereshették, és egy szellemi lakoma részeseivé válhattak.

Az őt megértő tanítványok közé tartozott két pécsi hallgatója, Takáts Gyula és Weöres Sándor. Fülep Lajos inspiráló módon bábáskodott Weöres *A vers születése (Meditáció és vallomás)* című doktori értekezése körül, a költő fel is használta professzora emlékezéséről írt tanulmányának eszméit. Leveleivel gyakran felkereste mesterét, a tervezett folyóiratba, az *Ötöröny*ba is kért tőle írást. Weöres levelei irodalomtörténeti szempontból rendkívül tanulságosak a bennük megszólaltatott témák sokasága miatt. A legapróbbnak tűnő verstani és stilisztikai kérdések tárgyalásától a filozófiáig terjed e szövegek horizontja, ami esetükben nem ellentmondás, mert egy jól megválasztott kötőszó vagy egy találó versmérték számukra szinte a létkérdések fontosságával bírt. A Csöngérről 1939. január 21-én küldött levelében Weöres életfelfogásáról tájékoztatja Fülepet. „Az ismeretlen világtervnek mennél engedelmesebb és használhatóbb szolgálai legyünk: ezt látom célnak” – írja.¹⁰² Gyakran foglalkozik a jó vers kritériumaival. „Mindegy, miről ír valaki – olvassuk az

1939/40, I. Bevezetés az esztétikába, 2 óra. Magyar művészet: a középkor, 2 óra.

1939/40, II. Bevezetés az esztétikába, 2 óra. Magyar művészet: a középkor, 2 óra.

1940/41, I. Esztétika, 2 óra.

¹⁰⁰ Szabó Júlia: *A pedagógus*. Jelenkor, 1975. 8. 752-754.

¹⁰¹ Zádor Anna: *A professzor*. Jelenkor, 1975/8, 748-751.

¹⁰² Weöres Sándor: *Egybegyűjtött levelek*. I-II. Szerkesztette Bata Imre és Nemeskéri Erika. Budapest,

Martyn Ferenc: Fülep Lajos. Tám László fotója

ugyanezen év augusztus 10-én írt levélben –, csak műve jól legyen megírva, ha a mű a szerzőnek egész mivoltában gyökerezik, és ha a szerző önmagából valamely csak-egyszeri többletet tudott meríteni. Az ilyen mű szép; s minthogy a szerző önmaga mélyéről mérítette, tehát igaz; és ami szép is, igaz is, az szükségképpen jó.”¹⁰³ Sokat elmond kettejük kapcsolatáról egy későbbi, 1946. augusztus 5-én kelt vallomás: „Hajlalom is, szándékom is, hogy mennél teljesebben a lelki, értelmfölötti, hyperreális, misztikus rétegbe hatoljak lényemmel és verseimmel; Professzor úron és Hamvason kívül ezt majdnem mindenki rosszallja. Szerencsém, hogy kettőjük biztatásában megfogózhatok.”¹⁰⁴

A költő elküldte tanárának a *Theomachia* elkészült szakaszát, és tanácsot kért tőle a folytatást illetően, s a kéziratok gyakran társultak a levelekhez. A *Sorsangyalok* (változtatott címen *A csillagok, s az Ötödik szimfónia* negyedik darabja) strófánkénti interpretációjával a költő a vers keletkezését tárja professzora elé, azt a folyamatot, amelyet disszertációjában is elemzett. Arról beszél, hogy a jelentés nélküli nyelvi jelek, értelmetlen szavak többszörös áttételével, „fordításával” hogyan válik a szöveg fokozatosan jelentéssel telivé, az alaktalan

---

Pesti Szalon – Marfa Mediterrán Könyvkiadó, 1998. I. 423.

¹⁰³ Uo. 432.

¹⁰⁴ Uo. 444.

homályból miként emelkedik a vers az egyre erősödő fénybe.¹⁰⁵ Ezt az – alkotáslélektani szempontból nem kis veszélyeket is magában rejtő – folyamatot a költő egy sajátos lelkiállapot bemutatásával köti egybe. „Csak bámulok, befelé, önmagamba; bámulom azt a nagy, túlvilági lyukat, mely pár évvel ezelőtt még csak kis fényesség volt egy folyosó túlsó végén, most pedig már akkora, mint egy ház. Csupa sárból készült ház és nem lakik benne senki semmi. Azt hiszem, ez az élet végső értelme, hogy az ember ide elérkezzék; de a lírának halála ez a megérkezés, hiszen erről csak úgy szólhatna az ember, ha teljesen üres lapokat tudna írni.”¹⁰⁶ A költő feladata nem is a megérkezés, hanem az úton levés. A versfolyamoktól az egyszavas költeményekig, és vissza. Kár, hogy Fülep Lajos válaszai jelen tudásunk szerint elkallódtak, F. Csanak Dóra gyűjteménye csak néhány kevésbé fontosat közöl.

Kapcsolatuk később is megmaradt. Fodor András naplójában több alkalommal is említést tesz Weöres Sándor és Károlyi Amy Széher úti látogatásairól, amikor, mintha a pécsi idők levelezését (és beszélgetéseit) folytatnák, többnyire versekről esett szó. A költő *Mária mennybemenetele* című oratóriumáról csevegve Fülep sokatmondóan megjegyezte: „Ilyen verseket nem írnak mostanában.”¹⁰⁷ Weöres hálójának és tiszteletének jeleként mesterének ajánlotta 1956-ban megjelent *A hallgatás tornya* című könyvét: „Fülep Lajos bátyámnak, ki szerető és épp ezért irgalmatlan bírálóival húsz év óta támogat, hálával ajánlom ezt a könyvet.” Később Fülep Lajosról írta *A borús* című (a *Tűzkút* című kötetben, 1964-ben publikált) versét, amely a kétrészes *Génuszok* első darabja. Fülep élethelyzetének, személyiségének, magatartásának legmélyebben megértett tanúságtétele. Ez a vers legyen tanulmányunk záróakkordja!

*Pillanatom öröklétben forog,
az égben telik földi életem,
dicsőséget nem ti mértek nekem:
dajkátok, orvostok vagyok.*

*A vak hajszába kívülről tekintek:
a vágytalan szívet nem fojtja köd;
vágy nélkül a vágyvilágban keringek,
mert kínokat, rabláncot, ideket.*

*Gyógyírt hozok, de túl-mennyei néktek
(mert a menny végtelen úrétől félték,
nem a gödörtől, hol élet rottyog
s izgató illata gőzöl felétek
és folyton fölfaljátok húсотok)*

*gyógyírt hozok, de hiába hozok,
s ha erőszakkal önteném belétek,
oly zúrbe hullnék, mint ti, fürge lények:
erőszakosság a ti bajotok.*

*Élet s halál egy bennem, véget ért,
ősapátokban s végső fiatokban.
A mulandó, sírva, hogy simogassam,
térdemre nyújtja vadállat-fejét.*

¹⁰⁵ Uo. 449–466.

¹⁰⁶ Uo. 467.

¹⁰⁷ Fodor 1986. I. 160.

A Fülep hangját idéző sorok a személyiség három vetületét, szerepét vetítik elénk: a nevelő dajka, a gyógyszerert kínáló orvos egyúttal rabja is mások kínjainak. (A harmadik strófa kegyetlenül fájdalmas utalását nem szükség értelmezni.) A hajsza erőszakos világát a gödör térképzete jelképezi, miközben a nemzedékek életében és halálában megtestesülő idő mintha körben forogna. A beszélő, a titkok tudója kívülről és felülről, távolságtartással pillant a világra, a vers befejező két sora mégis a részvét, a simogatás lehetőségét sejteti.

Megjegyezzük még, hogy Fodor András, Fülep Lajos Eötvös Collegiumbeli tanítványa, majd a Széher úti ezer este résztvevője Fülepre *Kettős rekviem* című verseskötetében emlékezett.¹⁰⁸ A *Látogatás* című versből vettük e fejezet címében szereplő idézetünket, s a költő *Az ezredik este* című költeményben idézte fel a professzor egyik kedves dalát, amit el is énekelt nekik, úgy, ahogy „arra alá Baranyában” ejtik a szót:

Esött a hó, éngöm bélepött.”

---

¹⁰⁸ Fodor András: *Kettős rekviem*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972. (A rekviem másik szövege Colin Mason emlékére idézi.) És még egy szubjektív megjegyzés. A kötet megjelenése után Tüskés Tibor meghívására Pécsre jött Fodor András, és kettejük beszélgetésében szóltak a *Kettős rekviem*ről, felidézve Fülep Lajos alakját. Ha jól emlékszem, „Szellemi szülőföld” volt az est címe, amelyre az akkori Doktor Sándor Művelődési Házban került sor. Én akkor még nagyon keveset tudtam Fülep Lajosról, de az ott elhangzottak kíváncsivá tettek, s elhatároztam, hogy megismerem a munkásságát, s egyszer még talán megírom pécsi nézőpontból a történetét. Hát most, végre, itt van, megírtam. S amikor befejezem, hálával gondolok annak az egykori estnek a szereplőire.

NEMES NAGY ÁGNES FRANCIA NYELVŰ UJJGYAKORLATA

Baráti ajándékozás révén került Bán Zoltán Andrástól birtokomba egy kis papírdarab, egy nagyobb lapról leszakított kisebb rész, amit nyugodtan fecninek is nevezhetünk. Csakhogy erre a fecnire Nemes Nagy Ágnes egy négysoros francia verset írt, a hátoldalára pedig egy női alakot rajzolt. A kézírás jól felismerhető és azonosítható, a jellegzetes vonalvezetésű rajza pedig jól beleillik a már ismertek sorába.¹ A szerzőséget tanúsítja a lapra írt idegenkezű rájegyzés is: „Nemes Nagy Ágnes rajza és kézírása”. Bán Zoltán András elmondása alapján a kéziratot egy antikváriumi vásárlás során találta Nemes Nagy Szárazvillám című, 1957-ben megjelent, verseket és műfordításokat tartalmazó kötetének egy dedikált példányában, melynek ajánlása így szól: „Szomráky Sándornak / barátsággal, szeretettel / 1957. nov. 20-án / Nemes Nagy Ágnes”. A címzett, Szomráky Sándor (1926–1992) mára gyakorlatilag teljesen elfeledett költő és műfordító volt, 1957-től évtizedeken keresztül a *Nők Lapja* munkatársa. Költőként a negyvenes évek végén indult, de életében mindössze egy kötete látott napvilágot (*Mint akinek élete bezárul*, 1957), később már csak posztumusz jelent meg a hátrahagyott verseit és műfordításait közlő *Már senki sem óriz* (1993). Angol, német és francia nyelvből is fordított, Nemes Nagy Ágnessel két gyűjteményben együtt szerepeltek (*John Keats versei*, 1962 és *Shelley versei*, 1963). „Kicsit furcsa figura volt”, mondta róla Lator László, ezért is lett belőle regényhős, ugyanis Mándy Iván a *Fabulya feleségei* Turcsányiját róla mintázta.² A kéziraton lévő rájegyzés azonban nem Szomráky kézírása; mégis valószínű, hogy az ő tulajdonában volt a kis rajzos-verses papírlap is. De bizonyos csak annyi, hogy Nemes Nagy Ágnes valamikor írt egy négysoros kis francia verset, a hátlapjára rajzolt egy női alakot – esetleg fordítva: először rajzolt, és utána írt. Többet nem tudunk. Csak magából a négy sorból indulhatunk ki.

A vers így szól:

*La vie est vaine,
Un peu de haine,
Un peu d'espoir,
Et puis: bonsoir.*

Dunajcsik Mátyás fordításában:³

*Az élet hiúság,
Egy kis gonoszság,
Egy kis remény,
Aztán: jó éjt!*

¹ Nemes Nagy Ágnes *verskézíratai és rajzai*. Vál. és szerk.: Kemény Aranka. Bp., 2004.

² Darvasi Ferenc: „Természetesnek éreztük, hogy nem publikálhatunk”. Beszélgetés Lator László költővel. In: *Uő: Köztünk vagy. Beszélgetések Mándy Ivánról*. Bp., 2015. 263–273.

³ Dunajcsik Mátyás segítségét ezúton is nagyon köszönöm.

Természetesen nemcsak lehetőség, de kötelesség is élni a gyanúval, hogy nem egy francia nyelven írt eredeti Nemes Nagy-verssel állunk szemben, hanem esetleg egy létező francia nyelvű vers lejegyzésével. A kezdősor alapján nem is nehéz megtalálni a vers eredetijét:

*La vie est vaine,
Un peu d'amour,
Un peu de haine,
Et puis — Bonjour!*

*La vie est brève:
Un peu d'espoir,
Un peu de rêve
Et puis — Bonsoir!*

Magyarul:

*Az élet hiúság:
Szerelmes hajnalok,
És gonosz éjszakák,
Aztán meg – Jó napot!*

*Az élet oly rövid:
Remények délután,
És álmok reggelig,
Aztán – Jó éjszakát!*

(Dunajcsik Mátyás fordítása)

Szerzőjét sokáig annál nehezebb volt azonosítani. A verset ugyanis tulajdonították többek közt Alfred de Musset (1810–1857), Paul Verlaine (1844–1896) francia költőknek, de George du Maurier (1834–1896) francia származású brit írónak is, aki a saját korában nagyon népszerű, 1894-ben megjelent *Trilby* című regényét a francia vers angol nyelvű adaptációjával zárja. (A könyvet magyarul 1897-ben adták ki, azonos címen, Szerdahelyi Sándor fordításában.) Sőt egy magyarországi politikai hírlapi cikk mint „francia utcai nótá”-t idézi. A vers magyarországi recepciója emellett leginkább a Musset-vonalhoz csatlakozik, például báró Wlassics Tibor Antal (1883–1931) földművelésügyi minisztériumi tanácsos, aki szabadidejében írogatott is, az 1913-ban *Meglátások* címmel megjelent első kötete elején épp mint Musset-verset idézi mottóként.

Ezután számos változata alakult ki a versnek, és mivel a nyolcsoros, kereszttrimes, több címen is terjedő költemény jól énekelhető, többen, több nyelven meg is zenésítették, ami persze tovább segítette a terjedést. A vers népszerű lett. Annyira, hogy az egyik fellelt kottán valaki még egy harmadik versszakot is hozzátoldott a szerző nevében, mindenféle jelzés nélkül:⁴

*La vie est telle
que Dieu la fit;
et telle quelle,
elle suffit!*

⁴ *Le Vie est Vaine – A Song of Life*. Words by Leon de Montelaeken. Music and English Version by Teresa del Riego. London, é. n.

Azaz:

*Az élet épp ilyen,
Isten szabta ki rég,
S olyannak, amilyen,
Pontosan elég!*

(Dunajcsik Mátyás fordítása)

A változatokról már 1901-ben angol nyelvű összefoglalás született, melynek szerzője is – mint azt az utolsó jegyzetben közli – csak cikke lezárása után tudta meg az eredeti költő nevét.⁵ 1951-ben pedig a *Spectator*ban versenyt hirdettek, hogy ki tud jobb feldolgozást írni a versből.⁶ Viszont jellemző, hogy még ez a cikk is szóvá tette a bizonytalanságot a szerzőt illetően.

Pedig az tudható. A vers eredeti szerzője egy mára teljesen ismeretlen belga-spanyol költő, Léon van Montenaeken. Egyetlen spanyol nyelvű tanulmányt találtam róla, ennek adataiból állt össze egy rövid életrajz:⁷ Montenaeken 1859. február 26-án született Antwerpenben, de már egészen kisgyermekkorától – 1862-től –, szülei költözése miatt, Sevillában élt. Apja

⁵ M. R.: *Peu de chose. Eight lines in eight versions. The Irish Monthly*, 1901. márc., 139–142.

⁶ Ian Fleming: *Spectator Competition No 33. The Spectator*, 1950. szept. 15., 11.

⁷ Marta Gine – Marta Palenque: *El poeta hispano-belga Léon van Montenaeken. Cédille, revista de estudios franceses*. 2018. ápr., 477–507.

kereskedő volt. Léon előbb a berni egyetemen filozófiát tanult, de tanulmányait nem fejezte be, inkább folytatta apja üzleteit, Belgiumban és Spanyolországban egyaránt voltak gazdasági érdekeltségei, és talán üzletszerűen is hódolt a bélyegkereskedelemnek. Egyetlen kötete jelent meg, a *Futile rimes*, amit 1879-ben adott ki a Libraire des Bibliophiles nevű bibliofil kiadó, amely nagy szerepet játszott a francia szimbolisták fölfedezésében. Nyolc versét beválogatták a *Jeune Belgique Parnasse* című reprezentatív antológiába (1887); Montenaeken versei közvetlenül Maurice Maeterlinck (1862–1949), az 1911-ben irodalmi Nobel-díjas költő versei után következnek. (Még ha csak az ábécérend miatt is kerültek egymás mellé, Maeterlinck korabeli népszerűsége talán az ő verseit is olvastatta az érdeklődőkkel.) A későbbi, de már szerzőjétől függetlenül *Peu de chose* terjedése is inkább ebből az antológiából indult, mint a költő saját kötetéből. Montenaeken megélte szerzőtlenített, sőt sokszor áttulajdonított versének kétes értékű sikerét; 1929. október 20-án halt meg Sevilleben.

A kérdés az, hogy Nemes Nagy Ágnes honnan ismerhette a számos átdolgozás alapjául szolgáló, de gyakorlatilag ismeretlen eredeti verset?

Nem kizárt persze, hogy Nemes Nagy magát az 1879-es Montenaeken-kötetet, esetleg a belga antológiát forgatta, de valószínűsíthetően más volt a forrása.

Bizonyos, hogy a vers a huszadik és huszonegyedik század olvasójának leginkább egy nagy példányszámban és sok nyelven kiadott krimiből lehet ismerős. Ugyanis Agatha Christie az 1937-ben megjelent *Death on the Nile* című regényében idézi a verset: Hercule Poirot felügyelő szavalja el komoran az egyik gyanúsítottnak. Mind a nyolc sort, franciául.

A regény már a következő évben megjelent magyarul, Kosáryné Réz Lola fordításában, valami sajátos ok miatt *Poirot kékjutazáson* címmel – ebből azonban a vers hiányzik.⁸ (Kosáryné fordítása inkább átdolgozás – nyilván a kiadó kérésének eleget téve több helyen rövidített a szövegen.) Később ugyanez a fordítás megjelent 1962-ben is (természetesen a vers nélkül),⁹ míg végül 1987-ben Szabó Zoltán új fordításában adták ki, immár *Halál a Niluson* címmel és teljes terjedelmében, azaz benne a nyolcsoros kis verssel, amelyet a kiadás eredeti nyelven közöl, de jegyzetben adja magyarul prózában: „Hasztalan az élet, egy kis szerelem, egy kis gyűlölet, és aztán jó napot. Rövid az élet, egy kis remény, egy kis álmódzás, és aztán jó éjszakát”.¹⁰

Az pedig tudható, hogy Nemes Nagy Ágnes kedvelte Agatha Christie krimijeit. A krimifő halálakor írt esszéjében elemzi „szakmai kiválóságát”, amelyet éppen az szavatol, hogy „a szerkesztés tudora”, akinek azonban „esze ágában sincs irodalmiasnak lenni. Nem tukmálja ránk a lelkét, nem brillírozik »egyéni« alakábrázolással, mélyenszántó társadalmi körképpel, nem áriázik – alig-hamis – pszichológiát. Az ő regénye az, ami. És abban hiánytalan”.¹¹

A krimi műfaját azonban nem tartotta irodalomnak. „Egyszerűen másra használom, mint az irodalmat”, írta ugyanebben az esszéjében, és éppen a belgiumi utazásukról írott útinaplójából derül ki, hogy Agatha Christie könyveit pihenésre használta. 1977. június 18-án írta: „Ebéd után: újságos. Balázs megveszi a *Die Weltet*, én három darab Agatha Christie-t. Ettől lázba esem. Én hülye! Hogy eddig erre nem gondoltam. Persze hogy francia nyelvű krimit kell venni. Éljen, éljen, hazamegyünk, olvasok. Az első nap, hogy némileg relaxálódom”.¹²

Nem lehetetlen, hogy éppen ekkor vette meg a *Halál a Niluson* francia fordítását (*Mort sur*

⁸ Agatha Christie: *Poirot kékjutazáson*. Ford.: Kosáryné Réz Lola, Palladis, Bp., 1938.

⁹ Agatha Christie: *Poirot kékjutazáson*. Ford.: Kosáryné Réz Lola, Fórum, Újvidék, 1962.

¹⁰ Agatha Christie: *Halál a Niluson*. Ford.: Szabó Zoltán, Európa, Bp., 1987, 248.

¹¹ Nemes Nagy Ágnes: Az igazi krimi. Agatha Christie (1891–1976) halálára. In: *Úó: Az élők mértana. Prózai írások*. Szerk.: Honti Mária. Bp., 2004. II., 610–611.

¹² Nemes Nagy Ágnes: Brüsszeli út. In: *Az élők mértana*, II., 69.

le Nil) is. Nagyon frappáns lenne, ha éppen a belga fővárosban olvasta volna azt a regényt, amelyben a belga felügyelő egy belga költő versét szavalja, de erre semmi bizonyíték.

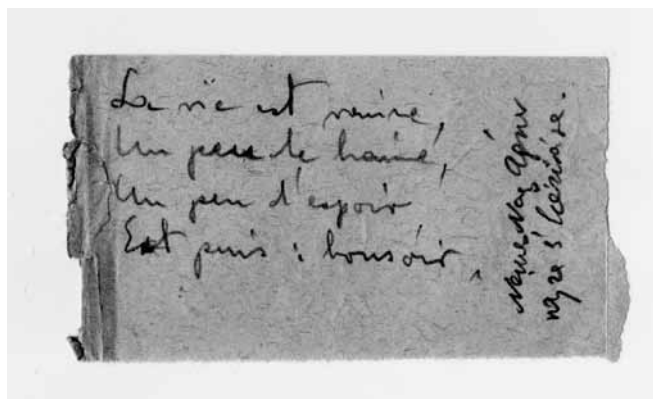
A helyzetet tovább bonyolítja, hogy létezik a Montenaeken-versnek egy speciális változata, amit a 20. század eleji sajtóban többször is idéztek. Előbb még mint párizsi utcadalt: egy politikai levelező – aki Zimonyból küldött közleményt – a szerb politika helyzetehez hasonlította, s adta a verset (amit aznap olvasott) saját fordításában is: „Hiú az élet, / Egy csöpp reményt ha ád, / S csöpp gyűlölséget. / Aztán — jóéjszakát.”¹³ Később pedig már mint Musset („elkeseredett”) versét idézték többen is.¹⁴ Sőt Wlassics Tibor szintén az alábbi változatot tette meg kötete mottójául (persze mint Musset költeményét), melyet idéz a könyvről írott kritika is.¹⁵

Szemponunktából most nem fontos megválaszolni azt a textológiai kérdést, hogy mi történt 1903 és 1908 között, amikor is az utcadalból Musset-vers lett; ezt a szövegforrást jelenleg nem ismerjük. Sokkal fontosabb az, hogy az öt (valójában négy) szöveghely némiképp eltérő központozással, de a lényegét tekintően azonos szöveggel közli a négy soros (!) verset:

*La vie est vaine
Un peu d'espoir,
Un peu de haine,
Et puis bonsoir!*

Létezett tehát egy olyan francia szövegváltozat, amely egy strófában egyesítette a két versszakot. Ugyanakkor ez a változat nem azonos, csak majdnem megegyező azzal, amit Nemes Nagy Ágnes a kis papírra írt. Ő a 2. és 3. sorok felcserélésével keresztrimesből párosrímes képzetűvé változtatta a dalt.

Végző soron nem lehet bizonyosan megválaszolni, hogy melyik forrásból milyen költői átalakítást végzett: vagy az eredeti nyolcsoros versből maga sűrítette mesterien a négy soros kis költeményt, vagy a már korábban létező, gyakran Musset-nek tulajdonított négy soros változatot alakította át párosrímes formájúvá. Még akkor is önálló, új változatot hozott létre, ha esetleg csak reprodukálni akarta a verset, és rosszul emlékezett a négy sorra – mert ez is egy lehetőség.

¹³ Politikai hullámok. *Budapesti Hírlap*, 1903. febr. 1., 4–5.

¹⁴ S. Spurrier: Bátor Marianna, *Az Újság*, 1908. febr. 9., 21. és Vay Sándor: Firkálás, *Pesti Hírlap*, 1912. febr. 11., 65–67.

¹⁵ Vay Sándor: Tibi könyve, *Pesti Hírlap*, 1913. jún. 1., 65–67.

VÁLASZ VERES ANDRÁS CIKKÉRE

Veres András vitacikke¹ betegágyon, kórházban ér, s e pillanatban még nyitott kérdés, hogy sikerül-e – egyáltalán: sikerülhet-e – rehabilitációm, vagy „megyek a lecsóba”. Ez a helyzet lehetetlenné teszi, hogy válaszom olyan részletes legyen, amilyent Veres András írása kiprovokál. Írása jellege miatt azonban nem tehetem meg, hogy válasz nélkül hagyjam, s ha többet nem, néhány megjegyzést fűzök hozzá.

1. Veres András denuncióló megjegyzései igaztalanok és igazolhatatlanok, de érthetők. Ha valaki élete (egyik) fő művének tekint egy munkát, és egy másik irodalmár, aki nem hagyható teljesen figyelmen kívül, föltűnően mellőzi annak méltatását, sőt egy-egy kritikai utalást is tesz rá, az kétségkívül frusztráló. Megértem a sértődöttségét, de gyakorlatát nem kívánom követni.

2. Veres András téved, amikor azt állítja, hogy nem írtam a kritikai kiadásról. Írtam, de nem közöltem, s nem is fogom közölni, mert az írás rossz. Olyan dolgokat próbáltam összeegyeztetni benne, amelyek összeegyeztethetetlenek. A szakszerű tárgyi kritikát és a tapintatot. A kiadás készítői közül ugyanis többeket változatlanul tisztellek és becsülök, és nem akartam, hogy a kritika rájuk is árnyékot vessen. Egy tárgyi kritika kemény logikája azonban kizárja az ilyesféle „összecsiszolás” lehetőségét, és óhatatlanul rásugárzik az egész munkára. Ezért írásomat félretettem, és inkább a tapintat mellett döntöttem, mint-hogy a véleményemet részletesen, adatolva bemutassam. Írásom, amely a *Jelenkorban* jelent meg, Veres hiedelmével ellentétben nem a kritikai kiadásnak a kritikája vagy jellemzése, hanem egy József Attiláról szóló fölfogás vázolója.

3. De ha Veres András mindenáron álláspontom nyilvános megvallására késztet, akkor ki kell mondanom: az új kiadás *gigantikus* (terjedelmű) *csőd*. Gyakorlatilag ez a munka egy tudatosan megtervezett, nagy terjedelmű torzó. Nem az 1995-ös kiadás folytatása (módszerében, felépítésében, stb. teljesen eltér attól), hanem egy teljesen új munka, a kettő nem kompatibilis. Avval azonban, hogy ez az új kiadás 1930-cal indul, eleve csonkává teszi magát, hisz ebbe beleilleszteni a '30 előtti szövegeket már nem lehet. De a kiadásnak ezen felül is számos helyen véres a torka. Egy kritikai kiadás például mindig munkaesköz, egy ilyen formátumú kötet azonban munkaeszközként egyszerűen roppant nehezen használható, legfeljebb ha valaki rendszeres konditerem-látogató. Amit a ballasztról mondtam utalásszerűen, azt meg kell ismételnem: ha egy égi szerkesztő az 1466 oldalt felére húzta volna, akkor tehermentesítve a kötet érdemi anyagát, közepes kritikai kiadást hozott volna létre. Így azonban a „receptiótörténetnek” nevezett eszmény hívei – ahogy arra Veres András korábbi és mostani megjegyzései is következtetni engednek, nagyrészt éppen *Veres András intenciójára* – olyan mennyiségű, a figyelmet a szövegek valódi természetéről elterelő, s jelentős mértékben irreleváns anyagot visznek be, ami a kiadás teljesítményét is lerontja. (Arisztotelészről, Kantról vagy Hegelről, s nagy társaikról természetesen érdemes receptiótörténetet írni, ha nem is föltétlenül egy kritikai kiadásban – az ő receptiójuk ugyanis maga is filozófia. Egy magyar alkotóról, akinek a receptiója silány, ennek kevés haszna van, s ami összejön, nem segíti az alkotás megértését. Az egész művelet nem több szövegpuffasztásnál.) Ez a „gazdagság” nem több, mint a laikusokat megévesztő látszatgyártás. Az a jó, ami vastag... (Mellesleg a *Magyar Narancs* kritikusa, Sipos

¹ „Lehetőleg máma még”? Észrevételek Lengyel András írásához. *Jelenkor*, 2019. március, 322–327.

Balázs is aligha véletlenül utal e rész túlméretezettségére, redundáns jellegére.) S ez a szöszaporító gyakorlat csak egyik oldala a munkának. A másik oldala éppen az, hogy a keletkezéstörténetnek azok a finom mikrotörténeti összefüggései (s nagy kontextusai!), amelyek egyszerű guglizással nem deríthetők föl, ám igazán megvilágítanak egy-egy írás létrejöttének érdemi összetevőit, e kiadásban rendkívül soványak. Az impozáns terjedelm és a tartalmi relevancia itt fordított arányban áll.

S nem lényegtelen dolog, hogy a József Attila-szövegek, amelyek egy kritikai kiadásban a fő szövegeket alkotják, itt még nagyrészt Horváth Iván és csapata textológiai munkájának eredményére épülnek, abból élnek, és ez az új kiadás inkább csak szidolozza a szövegeket, avval a leplezhetetlen szándékkal, hogy saját önállóságukat dokumentálják. Roppant jellemző, hogy következetesen textológiai alapelveket is sértenek. Például ha van egy publikált József Attila-szöveg, s azt később valaki fölfedezve újraközölte, akkor a „szövegváltozatok” összevetésének ürügyén, József Attila *szövegét* és az újraközölt *szöveg-másolatát* is összevetik, holott ez esetben csak egyetlen szövegforrás van, a publikált József Attila-szöveg, az újraközölt által adott szöveg: *irreleváns másolat*. (Ha például egy József Attila-vers valamennyi utánközlésének a szövegállapotát valaki módszeresen összevetné a József Attila által publikált verssel, akkor ennek a gyakorlatnak a tarthatatlansága pillanatok alatt kiderülne.) Szimptomatikus, hogy József Attila szövegei – 64, többnyire nem túl hosszú írás – szét vannak szórva az 1466 oldal szövegtengerében, beletemetve a másodlagos szövegek hínárjába. S a használók számára annyi könnyebbség sem adatik, hogy József Attila szövegei legalább más színű papírra lennének nyomtatva, hogy a főszöveg valamiképpen mégis kiemelődjék.

Veres András József Attila-értése és tájékozottsága olyan, mint Bulgakovnál a hal: másodlagos frissességű. A kész eredményeket szereti csiszolgatni, a korszerűnek gondolt ideológiához igazítani, azzal „összhangba” hozni. Ez magyarázza a recepciótörténethez való vonzódását is, s ezért nem tudja fölfogni, hogy egy jó editio minor jobb, informatívabb lehet, mint egy túlméretezett, üresjáratokkal zsúfolt, rossz editio maior.

A kiadásból számomra igen kevés olyan információ vehető ki, amely valóban hozzájárulást jelent az eddigi tudáshoz, és ügyes guglizással pillanatok alatt nem kereshető össze. (Leginkább itt néhány József Attila-idézet forrásának azonosítását említhetem meg.) Jellemző, hogy ebben a kiadásban nincs olyan filológiai-textológiai remeklés, mint a '95-ösben volt, Tverdotának általam is, Veres által is emlegetett felfedezése. Avval viszont, hogy ez a kiadás előre tervezetten egy torzót hozott létre, vagy ahogy az antikvárius szakma nevezi: *unicus* kötetet, változatlanul nyitva hagyta egy jó kritikai kiadás szükségességét. És tetszik vagy sem, József Attila értekező prózájának máig az egyetlen, a maga nemében teljes kritikai kiadása az 1958-as, Szabolcsi-féle kiadás.

4. Veres András vitacikke sértettségének reprezentatív dokumentuma. Az én *Jelenkor*-ban közölt írásom egy József Attila-értelmezésnek az olyan-amilyen változata, és nem a kritikai kiadás jellemzése. Ha Veres András az én írással akart volna érdemben foglalkozni, annak logikájára, egyes állításaira, a fölvázolt összképre stb. kellett volna reagálnia, ehelyett ő a saját presztízse apologetikáját végezte el, ide vonva még a Kosztolányi-kritikai kiadás problematikáját is, amelyről cikkem, emlékezetem szerint, egyáltalán nem szól. Ez sajnálatos, mert, hogy az ő szavait idézzem, az önvédelemnek ez a formája, finoman szólva, nem „elegáns”. Hogy az én József Attila-cikkem ér-e valamit, vagy tévesztett fölfogás dokumentuma, az majd hosszabb távon fog eldőlni, és semmiképpen nem Veres András fogja az ítéletet meghozni. (Mellesleg, ha már Kosztolányi-kritikai kiadás: ha egyszer, mondjuk, 2060-2070 körül elkészül végre a teljes Kosztolányi-kritikai kiadás, és abban benne lesz az a munka is, amiért egy ilyen kiadást érdemes csinálni, akkor Veres András hívjon föl, ígérem, hogy akkori tartózkodási helyemről, egy asztrálfelhőről visszahívom, és megkövetem a Kosztolányi-kiadást illető negatív ítéleteimért.)

5. Az irreleváns és/vagy redundáns szövegekkel való megterhelése egy munkának voltaképpen a tudománynak álcázott manipuláció egyik formája. Természetesen elismerem, hogy ilyesmivel rövid távon ügyesen lehet önmagunkat fényezni, és a laikusokkal elhíttetni, hogy micsoda remek munkát végeztünk. De ez nem változtat a lényegen.

Végezetül, ha szabad egy tanácsot adnom Veres Andrásnak, egy pálya vége felé az önfényezésnél előnyösebb, ha az ember szembe tud nézni a maga teljesítményével, és ilúziótlanul felismeri, hogy munkájának mi a valódi értéke.

Egyébként pedig minden jót kívánok neki, és ha lehetséges, vívja ki azt a harmóniát magának, amelyben munkáját is, önmagát is elfogulatlanul, reálisan tudja értékelni.

AZ ELLOPOTT EMLÉKEK KÖNYVE

GreCsó Krisztián: Vera

Február 28-án a Radnóti Színházban mutatták be GreCsó Krisztián legújabb regényét, a *Verát*. A könyv megjelenését egészen rendkívüli várakozás előzte meg, elsősorban az itthon szokatlannak számító nagyszabású marketinghadjárat miatt. GreCsó jó ideje nagyon tudatosan építi, használja a közösségi médiát, és ebben partnere a kiadója is. A reklámkampány idején lehetett verás képeslapot küldeni a szerzőnek, készült rövid, kedvcsináló trailer a könyvhöz Vecsei H. Miklós narrálásával, a troli- és buszmegállóknál pedig hatalmas plakátokon megjelent GreCsó Krisztián és az új könyv képe, egy meglehetősen sejtelmes mottóval: „Vera – a mi jobbik énünk”. Ez a szöveg a borítóval együtt nem sokat árul el a műről, sőt igazság szerint a mű elolvasása után is elég nehéz mit kezdeni a „mi jobbik énünk” kitételrel.

Van ugyanis néhány akadály, amelyet le kell küzdenie a befogadónak a regény olvasása során. Ezek legtöbbje azonban termékeny, izgalmas meglepetést tartogat.

A *Vera* esetében már maga a műfaj is kérdéses: a nyitó fejezet olyan erősen hozza a klasszikus lányregények hangulatát, képi világát, összes sztereotip helyzetét, hogy az olvasó szinte zavarba jön, nem tudván eldönteni, jó helyen jár-e Béla bácsi fergeteges születésnap buliján, ahol a férfiak egyre részegebbek, a nők meg egyre kínosabban érzik magukat. A két főszereplő kislány egymáshoz való viszonya szintén klasszikus felállás: Sári, a kapásból ellenszenves gazdag, hiú, fodros szoknyás, lakkozott hajú úrilány és a címszereplő Vera, az elgondolkodó, kedves, szerény gyerek, aki nyilván felnéz barátnőjére. A leírások, helyzetek sorra hívják elő a gyerekkori, (kis)kamaszkori olvasmányok emlékeit: a mottóban megidézett *Abigél* mellett Szalay Lenke *Mogyoró*-könyvei, de leginkább egy másik Szabó Magda-regény, a *Születésnap* képei jelennek meg az értelmezői horizonton. Itt a párhuzamok igen szembeötlők, a főbb szereplők egyértelműen azonosíthatónak tűnnek: Sári és Auer Szilvia a kényeskedő, fennhéjázó barátnők, Józef és Varjas Miklós a zűrös

körülmények közül származó udvarlók, Dudás Jutka és Mikes Jutka pedig a jóérzésű, eminens lányok, akikkel igazából barátkoznia kellene a főhősnek, aki komoly átalakulásra, Szabó Magda regényében jellemfejlődésen megy keresztül. Mindkét műben megjelenik a születésnap motívuma: Illés Bori és Vera is egy nem túl divatos télikabátot kap, aminek eltérő okokból ugyan, de egyikük sem tud igazán örülni. Ez az összeolvashatóság persze amiatt válik igazán érdekessé, mert GreCsó nagyszerű érzéssel egészen más irányba mozdítja el a saját szövegét. Finoman, mégis nagyon egyértelműen eltolódnak a hangsúlyok, és végül Vera körül szinte elfogy a levegő, a regény pedig egyre nyomasztóbbá válik.

Magvető Kiadó
Budapest, 2019
336 oldal, 3699 Ft

Valahol itt ragadható meg a mű legnagyobb erénye és egyszersmind nehézkessége is: a klasszikus lányregény-vonulat nem igazán működik a *Verában*. A kislány alakjának megformálása sokszor túlzásokba megy át: gyerekességét például (főleg a könyv elején) az állandó édességevés vagy az arra való vágyakozás hivatott hangsúlyozni. Ez még akár működhetne is, de hamar zavaróvá válik a rengeteg cukormáz, színes sütemény, fagyalt, mazsola. Ehhez hasonló sablon a vizeleti inger, a „kislány, akinek pisilnie kell” képe. Szinte látjuk magunk előtt a berogyasztott térdeit összeszorító copfos kislányt, ahogy kétségbeesetten néz körül. Ez a kép is, főleg az ismétlődés miatt, inkább hitelteleníti, mintsem élővé teszi Vera karakterét. Érdekes módon a harmadik ilyen zavaró tényező az egyetlen, ahol az olvasónak revideálnia kell nézeteit, itt ugyanis idővel nagyon is fontos magyarázatra derül fény: a főszereplő szóhasználata is manírosnak, túl édesnek hat. Szüleit mamának és papának szólítja, a copfot „foncsiknak” mondja. Ezeknek a szófordulatoknak azonban komoly jelentőségük lesz a történet előrehaladtával.

A jó hír tehát az, hogy Grecsó Krisztián nem lányregényt írt. Hanem egy nagyon okos, nagyon finom szövetű regényt, amelynek csak a kiinduló helyzete, scenírozása hozza magával a pöttös könyvek nosztalgikus hangulatát. Grecsó a múltnak egészen más szelét idézi meg: a magyarországi nyolcvanas évek izzadságszagú, melegítőnadrágos, nejlonba csomagolt korrump világát, ahol a férfiak családottságukban és keserűségükben szinte megállás nélkül isznak, a nők pedig makacsul, lehajtott fejjel, halk hanggal próbálják összetartani a családot. A gyerekek pedig gyerekek, ahogy minden időben változatlanul azok: a saját világukban élnek, a saját dilemmáikkal küzdenek, szeretetre, szerelemre vágyanak, barátkoznak és veszekednek.

A történet kiindulópontja ennek az örök gyereklétnek a megtörése. A regény során tanúi leszünk Vera felnőtté válásának, annak, ahogy a felnőtt világ – lassú méregként, mégis meglehetősen brutálisan – betör a tizenegy éves kislány életébe, mindenestül felforgatva, szétforgácsolva azt.

Grecsó olyan virtuóz módon teremti meg a narrátori nézőpontot, hogy az képes még egyet csavarni a műfaj kérdésén. A móríci hagyományhoz köthető elbeszélő nem omnipotens vagy legalábbis nem adja jelét annak, hogy mindent tudna az elkövetkezendő események alakulásáról. Vera nézőpontját közvetíti, mégsem azonosul azzal. Hosszú, néha csapongó, nehezen követhető gondolatfutamokat olvasunk, amelyekben Grecsó (ellentétben néhány külsőséggel) nagyon plasztikusan, megdöbbentő pontossággal ragadja meg egy kiskamasz lelkivilágát, pillantásának irányait. A narrátori hang izgalmassága abban rejlik, hogy noha Vera nagyon kifinomult szemlélő, rengeteg részletre felfigyel és próbál egyszerre mindent felfogni, korából fakadóan az összefüggések nagy részét nem érti, értheti meg, ellentétben az olvasóval, aki pár lépéssel így mindig a főhős előtt jár, mert könnyebben összerakja a kirakóst a kislány titokzatos múltjáról. A narrátor egyszerűen csak rögzíti a lány fejében lejátszódó monológot, az értelmezést teljes egészében a befogóra bízta. Ez a kettős helyzet, macska-egér játék a befogadó, a főhős és annak felnőtt környezete között nagyszerű krimihangulatot kölcsönöz a műnek. Az olvasó néha szinte fejevesztve olvas, hogy minél előbb felderítse a rejtélyt, amit a könyvben jól-rosszul próbálnak leplezni Vera elől.

A *Vera* nem egyszerűen egy felnőtté válás története, vagy legalábbis nem egy egyenes, belátható utat mutat meg, aminek a végén a kiskamaszból felnőtt ember lesz. A főszereplő életében egyszerre indul meg több jelentős változás, amelyeknek az összefüggéseit ő nem is feltétlenül érzi, az eseményeknek néha csak elszenvedője és nem aktív részese. Izgalmas és olykor megindító figyelni, ahogy elkezd valós döntéseket hozni és azok szerint cselekedni. Megindító, főleg olyankor, amikor egyértelmű, hogy a helyzet nem kínál fel helyes döntést, csak rossz verziók közül választhat, Vera mégis elég erős lesz ahhoz, hogy válasszon. A nyolcvanas évek korrump világa nem sok lehetőséget hagy neki: több-

szőr hazugságra, kisebb csalásra kényszerül, mert a felnőttek (olykor akaratlanul is) kényszerhelyzetbe hozzák.

A mottóban megidézett két műtől (*Abigél, A Pál utcai fiúk*) eltérően Grecsó regényében a felnőttek szerepe sok helyen meglehetősen kétséges. Nem oszlanak egyértelműen jókra vagy ártó szándékúakra, ennél sokkal valószerűbbek: esendők, kiszolgáltatottak, jószívűek, rosszindulatúak, megértők, segítőkészek vagy ignoránsak. Mai szemmel már szinte érthetetlen az a stratégia, amelyet következetesen gyakorolnak Verával szemben. Mindenáron titkolni akarják előle származását úgy, hogy közben a kislány környezetében mindenki tudja az igazat.

Vera örökbefogadott gyerek, aki erről mit sem tud, mégis mintha sejtene valamit. Féltekenyen figyeli a barátnője, Sári és édesanyja között a szembeötlő hasonlóságokat, míg kétségbeesve keresi ugyanezeket önmaga és saját anyja között. A könyv egyik legszebben kidolgozott szála a kettejük közti viszony, ami minden manírtól mentesen mutatja meg, hogy a szülő-gyerek viszonyban csak a szeretet számít. Az a feltétel nélküli szeretet, amely Vera és (nevelő)anyja között van, ténylegesen képes zárójelbe tenni minden kérdést, kétséget, amely a környezetükben (és velük együtt az olvasóban is) felmerülhet az örökbefogadott gyerek és szülei kapcsolatát illetően. Grecsó nagyon érzékenyen nyúl témájához, a két szereplő egy-egy jelenetben szinte egybeolvad, olyan erős a néma egyetértés, szövetség közöttük, hogy szavak nélkül is értik egymást.

Vera identitásának egyik legfontosabb kifejezője a nyelv, amely két irányból megközeleltve is fontos szerepet játszik a kislány életében. Egyrészt gyerek-voltát is jelöli, hiszen többször ütközik gyerekként nyelvi akadályokba. Korából fakadóan korlátozott nyelvi kód áll rendelkezésére, így sokszor képtelen kifejezni érzéseit, vagy attól fél, hogy ha kimondja őket, értelmetlennek fognak hatni. Erre jó példa a regényben nagyon gyakran felmerülő, Vera által kreált „szomorú-izgulás” kifejezés, amely valójában a szorongást jelenti. Ebből a kitalált szóból kiderül, hogy mennyire fogékony, érzékeny gyerek a főhős, aki meglepő pontossággal körül tudja írni érzéseit, mégis csapdában érzi magát, mert nem képes valódi nevén nevezni a dolgokat. Az olvasó már ezen a példán keresztül érzékelheti a problémát: annyiszor elhangzik a műben a „szomorú-izgulás”, hogy idővel kényszeredettnek hat. Rövid ideig ugyanígy zavaró lehet egy másik feltűnő szóhasználat: Vera a szüleit mamának és papának szólítja. Itt azonban maga a kislány reflektál viszonylag hamar, kiderül, hogy ő maga sem érti, szüleit miért nem anyának és apának kell hívnia. Ebben az esetben tehát egy, a történet során okosan elhelyezett nyommal van dolgunk, ami az alapos olvasó (és persze Vera) számára már előrevetítheti, hogy a szülők körül kell keresni a titok nyitját.

Vera szóhasználata még egy szempontból jelentős: ez is az anyjához való kötődés egyik fontos formája. Olyan jellegzetes nyelvet beszél anyanyelvként, amelyet nevelőanyjától tanult és tele van tájnyelvi kifejezéssel. Ilyen a már említett „fonszik” szó, ami a copfot jelöli. A szerző sajnos itt is túlzásba esik: annyiszor hangzik el (van, hogy egyetlen oldalon), hogy kezd zavaróvá válni. Jelentősége azonban tényleges: ahogy Vera kezd tisztán látni, ahogy eljut a felnőtté válásának arra a pontjára, ahonnan már ő is tudja, nincs visszaút, elhagyja az anyjától örökölt szavakat: „van rajta egy vízpipók-csodapókos matrica, amit Oravecz nagyí és a mama úgy neveznek, levonó, de Vera már leszokott róla, mert senki sem nevezi a matricát levonónak, a hegyezőt faragónak, a szotyolát makukának, a kapucnit süsünek [...] Vera a kedvenc szaváról is leszokott már, ahelyett is azt mondja ösztönösen, hogy copf, pedig tudja, ha ilyeneket mond, bántja a mamát, mert az olyan, mintha eltévedt volna, mintha nem akarná tudni, hogy ezek az ő titkos szavaik, amiket a mama messziről hozott, otthonról, a falujából, Szirmabesenyőről” (227.).

A könyv egy másik fontos szála, az első szerelem megélése is magában hordozza a nyelvi korlátok problémáját: Vera szerelme József, egy lengyel fiú, aki jól beszél ugyan

magyarul, de ha feldúlt vagy dühös, lengyel szavakat kever a mondandójába, ezzel mintegy ellehetetlenítve, hogy Vera megértse őt, illetve jelezve, hogy mennyire visszavágyik hazájába, Lengyelországba.

A felnőttek és a gyerekek világának határa is a nyelven keresztül sérül: az olvasó egészen addig lehet bizonytalan, hogy mennyiben lány- vagy ifjúsági regény, amit a kezében tart, amíg az egyik szereplő meg nem szeg egy addig alapvetőnek tűnő normát és közvetlenül a főhőssel, vagyis egy gyerekkel beszél trágár módon: „Géza bácsinak lefordult a fejéről a középre befésült haja, »te kis ribanc!«, sziszegte. Vera nem tudta, miért, de ez az ocsmányság ott hirtelen jól jött neki, megkönnyebbült tőle” (198.). Ez a teljes kontextusban megrázó erejű mondat szintén a nyelven keresztül ugyanúgy megfosztja Verát gyermekségétől, mint a másik jelenet, amelyben véletlenül szemtanúja lesz egy színházi öltözőben lezajló közösülésnek.

Grecsó Krisztián elkötelezett olvasói tudhatják, hogy Vera története nem ér véget ezzel a regénnyel, sőt, ha úgy tetszik, nem is itt kezdődött. A 2016-os *Jelmezbál* lapjain már találkozhattunk a felnőtt Verával, megismerhettük életének alakulását. Egészen különleges élmény összeolvasni a két művet és figyelmes munkával összerakni a képet, amely kiadja Verának, ennek a nagyszívű, érzékeny lánynak a néha túlzásoktól sem mentes, mégis hűsbavágoan hiteles, mindennaposságában felkavaró élettörténetét.

MODERN BARBARIZMUS

Dragomán György: Rendszerűjra

Dragomán Györgyöt első regényétől fogva a diktatúrák megéneklőjeként ismerjük. Bár regényei közül *A fehér király* (2005) és *Máglya* (2014) is felismerhetően erdélyi helyszíneken és jellemzően a Ceaușescu-érában játszódik, ezzel együtt művei mindig a konkrét történelmi kontextus fölé emelkedtek. Előző novelláskötete, az *Oroszlánkórus* (2015), bár kulturálisan polifón hangon szólal meg, ott is felismerhető marad Dragomán szürreális, tértől és időtől elszakadt narrációja. A frissen megjelent *Rendszerűjra* (2018) viszont kifejezetten disztópikus, sci-fi jellegű, illetve abszurd jellegzetességeket vonultat fel.

A fülszövegben azt olvashatjuk, hogy a meglehetősen különálló novellákat a szabadulástörténet motívumával lehet összekapcsolni. Ez igaz is, de Dragománnál csak első pillantásra ilyen könnyű a rendszerezés szükségszerű olvasói gesztusa.

Rendszerek, rabság, szabadulásvágy, határátlépés valóban jellegzetes motívumok ezekben a futurisztikus posztmodern víziókban. Mégis egyedivé teszi a *Rendszerűjra* című kötetet, hogy a disztópia modern barbarizmusának kérdéseit közép-kelet-európaias hangulatú világban vizsgálja. Jellemzi ezt a világot a nemzetiségek egymás mellettisége és állandóan változó hatalmi viszonyrendszere. Az egyszerre otthonos és az idegenszerűen abszurd kaffai világban pedig antihősök próbálják csüggedten kipofozni a nyomort. Ahogy egy interjúban a szerző is utalt rá, őt mindig kifejezetten érdekelt a „kelet-európai buhera mátrix”. A közép-kelet-európaiságot itt a Dragomántól jól ismert jellegzetesen erdélyies íz is gazdagítja, mely megjelenik a szövegek nyelvi megformálásában és a történetek kontextusában is. Nem véletlenül juthat Bodor Ádám is eszünkbe a szövegek olvasásakor.

A *Sportkomplexum* című novellában leírtak például erőteljes rokonságot mutatnak a *Sinistra* körzet világával. Erdélyies hegyek, aprófalvas baljós vidék a balkáni iparosítás, illetve modernizálás romjaival. A *Foxtrott* című darab a székely buheráló mester alakjának humoros megjelenítése, aki „arra is rájött, hogy lehet fenyőgyantából, mohából, üvegtörmelékből és friss háncsból kezdetleges galvánelemet kanyarítani” (102.). Szintén Erdély speciális kulturális kavalkádját idézi a *Gát* című elbeszélés, ahol a víztározó alatti településről azonnal a Ceaușescu általi falurombolás jelképévé vált Bözödújfalura asszociál az olvasó. Vagy például a *Medvezsír* című mű főszereplője, aki idomított és benyugtatózott medvek hátán menekít ki pénzért elkeseredett szőkní vágókat. A szigorú határzár és a menekülők mindenre elszántsága borzalmas totális rendszert sejtet, melyből még az állatokkal való bizarr közelség árán is érdemes kimenekülni, ahogy az egyébként Bodor Ádámnál is sokszor előfordul.

Magvető Kiadó
Budapest, 2018
224 oldal, 3699 Ft

Ahogy az *SFmag* internetes science fiction magazin kritikusa írja,¹ egy átlagos science fiction-olvasónak e történetek alapötletei nem sok novumot tartalmaznak. Viszont lebilincselően izgalmassá teszi ezeket az elbeszéléseket az a mód, ahogy két távoli kulturális utalásrendszert egymásra eresztenek: a népmesék babonás barbarizmusát és a modernitás technológiájának világát. Sokszor találkozunk a modern technológiával, pontosabban annak letűntével, a fű borította romokkal (*Lokátorállomás*, *Sportkomplexum*, *Menedék*, *Hangár*, *Állomás*). Itt a posztmodern barokk romkultusz borzalmával szembesülünk, mely harcias ellensége a modernitás állandó jelenben élést propagáló optimizmusának. De nem kevésbé riasztók azok a disztópikus novellák, melyek a modernitást kiteljesedett hatalmának csúcán ábrázolják (*Rendszerújra*, *Valhalla*, *Cigiszünet*). Ez utóbbiak, mint azt több kritikus is leírja, a *Black Mirror* című sorozat felvetéseit is idézik. A bizonytalan jövő új rendszerei összemossák a gép, az ember, és az állat közötti markáns határvonalat, melyet a racionális karteziánus ego fikciója hozott létre.

A modern barbarizmus sokszor látott eleme az irodalom vagy a filmművészet futurisztikus, illetve disztópikus vagy cyberpunk vízióinak. A technikai újítás és az azzal haladni nem képes atavisztikus viselkedésformákhoz visszanyúló emberi psziché kettősségéről van itt szó. A *Rendszerújra*ban számos darabot találunk, mely ezt a problémát járja körül. A *Lokátorállomás*ban például elhagyott háborús lokátorállomást látunk, amelyet a helyiek spiritalista szellemben hasznosítanak: akik halottaikkal akarnak beszélni, felcaplatnak a hegytetőre, hogy ott az egykedvű őrt kifizetve a sötét szobában túlvilági üzenetet olvassanak ki a radarjelekből. Régi disztópikus gondolat az alapja ennek a műnek, miszerint a tudományos és technológiai vívmányok mindig annyira meghaladják az átlagember felfogóképességét, hogy az már általános felvilágosodás helyett vakhíttét, sőt barbár hiedelmeket szül. Hiszen ha egy olyan totális államberendezkedést képzelünk el, melynek a tudatlan és engedelmes alattvaló az ideális alanya, akkor ennek a szubjektumnak ugyanazt jelenti, ha egy gép képes beláthatatlan távolságban lévő repülőgépeket érzékelni vagy látthatatlan lelkekkel kapcsolatba lépni. A premodern és a posztmodern így találkozik.

A *Sportkomplexum* erős képi világa – mely akár vizuálisan is beleéghet emlékezetünkbe – szintén a premodern múlt és a posztmodern jövő (esetleg jelen) összemosásával, illetve felcserélésével operál. A betonkolosszusokat buján beszövő indák képét – mint a kollektív tudattalan rémálomszerű elemeit – mind jól ismerjük. A science fiction régi problematikája, az „ami múlt volt, lehet-e még a jövő is?” kérdése nem csupán rémisztő lehetőség, hanem a főnixhamvaiból újjászülető emberiség reményteli fikciója is. Ebben a novellában erre a bizakodó aspektusra ráerősít a nagypapa-figura bevonása. Nem véletlen, hogy amíg a szülőikkel kapcsolatban legtöbbször tudnak traumákat említeni, addig a nagyszülő alakjához nem ritkán az idill, az otthonosság és a biztonságos jövő képei kapcsolódnak. Ők azok a családtagok, akik mindent túléltek, és mégis van az unokák generációjához jó szavuk. A *Sportkomplexum* nagypapája is egy jellegzetes kelet-európai öreg, aki szeret hozott anyagból barkácsolni: megszelídíti a rozsdás ipari fúrógépet és a tenispálya salakjából kinőtt furcsa génmódosult növényhez préselőgépet fabrikál belőle, hogy unokáját megkínálhassa a lével, aminek „megtévesztésig olyan íze van, mint ezeknek az újmódi hipszter söröknek” (90.). A cirill betűs feliratú, hatalmas zsillippel ellátott, vízzel teli rakétasilóban pedig – ahonnan reszketve menekülne mindenki – harcsára és csukára horgászik a nagypapa, hogy sült hallal kínálhassa unokáját. Létezik tehát szabadulás is Dragomán rendszereiből, de leginkább retrográd formában.

A kötetéről megjelent ismertetőik mind a gyengéi között említik a novellák elszigeteltségét. És bár ez nagyrészt igaz – a művek tényleg társtalank – azért van néhány motívum, mely láthatatlan szálakat sző köréjük. Rögtön a kötet kezdő darabja egy kontextus

¹ Sfinsider: Dragomán György: *Rendszerújra*, 2019. február 2, <http://sfmag.hu/2019/02/04/dragoman-gyorgy-rendszerujra/> (letöltés: 2019 március 20.)

nélküli színiszter figurával – a gyerekek rémével –, a fekete hegedűssel indít, aki kapcsolatot teremt a szerző korábbi novelláskötetének nyitóművével. Ez a figura is azon elemek sorát gazdagítja, melyek a népmesei baljóslatúságot emelik be Dragomán transzilvanikusan disztópikus világába. Boszorkányok, varázskénőcs által állattá változó és ördögi alakok nyüzsögnek itt, bevonva az animalitást a gép és ember kapcsolatába. A novellákat tehát összeköti az erőteljesen poszthumán alaphang is. Deleuze és Guattari elmélete is eszünkbe juthat ezzel kapcsolatban, akik arról a poszthumán folyamatról értekeznek, melynek során szembenézünk mindazokkal a nem humán emberi másokkal, melyeket a humanizmus elnyomás alatt tartott: állatok, démonok, szörnyek vagy akár angyalok.

Dragomán szövegei sokrétűen nyúlnak ahhoz a problémához, amit a kozmosz és a káosz distinkciójának problémájaként írhatunk le Marosán Bence Péter nyomán.² A *Vér* és bizonyos mértékig az *Éhség* című novellák képezik az első megközelítést az emberi lét szubhumán vonatkozásainak. Itt amolyan allegorikus Aesopus-meséket kapunk elállatiasodott agresszióinkról és „falni” akaró vágyainkról. A *Gát*, a *Családi ezüst*, illetve a *Borbála lányai* című művek valamivel cizelláltabban mutatják a két világ kapcsolatát, hiszen ezekben az elbeszélésekben már tisztán látszik, hogy a kozmosz előrehaladó folyamatai során mindig keletkeznek párhuzamos ellenvilágok, káoszfoszlányok is, melyekben a kozmosz rendje csupán a felszín alatt jelenik meg. A *Gát*ban például a gátlástalan technológiai haladás áldozata, a sokat megénekelte előtött falu mélységei kelnek ember alatti vagy torz emberi életre. A halak, úgy tűnik, nem tűrik az ember jelenlétét, végül pedig fenyegető üzenetet is küldenek a gátörnek, mégpedig egy nővel, aki az alcímben szereplő hal is egyben: „Brenner a nő száját nézte, a halványrózsaszín rúzs kontúrtalanul szinte átmenet nélkül veszett bele a nő arcának ránctalan gyöngyházfehér bőrébe, ahogy beszélt, megérezte lehetetének hínáros, vízszagú illatát” (32.). Ez után a felütés után ismerjük meg az őrt, Brennert és földijét, Csekics doktort, akik állandóan ott vannak a tó körül és kihalásszák, illetve hivatalból felboncolják a vízbe vesztetteket. A tó körül fellendül az öngyilkos turizmus, de a *Szívesség* című epizódban felmerül a gyanú, hogy a sok vízi hullának talán csak egy része került oda öngyilkosság miatt. A két főszereplő esetleg nem egészen az, aminek látszik. Talán a mélység állati alakjai ők, akik nemhogy elutasítanak azokat, akik oda lemennek és emberként már nem térnek vissza, hanem kétféle identitású lényekként elő is idézik a mélységnek ezt a fenséges vonzását.

A hallá változott leány középkori népmesei hiedelmeket idéz, ahogy a boszorkánylányok is, akik állat formájában párosodnak elcsábított legényekkel. Az állattá változás nemcsak morfológiai, hanem szubsztanciális változásokat is hordoz magában, hiszen az én szűnik meg egy egyediséggel nem rendelkező, csak fajtája részeként azonosítható állat formájában. Ez a változás oda-vissza megjelenik a *Rendszerűjében*. A *Borbála lányai* című novella állatias attribútumokkal jellemzett boszorkánya ragadozóként reagál a közeledő fiúra: „amikor meglátott, felém hajított egy félmaréknyi üveget [...] hunyorogva rám nézett, felém szagolt [...] – Takarodjál innen – kiáltotta”. Majd mikor a fiú kimondja a varázsszót: „Én vagyok az – kiáltottam” (*kiemelés tőlem* – H. Á.), mellyel szubjektumként azonosítja önmagát, megszeli a vad: „hát akkor gyere ide, galambom” (250.).

További népmesei motívum ebben a novellafüzérben az egész kötet egyik visszatérő eleme: a varázskénőcs, -spray használata, mely átváltoztató erővel bír. Ez a mozzanat az állati és emberi létmód párhuzamosságának, illetve a kettő közötti senki földjén ragadásnak a metaforája. Megjelenik ez a *Dögheccben* is. Itt a színiszter jövőben gladiátorjátékokra kényszerített rabszolgák közé kalauzol a narrátor. A megnevezhetetlen – de az általa oko-

² Marosán Bence Péter: *Transcendental Morphology. A Phenomenal Interpretation of Human and Non-Human Cosmos*. in: Tymieniecka, A. T. (szerk): *Phenomenology of Space and Time*. Analecta Husserliana (The Yearbook of Phenomenological Research) vol. 116., Springer, Heidelberg, 285–325., 292.

zott sérülések alapján hatalmas és borzalmas szörnynek tetsző – vadállat ellen kell különböző, többnyire elégtelen felszerelésben kiállni a porondra. Az egyik kellék, melyet a főszereplők ellenszerként használnak, a krokodilmirigy-kivonat. Ezt testükre kenve, krokodilként bűzölögve lehet a „dögöt” valamelyest elriasztani. Szaglani, állatokkal bírokra kelni és a reménytelenségben is öntudatlanul küzdeni halálig: ezek az elemek az állatok világához kapcsolják a borzalmas disztópia főszereplőit. Az állati létmód bizonyos sajátosságai ily módon leválaszthatóvá válnak az állatról. Azt a létmódot idézi meg Dragomán, ahol a tágulás és a befelé zsugorodás egy: az ember, az állat és a mechanikus rendszer egymás felépítése és párhuzamos lerombolása egyszerre.

Figyelemre méltó vonulata még ennek a műnek a „dögök” szent volta. A gladiátorok tartói nem jelennek meg a narrációban, pusztán utalnak rájuk. Abban nincs semmi novum, hogy ezek az emberek feláldozzák a gladiátorok életét a látványosság oltárán, de az már új elem, hogy a szörnyet szentként tisztelik. A szörnyeteg a pusztító erőt, az állati ösztönt, a nyers húst jelképezi, és mitikus jelleggel ruhazza föl. A szentség tradicionálisan a felfelé emelkedéssel, az érinthetelenséggel kapcsolódott össze. A modern barbarizmus pedig egyesíti a kettőt: az ember alattit és az ember fölöttit. Minden ilyen rendszernek van egy szent állata (legyen az turul, dínó, medve vagy birodalmi sas), amely bár áldozatokat szed, sőt kifejezetten ocsmány ragadozó, mégis félve tisztelik, sőt atyai védelmébe kívánkoznak. Ahogy Bán Zsófia írja, a modernitás kollektív mítoszhiányát tárják föl ezek az agresszív globális mítoszok, melyek mindig kollektív emlékezeti diskurzussal párosulva töltik be a modern populáris kultúra csillapíthatatlan közösségi szükségletét.³ A szent szörnyek Dragománnál is azt a rendszert jelentik, melynek fő funkcionális közösségi eseménye kapcsolódik hozzájuk.

A kötet novelláinak stílusa is nagyon változatos. A szenvedélyes történetmesélőnek tartott szerző itt kevésbé narratív stílusú művekkel is próbálkozik. Ilyenek a kötet közepére került rövid, egy-két oldalas szkeccsek, melyek inkább egy-egy ötletet, életérzést közvetítenek. Ilyen például az *Stázisszkeoencia*, a *Riport*, a *Rutinfeladat*, a *Herceg*, a *Teve*, az *Észak* vagy a *Vanessza faterja* című elbeszélés. Ezek a gondolatiságukban nagyon absztrakt és misztikus monológok vagy elbeszélések kevésbé erős darabjai a kötetnek. Egy-egy motívum köré épül például az *Észak*, amely a tükör, a jég vagy az üveg klausztrófób képiségeivel játszik. A *Csendkirály* a csend fullasztó voltát eleveníti meg egy a szerzőtől már megszokott gyermeki nézőpontból. A *Padlás*, a *Látogató* és a *Teve az én és a másik*, a látás és a leképezés komplementer halmazainak univerzumát térképezi fel. Avagy: hogyan marad mindörökre idegen a másik verziója a világról, és hogyan lehetséges az, hogy soha, semmilyen formában nem lesz az sem egybevágó a mienkkel, sem befogadható a számunkra.

Bár a felszínen kaotikusan sokszínű az a világ, amit Dragomán György ezekben a disztópikus sci-fi novellákban feltár, mégis felfedezzük a műfaji, gondolati és stílusbeli eltéréseken túl az alapvetően cyberpunk felvetéseket. Átérezzük a modern ember barbárságának mélységeit, mely a szisztémákban, a rendszerezett és gépiesített falanszterekben és az állatiságban egyszerre van jelen, pusztán azért, hogy önmagát lebontva újateremtse.

³ Bán Zsófia: Turul és dínó – fabulament, in: *Turul és dínó. Jelenetek a képek életéből – esszék, tanulmányok, kritikák*, Magvető, Bp., 2016, 27–38.

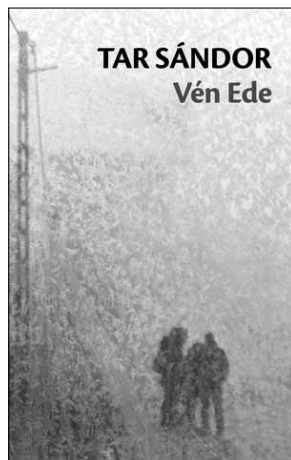
HATTYÚDAL

Tar Sándor: *Vén Ede*

„Még az a szerencse, hogy van hangom, tudok beszélni,
mert már se a szemem, se a fülem nem olyan, mint valamikor.”
(Tar Sándor: Egy régi hangra várva)

Az életében mellőzött, minden közegeben perifériára szoruló Tar Sándor iránt az utóbbi években számottevően fellendült az érdeklődés. Bár Szilágyi Márton 1994-es, *A te országot* szemlélő kritikája még amellet érvelt, hogy társtalan, zárványszerű írói pálya Tar Sándoré,¹ az azóta eltelt évek mintha inkább azt támasztanák alá, hogy a kortárs irodalom beszédmódja, kérdésselvetése rendre képes kapcsolódni Tar prózájához. Az életmű körüli mozgólódások közül kiemelendő, hogy több Tar-műből is készült színpadi adaptáció (*Szürke galamb*, *A te országot*), a Magvető zsebkönyvsorozatában újra kiadták *A mi utcánkat* és a *Szürke galambot*, 2017-ben pedig a Déri Múzeum gondozásában megjelent a pályakezdést jelentő *Tájékoztató* című szociográfia is. Nemcsak a nagyközönség és a kiadók felől detektálható azonban a fokozott érdeklődés, de a tudományos élet is egyre jobban odafigyel rá: készülőben van Deczki Sarolta monográfiája, Tar életműve pedig mind gyakrabban válik doktori értekezések témájává is. A figyelem élénkülésének folyamatába illeszthető az utolsó szövegeket, szám szerint negyvennyolc tárcát és két nyílt levelet közreadó *Vén Ede* című kötet, amely az Együtt Debrecenért Egyesület gondozásában látott napvilágot 2018 őszén.²

Amennyire örömteli a fellendülés, olyan feltűnő az is, hogy ezek a megmozdulások rendszerint egymástól elszigetelt jelenségek maradnak. A magánkiadásban megjelenő munkák terjesztése, hozzáférhetősége nem minden esetben magától értetődő (bár a most szemlélzett *Vén Ede* ez ügyben jól teljesít), az így keletkező könyvtárgyak vizuális megjelenése pedig szintén sokakban okozhat gyakorta jogos hiányérzetet. Ezzel együtt számot kell vetni azzal is, hogy a különböző kiadóknál megjelent, erősen eltérő kivitelű Tar-kötetek egy része ma már antikváriumból is beszerezhető, többek között ezért is lenne sürgető feladat egy egységes arculattal és koncepcióval rendelkező életműkiadás megindítása. De ne legyünk telhetetlenek: a most szemlélzett kötet csupán annyit vállal, hogy összegyűjtse és az olvasók elé tárja Tarnak a *vagy.hu* debreceni internetes portálon 2003 és

¹ Szilágyi Márton: De profundis... (Tar Sándor: *A te országot*), *Holmi*, 1994/1, 115–119, 115.

² A kép árnyalásához természetesen figyelembe kell venni azt is, amiről Deczki Sarolta beszél, tudniillik, hogy a debreceni (és országos) politikai klíma éppenséggel nem kedvez Tar megítélésének. Deczki Sarolta: Je suis Vén Ede, *Élet és Irodalom*, 2019/1, 21.

Együtt Debrecenért Egyesület
Debrecen, 2018
128 oldal, 2000 Ft

2005 között megjelent publicisztikáit. Tekintve, hogy a weboldal megszűnt, s így a most közreadott szövegek jó néhány éve már online sem elérhetők, a Tar-próza kiadástörténetének fontos állomásával kell számolnunk – és ez még akkor is így van, ha a *Vén Ede* nyilvánvalóan nem az életmű csúcsa.

Tar utolsó éveiben beteges, a magánnyal, a depresszióval és az alkohollal küzdve írta ezeket a szövegeket, és rájuk is érvényes az, amit Krusovszky Dénes a 2008-ban, már posztumusz megjelent *Te következel* című válogatáskötetről írt: „Tar kései novellisztikájának mély válsága nem csak tematikus, de narrációs és grammatikai szinten is jelentkezett”.³ Ugyanis bár a tárcák és Vén Ede sokszor idézik a Tar-próza legünnepebb pillanatait, összességében mégis egyet kell értenem Vigh Levente e kötetre vonatkozó ítéletével, miszerint „az egyes szövegekben a kitűnő novellistán” gyakran felülkerekedik „a közepszerű publicista”.⁴ Az írások hol túlzott kidolgozatlanságukkal és közhelyességükkel bosszantják az olvasót, hol épp ellenkezőleg, túlírtásukkal és direkt (ön)értelmezéseikkel szabják szűkre annak mozgásterét. A tárcákra helyenként rávetülő személyes sértettség és indulat pedig szintén nem javítja azok élvezeti értékét.

Az egyes írások színvonal-ingadozása mellett ugyanakkor a kritika azt is problémának látja, hogy a kötetegésznek nincs koherens koncepciója. Vigh Levente szerint mindez már a paratextus szintjén, a betűrendes tartalomjegyzékben és a képanyagban is megmutatkozik – míg azonban a tartalomjegyzéket érintő kifogásokkal csak egyetérteni tudok, a képszöveg viszonyokat illetően Szilágyi Lenke fényképeinek szervezése mellett foglalok állást. A sivár panelházakról, a régi típusú villamos utasteréről, a vidéki hangulatot árasztó utcarészletről készült fekete-fehér felvételek ugyanis szerintem képesek párbeszédbe lépni a szövegekkel, és talán több jelentést is hordoznak annál az atmoszférateremtő funkcionál, amit a kötet szerkesztője eredetileg szánt nekik.⁵ Vigh érve, amely szerint a kedélyes tömegközlekedési jelenetet ábrázoló fénykép feszültségbe kerül a közösségi közlekedést kárhoztató szöveghelyekkel, azért nem tartható, mert ennél bonyolultabb a helyzet: a divergencia (Vén Ede skizofróniája?) már a szövegek szintjén is jelentkezik. Míg egy helyen valóban negatív értékítéletet olvashatunk, addig a kötetnyitó novella épp ellenkezőleg, az idő eltöltését biztosító olcsó szórakozásként határozza meg a városi utazgatást (5., *Falak*).

Lehet tehát amellett érvelni, hogy a kötet minden elemében szétartó logika mentén épül fel, néhol egymásnak ellentmondó, másszor önismétlő gesztusokkal, ami egyaránt betudható a választott narrációs technikának, valamint – a szerzőtől nem elvonatkoztatva – Tar utolsó évekbeli egészségi állapotának is. (Ez utóbbira jó példa lehet a *Levelet hozott a posta*, valamint a *Végkielégítés* című tárca: e két írás ugyanannak a témának a kidolgozása – Tar az alapötletre emlékezett, de azt pszichiátriai kezelése miatt elfelejtette, hogy már egyszer megírta.⁶) Kérdés az, hogy lehet-e egyáltalán koherens kötetet szerkeszteni egy olyan tárcasorozatból, amelyet a szerző nem szánt kötetbe, és amelyet internet-hozzáférés hiányában sohasem olvasott vissza életében. Porcsin Zsolt szerkesztő azt a megoldást választotta, hogy a teljes anyagot közreadja – ez a döntés azonban maga után vonja a korábban részletezett koherenciaproblémákat is. Alternatív megoldásként egy tárcaválogatás kínálkozott volna: bár ez a szerkesztet mindenképpen feszebbé tette volna, terjedelmi okokból adódóan (a teljes anyag képekkel, utószóval együtt is mindössze 128 oldal!) nehezen adott volna ki egy önálló kötetet. Így ebben az esetben minden hátulütő ellenére is érthető az a szerkesztői döntés, amely Tar utolsó szövegeinek mélypontjait és magaslatait egyaránt elénk tárja.

³ Krusovszky Dénes: Mi következik? (Tar Sándor: *Te következel*), *Műút*, 2009/12, 77–79, 78.

⁴ Vigh Levente: Gondok és gondolatjelek (Tar Sándor: *Vén Ede*), *Kortárs Online*, 2018. 11. 26. [<https://www.kortaronline.hu/aktual/irodalom-tar-ven-ed.html> – 2019. 01. 16.]

⁵ Juhász Tibor: Korlennyomatok – interjú Porcsin Zsolttal, *Irodalmi Szemle*, 2018/12. [<https://www.irodalmiszemle.sk/2018/12/korlennyomatok-interju-porcsin-zsolttal/> – 2019. 01. 17.]

⁶ Uo.

Ennyi töprengés után azonban ideje rátérnünk, milyen tárcákat is olvashatunk a kötetben. Nos, a szövegek működésére jellemző, hogy az egyes szám harmadik személyben megszólaló elbeszélő a szabad függő beszéd alkalmazásának köszönhetően közel hozza, saját narratív szólamába illeszti Vén Ede mondatait, gondolatait. Első személyű megszólalás csupán a kötet végén szereplő nyílt levelekben fedezhető fel: a *Nem vagyunk haragban* és a *Reflexió Csokonai-ügyben* című írások műfajuknál és személyességükönél fogva látszólag kilógnak a kötetből, azonban közös problémafelvetéseik mellett az is összeköti őket a tárcákkal, hogy Tar itt saját forrásairól nyilatkozik, amelyek szinte pontosan egybeesnek a főhőssé tett Vén Ede információszerzési mechanizmusaival: „Azt sem vonom kétségbe, hogy a nosztalgia mellett sokszor tévedek, és ezután sem fogom magam tévedhetetlennek hinni, a híreket buszon, utcán, piacon, kocsmákban szerzem, más forrásaim nincsenek. Mondhatnám, kommunikációs zavar” (115., *Nem vagyunk haragban*). Az ily módon egymásra vetülő szerző és hős, bizonyos megkötésekkel, persze, de Tar Sándor-alteregóként olvastatja Vén Ede figuráját, aki az élet pereméről, az időről tudomást sem véve tengeti önmagába visszatérő, körkörös mindennapjait.

A referencialitásban olykor feloldódó, máskor attól eltávolodó mindennapok helyszínei pedig ismerősek lehetnek az életmű olvasói számára: Debrecen külvárosi részei, valamint a kocma – az elbeszélő számára legalábbis – otthonos világa szervezi a történetek nagy részét, de helyet kap az ügyelet, a pszichiátria, a régi városkép helyére toluló lakópark és üzletközpont egyaránt. A „régén minden jobb volt” lakonikus üzenetén túllépve a múlt feledésbe merülése, az egymásra rakódó rétegek átlátszatlansága okozza a legfőbb morális dilemmát az elbeszélő számára. Bár minden országos és globális folyamatról megvan a véleménye, ő maga mégis a peremre vágyik, mert ott van otthon, és folyton retteg e helyek elvesztésétől, így a távolsági buszpályaudvar évtizedek óta megszokott képének eltűnésétől is: „[a] távolsági buszok végállomásánál azért jó sündörögni, mert az még egy kicsit Debrecen, míg a város vezetése el nem takarítja azt is (el fogja), ott még lehet olcsón enni-inni” (9., *Utak a jövőbe*). A megfizethető, belakható helyek vonzzák tehát Vén Edét, aki minden napját egyformán tölti: reggel menedzsmenttablettás (rumos) kávéért kér kedvenc kocsmaiban, a beszédes nevű Potyában, hogy aztán a nap további részét valahogy kihúzza az ivóban, a külvárosban kószálva, vagy éppen „enyhén megbillent szoba-konyhás” (17., *Ne hagyd elveszni*) lakásában. Bár az időből szánt szándékkal kizökkent („mikor betöltötte a hatvanat, úgy döntött, számára megállt az idő”, 49., *Új lap a nap alatt*), és csak akkor nézi meg a naptárt, amikor számít a pszichiáter ez irányú kérdéseire (33., *Fények, hangulatok*), a terek iránt mégis különös fogékonyságot mutat. Az ingyenes újságokból és kocsmái pletykákból szerzett információk közül különösen a szűkebb pátriáját érintő városrendezési tervek kavargják fel, a minden szempontból izgalmas gondolatmenet azonban sajnos néhol belefut a különféle összeesküvés-elméletek taglalásába. Így például itt is: „megszűnik a piac, átépítik az egész mindenséget valami izraeli befektetők. [...] már megint ők? Lassan az egész város az övék lesz!” (62., *A város gyomra*). Másutt azonban szerencsére a Tar-próza jellegzetes, keserű humora mutatkozik meg, vad képzelgések helyett valódi társadalmi problémákra (választási csalásokra, hirtelen meggazdagodásokra, örült politikai víziókra) irányítva a figyelmet – ezek a kötet emlékezetesebb pillanatai.

Emeljük most ki a poétikailag és társadalmi mondanivalójukat tekintve ma is időszerű darabok közül a *Meghalt egy munkás*, a *Város lett* és a *Feltámadás* című tárcákat, véleményem szerint ugyanis a bennük foglaltak a kötet működését és tematikáját is meghatározzák. A *Meghalt egy munkás* az illegálisan, veszélyes munkakörnyezetben dolgozókkal vállalt szolidaritás krónikája: hiába a szándék, Vén Ede nem róhatja le kegyeletét az elhunyt munkás emlékére. A *Város lett* kocsmái beszélgetései a szerző szülőhelyeként ismert Hajdúsámson várossá avatásának visszasságairól tudósítanak, a lerombolt szülőház ürügyén pedig itt is, mint a kötetben oly sokszor, a(z emlékezet)hiány problémaköre fogalma-

zódik meg. A *Feltámadás* jellegzetesen Tar Sándor-i zárlatában pedig az étellel kapcsolatos legkeserűbb bizonyosság artikulálódik: „Továbbra is Lövőt környékezte, látszott rajta, hogy vívódik, valamit mondana, de nem tudja, hogyan, végül nekifogott, ő csak azt szeretné tudni, érdeklődte Lövőtől, hogy ez a feltámadás kötelező lesz? Mert ő ezt az életet még egyszer nem kívánja, inkább rohadjon meg a földben örökre” (106.). Mindez azért lehet szimptomatikus, mert a periféria, a keserédes nosztalgia és a halál képzetköre az a három hívószó, amely a kötetet és talán az egész Tar-életművet leginkább meghatározza.

Végezetül feltehető a kérdés: mit jelentenek számunkra ma a közel másfél évtizede, online megjelent tárcák? Nos, egyfelől látni kell azt, hogy a Tar-próza újrafelfedezése, a kortárs művészetek szegénységdiskurzusának fellendülése nem függetleníthető azoktól a társadalmi, mentális és szociokulturális tényezőktől, amelyek a mai napig meghatározzák hazánk és a kelet-közép-európai térség mindennapjait. A történetek tehát – minden esztétikai gyengeségükkel együtt – radikális, társadalomkritikai felhanggal bírnak. Ahogy a *Vasárnapi Hírek* recenzense megjegyzi: „ez nemcsak a lecsúszottak világa, hanem a miénk, főleg, ha társadalomnak hazudjuk ezt a 93 ezer négyzetkilométert belakó emberhalmazt. Szegénységi bizonyítvány össznépszerűségi szinten, nyersen-tömören, néha »kócosan« elbeszélve, alulnézetből, lokális problémákon át, felülemelkedve az országosig – az általános emberiig”.⁷ Másfelől pedig, túllépve azon, hogy a Tar-prózáat valamiféle társadalmi visszhangként, kortörténeti dokumentumként olvassuk, a kortárs irodalom fejleményei is arra sarkallnak, hogy érdeklődéssel vegyük kezünkbe egy remek novellista hibáktól korántsem mentes kötetét, szembesítsük a szövegeket egymással, állítsuk párbeszédbe más szerzők, például Borbély Szilárd, Háy János vagy GreCsó Krisztián hasonló tárgyú írásaival. Ha a magánkiadás ellenére – örömteli módon – a kötet elérhető a legnagyobb könyvtárházak kínálatában, akkor joggal bízhatunk abban, hogy gyengeségei ellenére a Tar iránti olvasói érdeklődés fellendülésének egyik állomása is lehet.

---

⁷ (Horner): Életalsó, végállomás, *Vasárnapi Hírek*, 2018/47, 20.

PRINT

ELŐFIZETÉSI AKCIÓ – TAVALYI ÁRAKON

A Jelenkor folyóirat 2019-ben is az előző évi áron fizethető elő.
A lap így félévre (6 lapszám) **5940**, egy teljes évre (11 lapszám)
10 890 forintba kerül.

WEB

JELENKOR.PDF

HAVI 500 FORINT AZ IRODALOMÉRT

A Jelenkor folyóirat PDF-formátumban is megvásárolható, lapszámonként mindössze 500 forintért.
Sőt, aki egy teljes évre előfizet, 5000 forintért hozzájut a folyóirat egész évfolyamához.